

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال ، شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

BULAK

2003

4

بۇلاک

ISSN 1005 0876

08 >

9

771005 087006

源泉 (布拉克)

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ

قوش ئايلىق ژۇرنىلى

24-يىل نەشرى

تومۇسى 91-سان

2003- يىللىق 4- سان

بۇ يىللىق

باش مۇھەررىر: ئابدۇكادىر ئىسمىن مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: پىرىمىدە ئىسمىن

بۇ ساندا

ئۇيغۇر كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

تارىخى رەشىدى ..... مرزاھىدەر كۆرەگان (5)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھمەتتۇردى مىرزىمەخمەت

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

فوتوۋۋەتنامە ..... مەۋلانا ھۈسەيىن ۋائىز كاشىقى (20)

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئەنۋەر تۇردى

دىۋانى مەۋلەۋىي يۈسۈپ سەرىيامى ..... نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھمەت (27)

ئەجدادلار نەسەھتى

«گۈلىستان» دىن پارچە ..... مۇسلىھىدىن شەيخ سەئىدى (32)

پارسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇرەشىت ئىسلام

تىل، تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە ..... بارتولد (39)

تەرجىمە قىلغۇچى: ئادىل ئابدۇقادىر

توققۇز ئوغۇزلار ..... فەرۇخ سۈمەر (48)

تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئايگۈل قادىر

مەسئۇل مۇھەررىر: پەرىدە ئەمىن

نوبىلىنىڭ تۈرتكىسى ۋە سۇپىن ھېدىن ..... ئەركىن شېرىپ (64)
تۈركىي مىللەتلىرىنىڭ رۇس مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ..... يۈسۈپجان ياسىن (69)

دىن تەتقىقاتى

«قۇرئان كەرىم» دىكى ئەخلاقىي دەۋەتلەر ..... يارمۇھەممەد تاھىر تۇغلۇق (79)

مەشھۇر شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر

سۇنغان ساتار ..... مىركەرىم ئاسىم (سابق سوۋېت ئىتتىپاقى) (96)
ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئابدۇۋەلى خەلىپەت

ئەدەبىي مۇھاكىمە

«ئىككى ۋەقە» دىن ئىلىم - پەن روھى ۋە راست گەپ قىلىشقا ..... نۇسرەت تۇردى (105)
ئۇيغۇرلارنىڭ مەدداھلىق سەنئىتى توغرىسىدا ..... ئەخمەت مۆمىن تارىمى (110)

* * *

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: مۇراددىل ئابد

* * *

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: جىلۋە . (ئىران ماي بوياق رەسىملىرىدىن)
تەمىنلىگۈچى: ئابدۇۋاھاب قادىر
مۇقاۋىنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى بەتلەردىكى رەسىملەرنى نۇر-
مۇھەممەت ئابلىز سىزغان.

تەھرىر بۆلۈمىمىزنىڭ تېلېفون نومۇرى: 2827726 (0991)

تارىخى رەشىدى

مىرزا ھەيدەر كۆرەنگان

موللا مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفور تەرجىمىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

ئۈبەيدۇللاخاننىڭ تۈركىستاندىن بۇخاراغا كەلگەنلىكى،

بابىر پادىشاھ كۆلىمەلىك دېگەن جايغا بېرىپ

ئۇنىڭ بىلەن جەڭ قىلىپ يېڭىلىگەنلىكى،

ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن بولۇپ ئۆتكەن

ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ۋاقتىكى، تارىخقا توققۇز يۈز ئون يەتتە رەجەب ئىيىدا^① بابىر پادىشاھ سەمەرقەندتە سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇردى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەندەك، ماۋەرائۇننەھر خەلقىنىڭ بابىر پادىشاھقا غايىبانە ئېتىقادى ۋە ئەقىدە - ئارزۇلىرى كۆپ ئىدى. بابىر پادىشاھنىڭ سەمەرقەندكە كەلگەندىن كېيىن شاھ ئىسمائىلغا بويسۇنغانلىقىنى ۋە تۈركمەن لىباسىنى كىيىگەنلىكىنى كۆرۈپ، خالايقىنىڭ ئەقىدىلىرى ياندى، كۆڭۈللىرى سوۋۇدى. شۇ يىلى قىش ئاخىرىغا يېتىپ، باھار يامغۇر تامچىلىرى بىلەن يەر سەھنىسىگە يېشىل چەكمەلەرنى كىيىپ گۈزدى. ئۆزبېكلەر تۈركىستاندىن تاشكەندكە كېلىپ يىغىلدى. ئۈبەيدۇللاخان يەتتە قۇدۇق يولى بىلەن بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. تاشكەند قەلئەسىنى ئەمىر ئەھمەد قاسىم كوھبەر تۈتۈپ تۇرۇۋاتاتتى. يەنە بىر مۇنچە جامائەت، مەسلىھەت، ئەمىر دوست ناسىر ۋە سۇلتان مۇھەممەد [دوۋلادى] قاتارلىق بىرقانچە ئەمىرلەرنى ئەمىر ئەھمەد قاسىمغا كۆمەكلىشىشكە ئەۋەتتى. ئۈبەيدۇللاخان ئۆزى بۇخاراغا يۈزلەندى. بۇخاراغا يېتىپ كەلگەندە، [بابىر] پادىشاھنىڭ يۈرۈش قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى - دە، ئۈبەيدۇللاخاننىڭ كۆڭلىگە ۋەھىمە ۋە قورقۇنچ پەيدا بولۇپ، دەرھال تىزگىنىنى تارتىپ، ئارقىسىغا ياندى. [بابىر] پادىشاھ ئۈبەيدۇللاخاننىڭ ئىزىغا چۈشۈپ، كەينىدىن قوغلاپ يۈرۈش قىلدى. ئۇلار ئاخىر كۆلىمەلىك

① بېشى ئالدىنقى ساندا

② ھىجرىيە 917 - يىلىنىڭ رەجەب ئېيى مىلادىيەنىڭ 1511 - يىلى 9 - ئايدا توغرا كېلىدۇ.

دېگەن جايغا كەلگەندە ئۈبەيدۇللاخانغا يېتىشىۋالدى. ئۈبەيدۇللاخان قېچىپ قۇتۇلۇشنىڭ ئىمكانى يوقلۇقىنى كۆرۈپ، ئىلاجسىز توختاپ، پادىشاھنىڭ قارشى تەرىپىدە سەپ تۈزدى. ئۈبەيدۇللاخاننىڭ ئۈچ مىڭ كىشىسى بار ئىدى. بابىر پادىشاھنىڭ لەشكىرى قىرىق مىڭ كىشى ئىدى. ئۈبەيدۇللاخان ئاللاھنىڭ ئىرادىسى بىلەن ئاز جامائەت كۆپ جامائەت ئۈستىدىن غەلبە قىلىدۇ. ^① دېگەن ئايەتنى ئوقۇپ، پادىشاھقا يۈزمۇ يۈز تۈزۈپ، شۇنداق قاتتىق ۋە كەسكىن جەڭ قىلدىكى، پاك ۋە بۈيۈك تەڭرى پۈتكۈل خالايققا بولۇپمۇ پادىشاھ ۋە سۇلتانلارغا ئۆزىنىڭ تولۇق كۈچ - قۇدرىتىنى كۆرسەتتى، ئۇلارغا لەشكەرنىڭ توللىقىغا، قورال - ياراغ ۋە ئەسلىھەلەرنىڭ يېتەرلىك ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ قىلىپ بولمايدىغانلىقىنى، غەلبە ۋە نۇسرەت، پادىشاھلىق ۋە دۆلەت پەقەت ئاشۇ تەڭداشسىز ياراتقۇچىنىڭ قۇدرىتى ئىلكىدە ئىكەنلىكىنى، كىمگە خالىسا شۇنىڭغا بېرىدىغانلىقىنى، كىمدىن خالىسا شۇنىڭدىن ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قويدى. ئۈبەيدۇللاخان [ئاجىزلاپ قانات - قۇيرۇقلىرى تۆكۈلگەن] ئۈچ مىڭ كىشى بىلەن بابىر پادىشاھنىڭ خىل ئاتلارغا مىنگەن، تولۇق ۋە مۇكەممەل قوراللانىغان قىرىق مىڭ جەڭچىسىگە زەربە بەردى.

ئۈبەيدۇللاخاننىڭ بابىر پادىشاھنىڭ ھەيۋىسى ۋە دەبدەبىسىدىن قورقۇپ، قارشى شەھىردىن قېچىپ كەتكىنىگە سەككىز ئاي بولغانىدى. بۇ قېتىم ئۇنىڭ بۇنداق غەلبە ۋە نۇسرەت قازىنىشى چەكسىز قۇدرەت ئىگىسى بولغان تەڭرىنىڭ يېتۈك كۈچ - قۇدرىتىنىڭ نامايەندىسى ئىدى. بۇ ۋەقە تارىخقا توققۇز يۈز ئون سەككىزدە [سەپەر ئېيىدا^②] يۈز بەردى. بۇ ۋاقىتتا بابىر پادىشاھنىڭ سەمەرقەندتە پادىشاھلىق قىلىۋاتقىنىغا سەككىز ئاي بولغانىدى.

بابىر پادىشاھ كۆلىمەلىكتە يېڭىلىگەندىن كېيىن، قايتىپ سەمەرقەندكە كەلدى. بىراق، ۋاقىتنىچە سەمەرقەند تەختىگاھىدا ئولتۇرالمى، سەمەرقەندنى تاشلاپ، ھىسارغا كەتتى ۋە شاھ ئىسمائىلنىڭ ھۈزۇرىغا ئارقا - ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ، كۆمەك ۋە ياردەم تىلىدى. شاھ ئىسمائىلمۇ پادىشاھنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەمىرلەر ئەمىرى بولغان مىرنەجمى ئاتمىش مىڭ كىشى بىلەن كۆمەكلىشىشكە ئەۋەتتى. بۇلار پادىشاھنىڭ ھۈزۇرىغا كەلگەندىن كېيىن، شۇ يىلى ياز ئۆتۈپ، كۈز ۋاقتىدا، بابىر پادىشاھ يەنە ئۆزبېكلەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. ئۇلار قارشى شەھەرگە يەتتى. قارشى شەھەردە ئۈبەيدۇللاخاننىڭ تاغىسى شەيخىم مىرزا ئاتلىق كىشى بار ئىدى. شەيخىم مىرزا قارشى قەلئەسىنى مۇستەھكەم ساقلىغانىدى. ئۇلار قارشى قەلئەسىنى مۇھاسىرە قىلىپ، ئاز پۇرسەتتىن كېيىن قەلئەنى بۇزۇپ ئىشغال قىلدى. قەلئەدىكى شەيخىم مىرزا باشلىق پۈتكۈل چوڭ - كىچىك خالايقنى قىرىپ تاشلىدى. ئۇ مەزگىلدە ئۆزبېك سۇلتانلىرى ھەرقايسى ئۆز جايلىرىدا قەلئەلەرنى مۇستەھكەم ساقلاۋاتاتتى. جانىبېك سۇلتان غىجدۇۋان قەلئەسىنى تۈتۈپ تۇرۇۋاتاتتى. تۈرك - مەنلەر قارشىنىڭ ئىشلىرىدىن قول ئۈزگەندىن كېيىن، [بابىر] پادىشاھتىن ماۋەرائۇننەھر قەلئەلىرىنىڭ ئەھۋاللىرىنى بىر - بىرلەپ سورىدى. پادىشاھ ھەرقايسى قەلئەلەرنىڭ ئەھۋاللىرىنى تەپسىلىي بايان قىلدى. تۈركمەنلەر ھەممە قەلئەلەر ئىچىدە غىجدۇۋان قەلئەسىنى ئېلىشىنى قولاي ۋە ئاسان چاغلىدى - دە، غىجدۇۋانغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ خەۋەر ئۆزبېك

① «قۇرئان كەرىم» سۈرە بەقەرە، 249 - ئايەتنىڭ بىر قىسمى.

② ھىجرىيە 918 - يىلىنىڭ سەپەر ئېيى مىلادىيەنىڭ 1512 - يىلى 5 - ئايدا توغرا كېلىدۇ.

سۇلتانلىرىغا ئاڭلاندى. شۇ كېچىسى پادىشاھ بىلەن تۈركمەنلەر غىجدۇۋانغا يېقىن كېلىپ چۈشۈپ، قەلئەنى ئېلىشقا كېتەرلىك قورال - جابدۇقلارنى تەييارلاشقا كىرىشتى. شۇ كېچىسى يەنە ئۆزبېك سۇلتانلىرىمۇ غىجدۇۋان قەلئەسىگە كىردى. ئەتىسى تاڭ سەھەردە، ئۆزبېكلەر سەپ تۈزۈپ مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇردى. بۇ تەرەپتىن پادىشاھ تۈركمەنلەر بىلەن يۈرۈش باشلىدى. بۇ مەيدان ئۆزبېكلەر مەھەللىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىدى، مەيدان ناھايىتى تار ۋە قىستاڭچىلىق ئىدى. ئۆزبېكلەر [نىڭ بەزىلىرى مەيداندا ئات چاپتۇرۇپ يۈرەتتى، بەزىلىرى] ھەرتەرەپتىكى بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا پىيادە ھالەتتە ئوق ئېتىشقا كىرىشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىسلامىي قوللىرى بىلەن كۈپۈرلۈك ۋە بىدئەت قوللىرىغا زەربە بەردى. قەدىمىي دىننىڭ غەلبە ۋە نۇسرەت شامىلى بىدئەت ئەھلىنىڭ قارا جىسمىنى يەرگە يىقىتتى. تۈركمەنلەر بىراقلا يېڭىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆلتۈرۈلدى. [ئۇلارنىڭ تىغلىرىدىن قارشى قەلئەسىدە قانداق جاراھەتلەر پەيدا بولغان بولسا، كاماندازلىق بىلەن ئۇ جاراھەتنىڭ قىساسى تولۇق ئېلىندى.] مەنەجىم باشلىق پۈتكۈل تۈركمەن ئۆلىما ۋە ئەمىرلىرى جەھەننەم زىندانغا يول ئالدى. [بابىر] پادىشاھ پاراكەندە ۋە شىكەستە ھالەتتە، ھىسارغا قېچىپ كەلدى. *بۇ مەزمۇننىڭ مەنبەسى ھەققىدە مەلۇمات ئۈچۈن رەسۇلۇنىڭ مەنبەسىگە قارىشىڭىزنى تەسۋىر قىلىڭ.*

ئۇ مۇشۇ ئەھۋال ئەسناسىدا پادىشاھنىڭ خىزمىتىنى قىلىشنى ئىختىيار قىلىپ، خاندىن ئايرىلىپ قالغان موغۇللار بىلەن باشقا موغۇللار ئارىسىدا، ئىختىلاپ پەيدا بولدى. بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى ئۇزۇن، ئۇنى قىسقىچە بايان قىلساق، مەنەجىم بەگچەك، مەنەجىم مەھمەد، يادگار مىرزا ۋە نەزەر مىرزا قاتارلىقلار موغۇللار بىلەن بىرلىشىپ، بىر كېچىسى پادىشاھقا قاراپ يۈگۈردى. پادىشاھ كېيىم - كېچەكلىرىنى كىيگۈچىلىكىمۇ پۇرسەت تاپالماي، يالغىچ ھالەتتە قېچىپ، يۈز مېھنەت - مۇشەققەتلەر بىلەن ئۆزىنى ھىسار قەلئەسىنىڭ ئىچىگە ئالدى. موغۇللار قەلئە سىرتىدىكى ھەممە نەرسىنى، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، قايرىتىكىن تاغلىرى تەرىپىگە كەتتى. پادىشاھنىڭ ئۇلارنى يوقانقۇدەك ماجالى يوق ئىدى. شۇڭا، ئىلاجسىز ھىسار قەلئەسىنى ئىشەنچلىك ئەمىرلەرگە تاپشۇرۇپ، ئۆزى قۇندۇزغا يۈرۈپ كەتتى. ھىسار قەلئەسىدىن باشقا بارلىق ۋىلايەتلەرنى، موغۇللار ئىشغال قىلىۋالدى. موغۇل خەلقى ئارىسىدا «ئەگەر خىلۋەت ئورۇننى تاپسا، توڭگۇز دۆۋىگە چىقىدۇ.» دەيدىغان مەشھۇر بىر مەسەل بار. دەل شۇ مەسەلدە ئېيتىلغىنىدەك، موغۇللارنىڭ ھەربىرى بىردىن سەردار بولۇپ، زۇلۇم - كۈلپەت قوللىرىنى ھەر تەرەپكە ئۈزىتىشقا باشلىدى. پاسىق چاڭگاللىرىنى ئومۇم خەلقنىڭ مال - مۈلكى ۋە ئەھلى ئاياللىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە ئۇزاتتى. *بۇ مەزمۇننىڭ مەنبەسى ھەققىدە مەلۇمات ئۈچۈن رەسۇلۇنىڭ مەنبەسىگە قارىشىڭىزنى تەسۋىر قىلىڭ.*

ئۇ ئاشۇ موغۇللاردىن بىرى بولغان بىر مۆتىۋەر موغۇل مېھنىڭ خىزمىتىدە بولغانىدى. ئۇ ھېكايە قىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «شۇ ۋاقىتتا، ماڭا تەيىنلەنگەن ۋەزىپە مائاشنى ۋەخىشنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن بىر كىشىنىڭ نامىغا پۈتۈپ بەرگەنىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ چۈشتۈم، خەتنى ئۇنىڭغا كۆرسەتتىم. ئۇ كىشى بىر سائەتكىچە خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى. ئاندىن كېيىن تاشقىرىغا چىقىپ ئىككى يۈز ئات، يۈز قوي، ئىككى يۈز تۆگە، نەچچىلىگەن چاكار، نۇرغۇن مال - دۇنيا ۋە ئۆي ئەسۋابلىرىنى كۆز ئالدىمغا ئېلىپ كەلدى. ئاندىن ماڭا: «مېنىڭ ئېلىتىمەس شۇكى، مېنى پەرزەنتلىرىم ۋە ئەھلى ئاياللىرىم بىلەن قويۇۋەتسەڭىز، ھەرقايسىلىمىز ئىگىن - ئاياغلىرىمىز بىلەنلا چىقىپ كەتسەك، قالغان ھەممە دۇنيالىق ئەشيالارنىڭ ھەممىسىنى ئالسىڭىز، خەتتىكى مەبلەغىنىڭ زىيادىسىنىڭ ئورنىغا بىزنى ئازاد

قىلىشىڭىز، سىزدىن جان - دىلىمىز بىلەن مىننەتدار بولىمىز، دېدى. ھېسابلاپ قارىسام ئۇ كىشىنىڭ يىغقان پۈتۈن مال - مۈلكى خەتتە قارار قىلىنغان مەبلەغىنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمەيتتى. « دېمەك، موغۇللار ھىسار خەلقىگە زۇلۇم - كۈلپەتلەرنى ئەنە شۇنداق ھەددىدىن ئاشۇرغان ئىدى. ھىسارلىقلارنىڭ پۈتكۈل ئۆي - ئەسۋابلىرىنى، ئالتۇن - كۈمۈشلىرى، چارۋىلىرى ۋە باشقا پۈتكۈل مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ نابۇت قىلدى. شۇڭا، توساتتىن ھىساردا قاتتىق ئاچارچىلىق بولدى، بۇ ئاچارچىلىقتا، پۈتكۈل ھىساردا پەقەت ئاتمىش كىشىلا ھايات قالدى. كۆپلىگەن خەلق بىر بىرىنىڭ ئۆلۈكىنىڭ گۆشىنى يېگەندى. لېكىن، ئۆلگەنلەر شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، ئاچلىق تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ گۆشلىرىدە غىزا بولغۇدەك قۇۋۋەت يوق ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭدىن كېيىن ھەرقانداق يەردە يالغۇز كىشىنى تاپسا، تىرىك تۇتۇپ يېدى، ئۇلار ئۆزلىرىمۇ ئۆلدى. ئاقىۋەت ئۇلارنىڭ قىلمىشلىرىنىڭ يامانلىقى ۋە شۇملۇقى تۈپەيلىدىن، بۇ [ئوتتۇز -] قىرىق مىڭغا يېقىن موغۇللارمۇ ئاشۇ زۇلۇم - كۈلپەتكە ئۇچرىغان خەلقلەرنىڭ ئىنتىقامىغا دۇچار بولۇپ، ھەممىسى ئۆزبېكلەرنىڭ قولىدا يوقىتىلدى. ئاياللىرى ۋە كىچىك بالىلىرى پۈتۈنلەي ئۆزبېكلەرگە ئەسىر بولدى. پەقەت بۇلاردىن ئىككى مىڭغا يېقىن كىشى پاراكەندە ۋە پەرىشان ھالەتتە قېچىپ قۇتۇلدى. قالغانلىرىدىن بىرىمۇ قۇتۇلالمىدى. ئۇلاردىن ئەسىر بولغانلار، ھازىرغىچە ئۆزبېكلەرنىڭ قولىدا تۇتقۇنلۇقتا تۇرۇۋاتىدۇ.

بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى شۇكى، موغۇللار ئاشۇ قەھەتچىلىك ۋاقتىدا ھىساردا ئىدى. شۇ يىلى قىشتا، بۇ ئاچارچىلىق ئۈستىگە قار شۇ قەدەر كۆپ ياغدىكى، تاغ بىلەن سەھرانىڭ پەرقى قالمايدى. موغۇللار زۇلۇم ۋە كۈلپەتنى قانچە ھەددىدىن ئاشۇرغانسېرى بۇ يەردە بەرىكەت بارغانسېرى ئازىيىپ كەتتى. شۇڭا، موغۇللار، مائاش ۋە تىرىكچىلىك قىسىنچىلىقىغا دۇچار بولدى. سەھرادا ھەممە گىياھ، ئوت - سامانلار قار ئاستىدا قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن موغۇللارنىڭ ئاتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاچلىقتا ئۆلدى، قالغانلىرىمۇ كاردىن چىقتى. شۇ تۈپەيلىدىن ئۇ زالىملار ناھايىتى ئاجىز بولۇپ، پۈتۈنلەي تەڭلىكتە قالدى. بۇلارنىڭ مۇنداق ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈبەيدۇللاخانغا ئاڭلاندى. چۈنكى، ئۈبەيدۇللاخاننىڭ كۆپىنچە تىرىشچانلىقى ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا، خەير - ساخاۋەتكە ۋە پايدىلىق ئىشلارغا سەرپ بولاتتى. بۇ موغۇللارنىڭ ھىسار خەلقىگە قىلغان زۇلۇم - كۈلپەتلىرىنى ئۈبەيدۇللاخان ئاڭلىغانىدى. شۇڭا، بۇلارنىڭ ئاجىزلاشقانلىقى خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئۈبەيدۇللاخان بۇنداق غەنىمەت پۇرسەتتە، ئۇ زالىم موغۇللارنىڭ زۇلۇمىنى يوق قىلىشنى ئۆزىگە زۆرۈر دەپ بىلدى. شۇڭا، ھىسار تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. موغۇللار ئۆزبېكلەرنىڭ كېلىۋاتقان خەۋىرىنى ئاڭلىدى. ئۇلار قاراپ باقسا قېچىپ بارىدىغان ھېچقانداق جاي يوق. چۈنكى، ئۇلار بابىر پادىشاھقا دۈشمەن بولۇپ، يۈزلىرىنى قارا قىلغانىدى. شۇڭا، پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىشنىڭ ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. ئەندىجانغا، خاننىڭ ھۇزۇرىغا بېرىشىمۇ مۇۋاپىق كۆرمەيتتى. چۈنكى، خاننىڭ ئادىتى شۇنداق ئىدىكى، بۇنداق زالىم - ئىستىباداتلار زۆرۈردە يەت يۈزسىدىن ھۇزۇرىغا كەلسە، ئۇلارغا ھەرگىز ئىلتىپات قىلمايتتى، بەلكى جازاسىنى بېرەتتى. شۇڭا، ئۇلار خاننىڭ ئالدىغىمۇ بارالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يوللارنى قار توسىۋالماقچا، مېڭىش مۈشكۈل ئىدى. شۇ سەۋەبتىن موغۇللار ھېچ تەرەپكە بارالماي، ئىلاجسىز سەرخاب، ۋەخش تاغلىرىغا بېكىندى. ئۇ يەرنىڭ بىر تەرىپى سەرخاب دەرياسى ئىدى، يەنە

بۇلاق

بىر تەرىپى تاغ ئىدى، يەنە بىر تەرىپىدە بولسا قار ناھايىتى قېلىن ئىدى. موغۇللار قارغا ئىشەنچ قىلدى. ئۆزبېكلەر يېقىن يېتىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ ئەتراپىنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆردى. ناھايىتى مۇستەھكەم جاي ئىدى. لېكىن ئۇستازلار ئېيتىدۇكى، مەسرا:

ئۈمىر ئېرۇر قارۇ ئافتابۇ تومۇز،

موغۇللار ئىشەنگەن قېلىن قارلار ئىككى - ئۈچ كۈن ئىچىدە ئاپتاپنىڭ ھارارىتىدىن ئېرىپ، بىر كەڭ ۋە ئۇلۇغ يول پەيدا بولدى. بۇ كەڭرى يولدىن ئۆزبېكلەرگە ئازادلىك، موغۇللارغا قىستاڭچىلىق يەتتى. بىر كۈنى سەھەردە ئۆزبېكلەر شۇ يول بىلەن بېرىپ، موغۇللارغا ھۇجۇم قىلدى. موغۇللار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، [نېمە قىلارنى بىلمەي] ھەيران بولۇپ، ئۆزلىرىنى سۇغا تاشلىدى. نەزم:

قىلۇر ئوتنى ئول گۈلىستان خەلىل،
بولۇر ئوت گۈرۈھىغە دەريايى نىل.

دېگەنگە ئوخشاش موغۇللارنىڭ كۆپىنچىسى، ئاشۇ سۇ يولى بىلەن دوزاخ ئوتى ئىچىگە كىرىپ كەتتى. ئازغىنە بىر قىسمى ھايات قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئەسەرلىككە گىرىپتار بولدى. ئۇلارنىڭ ھىسار خەلقىگە بىر يىل ئىچىدە سالغان زۇلمىنىڭ ئىنتىقامىنى قۇدرەتلىك تەڭرى تائالا بىر سائەت ئىچىدە ئۈبەيدۇللاخاننىڭ قولىدىن ياندۇردى. نەزم:

دېدى سەئدى بەسدۇر ساڭا بۇ سۇخەن،
تىكەن تارساڭ، ئورماغايىسەن سۈمەن.

ھەر دائىم زۇلۇم ۋە كۈلپەت قىلغۇچىلارنىڭ ئاقىۋىتى، ۋەيرانچىلىق ۋە كېيىنكى ئەھۋالى پەرىشانلىق بولغۇسىدۇر. نەزم:

يامانلىق قىلما، تاپقايىسەن ئامانلىق،
يامانلىقنىڭ جازاسىدۇر يامانلىق.

ھىسار دەرياسىدىن ۋە قانلىق تىغىدىن خالاس بولغان ئازغىنە بىر قىسىم موغۇللار يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەھۋاللار، بەلكى ئېيتقىلىمۇ بولمايدىغان ھالەت بىلەن ئەندىجانغا، خاننىڭ ھۇزۇرىغا كەلدى. پېقىر مىر ئەييۇب بەگچەكتىن مۇنداق ئاڭلىغانىدىم: «موغۇللار - مىر بالا - قازا كەلگەن بولسا ئىدى، مۇسۇلمانلار بۇ جەبىر - زۇلۇمدىن خالاس بولغان لىسا ئىدى، دەپ تىلەپ دۇئا قىلاتتىم.»

دېمەك، ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە دۆلەت ئەربابلىرى بۇ ھېكايىدىن ئىبرەت ئالغاي. ھايات ناسىنىڭ ۋە دۆلەت قەسىرىنىڭ ئۇلغا ئاپەت ئېلىپ كەلگۈچى زۇلۇم - سىستېمىسى.

قىلغاي ۋە ھەزەر ئەيلىگەي. دۆلەت سارىيىنىڭ ئاساسى ۋە ئۆمۈر ئىمارىتىنىڭ تۈۋرۈكى بولغان ئادالەت ۋە ئىنساپ ئۈچۈن دائىم تىرىشچانلىق كۆرسەتكەي. *بۇ قىسىمدا ئىشقا ئاشۇرۇلغان*

ئاشۇ قوۋمنىڭ شۇملۇقىدىن ھىسار [بابىر] پادىشاھنىڭ قولىدىن چىقىپ، ئۆزبېكىنىڭ تەۋەلىكىگە كىردى. پادىشاھ قۇندۇزدا ئىدى. ئۇنىڭ تىرىكچىلىكى قىسسىچىلىق بىلەن ئۆتەتتى. لېكىن، ھىسار قولغا كېلىپ قالارمىكىن، دەپ نەچچە ۋاقىتقىچە ئۈمىد بىلەن قۇندۇزدا تۇردى. مىرزاخاننىڭ گەرچە پادىشاھقا نىسبەتەن تولۇق ئەقىدە ۋە ئىتائىتى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۆز ۋىلايىتىنى تاشلاپ كېلىپ، پادىشاھقا خىزمەت قىلالمايتتى. پادىشاھمۇ ئۆزىنىڭ ئەسلىي سۈپىتى بولغان ئالىي ھىممىتىنىڭ تەقەززاسى بىلەن، قۇندۇزدىكى قىيىنچىلىققا سەۋر - تاقەت قىلىپ، ھېچ ئىشتا مىرزاخاننىڭ كۆڭلىگە تەشۋىش يەتكۈزمەيتتى. پادىشاھ ھىساردىن پۈتۈنلەي ئۈمىد ئۈزگەندىن كېيىن، قۇندۇزدىن كابۇلغا قاراپ يۈردى. كابۇلدا قېرىندىشى سۇلتان ناسىر مىرزا بار ئىدى. چۈنكى، پادىشاھ ماۋەرائۇننەھرنى ئالغاندا كابۇلنى سۇلتان ناسىر مىرزاغا بەرگەندى. پادىشاھنىڭ كېلىۋاتقان خەۋىرى ئاڭلانغاندىن كېيىن، سۇلتان ناسىر مىرزا پادىشاھنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ، مۇنداق دېدى: «پېقىر بەندىڭىز ھەممە ئىشلاردا ئىخلاس كەشىنى ئېتىقاد يۈزلىرىگە سۈرۈپ ئىپتىخارلىنىمەن. كابۇل مۇبارەك جاي ۋە گۈزەل شەھەردۇر. سائادەت ئايىغىنى دۆلەت تەختى ئۈستىگە قويۇپ، بۇ ئەلنى پېقىر بەندىڭىزگە تاپشۇرغان ئىدىڭىز. پەلەكنىڭ تەتۈرلۈكى ۋە ئويۇنلىرى بىلەن يەنە بۇ يەرگە قەدەم تەشرىپ قىلدىڭىز. بۇ مەملىكەت گويا بىر خەزىنە ئىدى، تاكى بۈگۈنكىچە مەن ئۇنىڭغا قاراۋۇللۇق قىلدىم. ئەگەر پەرمىنى ئالىي بولسا، مەن ئەسلىي ئورنۇم غەزنىگە يانغاي مەن. ئەگەر غەزنىنىڭ ھاكىمىيىتى ئەمىرلەردىن بىرىگە تاپشۇرۇلسا، بۇنىڭغىمۇ جان - دىلىم بىلەن رازىمەن.»

سۇلتان ناسىر مىرزانىڭ بۇنداق ئادىمگەرچىلىك قىلغانلىقىغا پادىشاھ ناھايىتى كۆپ مىننەتدار بولۇپ، ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن ئىلتىپاتلار قىلىپ، ئۇنى ئەزىزلىدى. ئاندىن ئۇنىڭغا غەزنىگە قايتىشقا رۇخسەت بەردى. شۇ كۈنلەردە سۇلتان ناسىر مىرزا ئالەمدىن ئۆتتى. ئاندىن كېيىن غەزنىنىڭ ھۆكۈمىتى توغرىسىدا ئەمىرلەر ئارىسىدا كۆپ تالاش - تارتىشلار يۈز بەردى. بۇ ۋەقەلەر ئۆز نۆۋىتىدە بايان قىلىنغۇسى. پادىشاھ قەندىھارنى ئىشغال قىلغۇچە كابۇلدا ئىدى. قەندىھارنى ئالغاندىن كېيىن، ھىندىستاننى ئىشغال قىلدى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز نۆۋىتىدە زىكىر قىلىنغۇسى.

تاغام سەيىدىمۇھەممەد مىرزا - تەڭرى ئۇنىڭ

گۇناھلىرىنى كەچۈرگەي - نىڭ ئەھۋالى

يۇقىرىدا قىسقىچە زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك، تارىخقا توققۇز يۈز ئون يەتتە سەپەر ئېيى [نىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى] دە خان [بابىر] پادىشاھتىن ئايرىلىپ ئەندىجانغا بېرىپ،

① ھىجرىيە 917 - يىلى سەپەر ئېيىنىڭ 14 - كۈنى مىلادىيىنىڭ 1511 - يىلى 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

ۋە ئۇلۇق جېڭىدە مىرزا ئابابەكرىنى يېڭىپ، غەلبىدە قازانغانىدى. شۇ ئەسنادا پادىشاھ سەمەر-
 ئەندىنى ئالغانىدى. خانمۇ ئەندىجان ۋىلايىتىدە مۇستەقىل ھالدا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان.
 يەنە سۇلتان ئەھمەدخان پەرزەنتلىرىنىڭ زىكرىدە مۇنۇلار بايان قىلىنغانىدى: سۇلتانخە-
 لىل سۇلتان بىچارە ھالەتتە زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن ئەندىجانغا كەلگەنىدى. ئۇ ۋاقتلاردا
 جانىبېك سۇلتان ئاتتىن يىقىلىپ، مېڭىسىگە نۇقسان يېتىپ، مىجەز - خۇلقى بۇزۇلغانىدى.
 سۇلتانخەلىل سۇلتان يېتىپ كەلدى. جانىبېك سۇلتان تاغام سەيىد مۇھەممەد مىرزانى،
 سۇلتانئەلى مىرزا بەگچەكنى ۋە توبرە نۇياغۇتنى چاقىرىپ، ئۇلارغا: «سۇلتانخەلىل سۇلتاننى
 ئۆلتۈرۈڭلار، مەن بۇنىڭدىن سىلەرنىڭ موغۇلدىن كۆڭلۈڭلارنى ئۈزۈپ، بىزگە ئېتىقاد
 باغلىغانلىقىڭلارنى بىلەي. ئەگەر سۇلتانخەلىل سۇلتاننى ئۆلتۈرۈشتىن ئۆزۈڭلارنى تارت-
 ساڭلار، سىلەرنىمۇ ئۆلۈپ كەتكەنلەرگە قوشمەن.» دەپ پەرمان قىلدى. بۇ ئۈچەيلەن ئۆز
 جانلىرىنىڭ ۋەھىمىسى تۈپەيلىدىن، خاننىڭ ئاتىمۇ، ئانىمۇ بىر ئىنسى سۇلتانخەلىل سۇلتان-
 نى ئاخسى دەرياسىدا رەھمەت سۈيىگە غەرق قىلدى. مادامكى ئۆزبېكلەر غالىب ۋە قولى
 ئۇزۇن ۋاقتلاردا بۇ ئۈچ كىشىنىڭ كۆڭۈللىرى پۈتۈنلەي خاتىرجەم ئىدى. ئۆزبېكلەر
 مەغلۇپ بولۇپ، مەملىكەت ۋە ۋىلايەتلىرى قولىدىن كەتكەن ۋە زەربىگە ئۇچرىغىلى باشلىغاندىن
 كېيىن، بۇ ئۈچەيلەن: «خان ئۆز قېرىندىشىنىڭ ئىنتىقامىنى ئالمىغىدى» دەپ ۋەھىمىگە
 چۈشۈپ، ئەندىشە يۈردى. بۇلار شۇ خىل تەرەددۇتتا يۈرۈۋاتقىنىدا توبرە نۇياغۇتنى، خان
 مەستلىكتە ئۆلتۈردى. بۇنىڭدىن كېيىن، توبرە نۇياغۇت بىر سەھرالىق كىشى ئىدى. ھېچ ۋاقتتا
 پادىشاھلارنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ باقمىغانىدى. ھەمىشە موغۇلىستان ۋە ئۆزبېكىستان سەھرا-
 لىرىدا، قازاقلار ئادىتى بويىچە، [قاراۋۇللۇقتا] ئۆمۈر ئۆتكۈزگەن كىشى ئىدى. ھېچ زاماندا
 ئەمىرلىك مەنسىپىنىڭ ئالىي مەرتىۋىسىگە يەتمىگەنىدى. ئەمما، بۇ ۋاقتلاردا خاننىڭ خىزم-
 ىتىدە ئۇ ئۆزىنى سەلتەنەت ئەركانلىرىنىڭ بىر تۈۋرۈكى دەپ چاغلانغانىدى. ئۆز كۆڭلىدە
 ئۆزىنى خاننىڭ يېقىن ئەمىرلىرىدىن دەپ بىلەتتى. ئۇنىڭ بۇزۇق خىيالى شۇنداق ئىدىكى،
 پادىشاھلارغا ئەدەپ بىلەن مۇلايىم مۇئامىلە قىلماق خۇشامەتتۇر. خۇشامەت بارلىق خىسلەتلەر-
 نىڭ يامانراقىدۇر. قوپال سۆز قىلىش، غەيرەت ۋە جۈرئەتنىڭ ئالامىتىدۇر. پادىشاھلارغا
 يېقىنلىقنىڭ نشانىسىدۇر. پادىشاھلارغا ھەرخىل قاتتىق سۆزلەرنى ئېيتىش ۋە زىيادە ئەدەپ
 ساقلىماسلىق، خالايقىنىڭ نەزىرىدىمۇ بۇ كىشىنىڭ ئۇلۇغلىقىغا دالەتتۇر، دەپ ئويلايتتى.
 ئۇنىڭ قارا كۆڭلىگە بۇ بۇزۇق خىياللار ياخشى كۆرۈنۈپ، مېڭىسى بۇ خىل مالىخوليا
 كېسىلىگە دۇچار بولۇپ، تومۇرلىرى ئاشۇ غۇرۇرنىڭ سەرساملىرى بىلەن يۇغىناپ كەتكەن-
 ىدى. شۇڭا، ئۆلۈم ۋەھىمىسى بېشىدا تۇرسىمۇ، قوپال سۆزلۈكنى ئۆزىگە راۋا كۆرگەنىدى.
 خاننىڭ سۆھبىتىدە شاراب ئىچىشتى. توبرە نۇياغۇت قىپقىزىل شارابنىڭ مەستلىكىدىن
 ئىزىپ قالدى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئورۇنلاشقان بۇزۇق خىياللارنىڭ ئوتى بېشىغا ئۆرلىدى.
 شۇڭا، قالايمىقان سۆزلەرگە ئېغىز ئاچتى، خان قانچە قېتىم سىلىق ۋە مۇلايىملىق بىلەن:
 «ئەي توبرە، بۇ قالايمىقان سۆزلەيدىغان يەر ئەمەس. قوپال سۆزلەشنىڭمۇ مۇرتى ۋە ئورنى
 بار. ھازىر بىكاردىنلا مۇنداق قاتتىق سۆزلىشىڭ ياخشى ئەمەس» دەپ قانچە قېتىم
 ئېيتتى. توبرە: «ھازىر ئاتىسى [غا ئىزباسار ۋە ئورۇنباشار بولۇپ] بىر مەرىكىنى ئاخىرىغا
 كەتكۈزىدىغان ۋە قولىدىن ئېشى كېلىدىغان قايسى ئوغۇل بار؟ ئۇنىڭ قولىدىن قايسى مۇھىم

ئەمما، شۇنچىلىك ئېيتىش كۇپايدۇركى، خاننىڭ مۇھەببىتىدە تاغام شۇ قەدەر ۋاپادارلىق قىلاتتىكى، خان ئۈچۈن ئۆز ھاياتىدىن كېچىپ ئۆلۈمنى ئىختىيار قىلغانىدى. بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى تۆۋەندە بايان قىلىنغۇسى.

قىسقىسى، خان بۇ ۋەقەدىن كېيىن، خانلىق تەختىدە ئورۇنلاشتى. پادىشاھ ئىسمائىل مىر نەجمنى ياردەمگە ئەۋەتىپ، بابىر پادىشاھ ئۆزبېكلەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان ۋاقتىدا، خان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئەندىجان تەرەپتىن يۈرۈش قىلغانىدى. بابىر پادىشاھ ۋە مىر نەجم تېخى بەندى ئاھەننىدىن ئۆتمىگەندى. خان ئالدىن قول سېلىپ، تېزلىكتە بېرىپ، ئۆزبېك سۇلتانلىرىنىڭ كاتتىسى بولغان سۆيۈنچەك سۇلتانغا تاقابىل تۇرۇپ، جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. بىسكەنت (پىسكەنت) ئاتلىق بىر يەردە ئىككى تەرەپ سەپ تۈزۈپ، قاتتىق جەڭ قىلدى. ئاخىر خان يېڭىلىشكە يۈزلەندى. ئەمما، خان شۇ قېتىملىق جەڭدە ئۆزى كۆپ جەڭلەرنى قىلىپ، ئىنتايىن باتۇرلۇق ۋە شىجائەتلەرنى كۆرسەتتى. كۆپ ئەزالىرى يارىلىدى. شىكەستە ھالەتتە ئەندىجانغا يېنىپ كەلدى. خان بابىر پادىشاھ بىلەن مىر نەجمنىڭ خەۋىرىگە ئىنتىزار بولۇپ تۇردى. ئۆزبېكلەرمۇ بابىر پادىشاھ بىلەن مىر نەجمنىڭ ئەندىشىسى تۈپەيلىدىن خاننى قوغلاشقا پىتىنالمىدى. شۇ تۈپەيلىدىن خان ئەندىجاندا [بابىر] پادىشاھنىڭ خەۋىرىنى كۈتۈپ تۇردى.

بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

شۇنى بىلىش كېرەككى، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك، پېقىر كەمبە تارىخقا توققۇز يۈز ئون بەشتە ① مىرزاخاننىڭ ھۇزۇرىدىن كابۇلغا كېلىپ، بابىر پادىشاھنىڭ سائادەتلىك نەزىرىگە ئېرىشىپ، تۈرلۈك شاھانە ئىلتىپاتلار بىلەن ئەزىز ۋە ئېتىبارلىق بولۇپ، پادىشاھنىڭ تەربىيەت ھۇجرىسىدا ئورۇنلاشقانىدىم. پېقىرنى پادىشاھ كۆرۈنۈشتە، قېرىنداش قاتارىدا كۆرەتتى. ئەمما، كۆڭلىدە پەرزەنت ئورنىدا بىلىپ، ماڭا ئاتلىق شەپقىتىنى يەتكۈزەتتى. ھەممە ئەھۋالدا مېھرى - شەپقەت بىلەن سۆيۈندۈرەتتى. شۇڭا، غېرىبلىق ۋە مۇشەققەت كۈنلىرىنىڭ كىرلىرى كۆڭلۈم ئەينىكىدىن پۈتۈنلەي يوقالغانىدى. ئىنتايىن راھەت - پاراغەت ۋە ئازادلىك بىلەن ھايات كەچۈرگەنىدىم. شۇ ئەھۋال ئاستىدا، پادىشاھ قۇندۇزغا لەشكەر تارتماقچى بولدى. بۇ مەزگىل جەددى (قىش) پەسلى بولۇپ، ھاۋا ئىنتايىن سوغۇق ئىدى. پادىشاھ پېقىرغا شۇ قەدەر ئىلتىپات ۋە مەزھەمەتلەر بىلەن ئېيتتىكى: «يولنىڭ قىيىنچىلىقى ۋە ھاۋانىڭ سوغۇقلۇقى تۈپەيلىدىن بۇ سەپەر ئىنتايىن مۇشكۈلدۇر. شۇڭا، قىش چىققۇچە كابۇلدا تۇرغايىسەن. باھار پەسلى يەتكەندە ھاۋانىڭ سوغۇقى كەتسە، شۇ ۋاقتىدا خىزمىتىمگە كەلگەيسەن.» ئەمما، مەن تەكرار - تەكرار يېلىنىپ: «بۇ دىياردا غېرىبلىق كۈلپىتى ۋە يېتىملىك ئازابىغا پادىشاھنىڭ شاھەنە ئىلتىپاتىنىڭ ياردىمى بىلەن سەۋر - تاقەت قىلاتتىم، ئەمدى پادىشاھتىن ئايرىلىپ، بۇ يەردە قالسام، قايسى كۈچ - قۇۋۋەت بىلەن غېرىبلىق

① ھىجرىيە 915 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1509 - يىلى 10 -، 11 - ئايلارغا توغرا كېلىدۇ. [مەنبە: ...]

كۈلپىتىگە ئاقەت قىلىمەن؟» دېدىم. پادىشاھ ماڭا كابۇلدا قېلىشقا تەكلىپ بېرىشنىڭ، كۆڭلۈمگە شىكەستلىك ۋە پەرىشانلىق ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى بىلدى. شۇڭا، ئىلاجىسىز ھەممە سەپەر جابدۇقلىرىنى تەييار قىلدۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى بىلەن ھەمراھ قىلىپ قۇندۇزغا ئېلىپ باردى.

موغۇللار ئارىسىدا ئاتامنىڭ خىزمىتىدە بولغانلار كۆپ ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىلىرى ئۆز ئەقىدىلىرىنىڭ تەقەززاسى بىلەن، خىزمىتىمگە كەلدى. شۇ سەۋەب تۈپەيلىدىن قورال - ياراغ ۋە جامائەتكە ئىگە بولدۇم. بولۇپمۇ ئاتامنىڭ رازىلىقىنى ئىزدىگۈچى، بۇنىڭدىن كېيىن نەچچە يەردە ئىسمى تىلغا ئېلىنىدىغان جان ئەھمەد ئاتاگە باشلىق ئاتامنىڭ مۇلازىملىرى مېنىڭ خىزمىتىمدە بولدى. جان ئەھمەد ئاتاگە ساناقلىق كىشىلەردىن ئىدى. ئۆزبېكلەرنىڭ زامانىدا قولدىن نەچچە ئىشلار كېلىپ، خېلى ئېتىبار تاپقانىدى. شۇ سەۋەب تۈپەيلىدىن، ئات ۋە قورال - ياراغ ئەسۋاب سەرەمجانلارنى توپلاپ تەييار قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى، مېنىڭ لاۋازىمەتلىرىم ئۈچۈن سەرپ قىلدى.

قىش ۋاقتىدا پادىشاھ لەشكەرلىرى بىلەن كۈلەك دەشتىگە باردى. مەنمۇ شۇ لەشكەر ئىچىدە پادىشاھقا ھەمراھ ئىدىم. كۈلەك دەشتىدىن يېنىپ كەلگىنىمىزدە، باھار پەسلى بولغانىدى. پادىشاھ خاننى ئەندىجانغا يولغا سالدى. خان مېنى ئۆز مۇلازىمىتىگە تەرغىب قىلدى. مېنىڭمۇ خاننىڭ مۇلازىمىتىدە بولۇشقا كۆپ مەيلىم ۋە رىغبىتىم بار ئىدى. شۇڭا، پادىشاھتىن ئىجازەت تىلىدىم. بۇ ئىشىم پادىشاھنىڭ مۇبارەك كۆڭلىگە ناھايىتى ئېغىر كەلدى. ۋە مېنى خانغا قوشۇپ بېرىشتىن ئۆزىنى ناھايىتى يىراق تۇتۇپ، بۇ ئىشنى مۇتلەق ماقۇل كۆرمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن خان ئەندىجانغا كەتتى. مەن پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىدا قالدىم. شۇ كۈنلەردە پادىشاھ ھىسارغا يۈرۈش قىلدى. ئۇ جەڭدە ئۆزبېكلەر يېڭىلدى. ئاشۇ جەڭدە، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جان ئەھمەد ئاتاگە مېنىڭ مۇلازىملىرىمنى باشلاپ جەڭ قىلىپ، ئۆزبېكلەرنىڭ بىر مۆتۈر كىشىسىنى تىرىك تۇتۇپ، پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. پادىشاھ تۆھپە خاتىرىلەش ۋەدىسى بىلەن، ئۇنى ئەزىزلىدى. ئاندىن پەرمان قىلىپ، بۇ ئىش مىرزاھەيدەرنىڭ پالى ئۈچۈن ياخشى باشلاندى دېدى، ئاندىن يەنە پەرمان قىلىپ: «بۇ تۆھپىنى دەپتەرگە مىرزا ھەيدەرنىڭ ئىسمىغا پۈتۈڭلار» دېدى. بۇ ھېكايەت يۇقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگەنىدى.

پادىشاھ سەمەرقەندنى ئالغان مەھەلدىمۇ، مەن پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە ئىدىم. ئاتامنىڭ پەرزەنتلىرى قاتارىدا تىلغا ئېلىنغان، ھەبىبە سۇلتان خانىش پېقىر بىلەن بىر تۇغقان ئىدى. ئۇ ئۈبەيدۇللاخانغا چۈشكەنىدى. ئۈبەيدۇللاخان قارشىدىن تۈركىستانغا قېچىپ كەتكەندە، ئەھلى ئايالىنى بىللە ئېلىپ چىقىشقا پۇرسەت تاپالمىدى. چۈنكى، ۋاقىتنىڭ قىسلىقىدىن ھەركىم سەپەر جابدۇقلىرىنى تەييار قىلىپلا قېچىشنى غەنىمەت بىلدى، ئۆزگە نەرسىلەرگە قارىمىدى. شۇڭا، قېرىندىشىم ھەبىبە سۇلتان خانىشمۇ ئايرىلىپ قالغانىدى. پېقىر ئۇ يەردە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتۈم. ئاندىن سەمەرقەندكە كەلدۇق. شۇ قېشتا تاغام ئەندىجاندىن، خاننىڭ ھۇزۇرىدىن سەمەرقەندكە كېلىپ، يانار چاغدا قېرىندىشىم ھەبىبە سۇلتان خانىشنى بىر مەسلىھەت تۈپەيلىدىن ھەمراھ قىلىپ، ئەندىجانغا ئېلىپ كەتتى. ئەندىجانغا بارغاندىن كېيىن، ھەبىبە سۇلتان خانىشنى، خانغا نىكاھ قىلىپ بەردى. شۇ قىش ئۆتۈپ باھار پەسلى بولغاندا، [بابىر] پادىشاھ كۆلىمەلىك جېڭىگە بېرىپ، ئۈبەيدۇللاخان بىلەن جەڭ قىلدى.

پادشاھ سەمەرقەنددىن ھۇجۇم قىلىدىغان ۋاقتىدا، مەن تەپ كېسىلىگە دۇچار بولۇپ، بۇ قېتىملىق سەپەردە بىللە بولالماي سەمەرقەنددە قالغانىدىم. [بايىر] پادشاھ ئۈبەيدۇللاخاندىن يېڭىلىپ، سەمەرقەندتە تۇرالماي، ھىسارغا بارماقچى بولغاندا، مەنمۇ پادشاھنىڭ خىزمەتلىرىدە ھىسارغا كەلدىم. خان مېنى تەلەپ قىلىپ، نەچچە قېتىم كىشى ئەۋەتتى. ئاخىر پادشاھ مېنىڭ ئەندىجانغا بېرىشىمغا رەنجىگەن ۋە ئاغرىنغان ھالدا ئىجازەت بەردى. ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا، پادشاھ كۆڭلىنىڭ رازىلىقىنى ئىزدەش مائا زۆرۈر ۋە لازىم ئىدى. لېكىن، تېخى يېشىم كىچىك بولغاچقا بالىلىقنىڭ تەقەززاسى بىلەن پادشاھنىڭ مۇبارەك كۆڭلىنى ئىزدەمەي، ئەندىجانغا بېرىشنى قارار قىلدىم. پادشاھ مەن بىلەن بىللە، لەشكەرىي يۈرۈشكە چىققان ۋاقتىدا، مەنمۇ ئەندىجانغا كەتتىم. مەن تېخى ئەندىجانغا يېتىپ بارمىغاندا، خان سۆيۈنچەك سۇلتاندىن يېڭىلىپ، ئەندىجانغا يېنىشىغا مەن يېتىپ باردىم. بۇ ۋەقە تارىخقا توققۇز يۈز ئون سەككىز رەجەپ ئېيىدا^① بولۇپ ئۆتكەنىدى. خاننىڭ مەغپىرەتلىك ھايات كۈنلىرىنىڭ ئاخىرى بولغان تارىخقا توققۇز يۈز ئوتتۇز توققۇز زۇلھەججە^② ئېيىغىچە بولغان بۇ يىگىرمە بىر - يىگىرمە ئىككى يىل ئىچىدە مەن دائىم خاننىڭ خىزمىتىدە، خاننىڭ ھۇزۇرىدا، دۆلەت خىزمىتىدە بولدۇم. ئارقىمۇ ئارقا شاھانە ئىنئاملارغا، خاقانلارچە ئىلتىپاتلارغا ئېرىشىپ ئىززەتلەندىم. خان پېقىرنى كۆرەگەنلىك مەرتىۋىسى بىلەن ئەزىز قىلىشتىن ئىلگىرى، ھېچ ۋاقتتا، خاننىڭ ھۇزۇرىدىكى خىزمەتتىن خالىي ئەمەس ئىدىم. كېچە بولسا خاننىڭ ئۇخلايدىغان قەسىرىنى راسلىغاندا، شۇ ئۆيىنىڭ بىر تەرىپىگە پېقىرغا ئىستىراھەت قىلىدىغان جاي قىلدۇراتتى. ئەگەر بەزمە ئولتۇرۇشلىرى بولسا، مېنىڭ ئوڭ بېلىكىم خاننىڭ سول بېلىكىگە تېگىشىپ تۇرغان ھالەتتە ئورۇنلىشاتتىم. ئەگەر سۆھبەت بولسا، بۇ سۆھبەت ئەھلىنىڭ ئەڭ بېشى تاغام ئىدى. مېنى تاغام يۇقىرى ئولتۇرغۇزاتتى. بەلكى تاغام خانغا ئىلتىماس قىلىپ: «مىرزا ھەيدەرنىڭ ھەزرىتىڭىز بىلەن بولغان تۇغقانچىلىقى شۇ دەرىجىدە يېقىندۇركى، گەرچە ئۇ مېنىڭ قېرىنداشىمنىڭ ئوغلى بولسىمۇ، ئەمما مەندىن يۇقىرىدا ئولتۇرۇشى لازىم» دەپ نەچچە نۆۋەت ئەرز قىلغانىدى. ئەگەر خان ئاتلانسى، مەن ھامان ئۇنىڭ بىلەن يانمۇ يان ئاتلىناتتىم. ئەگەر شىكارغا چىقسا، خان ماڭا شىكاردىن تەلىم بېرىپ، مېنى شىكارنىڭ ئىنچىكە سىرلىرىدىن خەۋەردار قىلاتتى. ئەگەر مىر شىكارلىق قىلماقچى بولسا، كۆپىنچە ئۆزى بۇ ئىشقا قەدەم قوياتتى. خان بۇ ئىشقا ناھايىتى ھېرىسمەن ئىدى. مېنى ئۆز يېنىدىن بىردەم ئايرىمايتتى ۋە ئوۋ قىلىشقا كۆپ رىغبەتلەندۈرەتتى. ئەگەر قوبۇل قىلىنسام، قاراپ كۆزىتىپ تۇرۇشقا دالالەت قىلاتتى. مېنى ھەرخىل خىزمەتلەرگە بۇيرۇپ، ئۇنىڭ پايدىلىرىنى بايان قىلاتتى. خان ماڭا: «كىچىكلەر تاكى خىزمەتكە قەدەم قويمىغۇچە، ئۇلاردا قابىلىيەت پەيدا بولمايدۇ. ئۇلۇغ ئىشلاردا، چوڭ مەرىكىلەردە، كۆپچىلىك يىغىلسا، شەرەپلىك خالايىقلار، خاقانلار، سۇلتانلار، ۋەزىرلەر ۋە ئەمىرلەر جەم بولسا، ئۇنداق يەرلەردە ئىش كۆرمىگەنلەر تەمتىرەپ ھەيران بولۇپ قالىدۇ. كىچىكلەر چوڭلار بىلەن دائىم بىللە بولسا، ئۇلارنىڭ كۆڭلى ۋە كۆزى بۇ ئىشلارغا تونۇشلۇق بولۇپ قالىدۇ - دە، ئۇلۇغ مەرىكىلەردە ھەيران قالمايدۇ، بۇ ئۇلارنىڭ جاھان سوراڭ ئىشلىرىغا

① ھىجرىيە 918 - يىلىنىڭ رەجەب ئېيى مىلادىيەنىڭ 1512 - يىلى 9 - ئايغا توغرا كېلىدۇ. شىكارلىق

② ھىجرىيە 939 - يىلىنىڭ زۇلھەججە ئېيى مىلادىيەنىڭ 1533 - يىلى 6 - ئايغا توغرا كېلىدۇ. شىكارلىق

پايدىلىقتۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەگەر خىزمەتنىڭ قائىدە ۋە يوللىرىنى بىلمىسە، ئۆزگىلەرگە خىزمەت بۇيرۇيالمايدۇ. ئەيىبىنى ھۈنەردىن پەرقلەندۈرەلمەيدۇ. سالاھىيەت ئەھلى ۋە سالاھىيەت يولىنى تۇتالمايدۇ. مەنمۇ ئاتامنىڭ ۋە تاغامنىڭ مۇلازىمىتى ۋاقتىدا، ئۇلار بۇ ھېكمەتنى كۆڭلۈم ھۇجرىسىغا نەقىشلىگەندى. ئۇلار مېنى خىزمەت قىلىشقا تەرغىپ قىلاتتى. ئۇنىڭ ماڭا پايدىلىرى كۆپ تەگدى. مەن ئۇلۇغلاردىن ئۆگەنگەنلىرىمنى ساڭا ئۆگەتتىم. بۇنىڭغا ئەمەل قىلساڭ، سەنمۇ پايدىسىنى كۆرسەن. « دەيتتى. پېقىر تاكى 24 ياشقا يەتكۈچە، ھەرخىل خىزمەتلەرنى بەجا كەلتۈردۈم. كۈندىلىك خىزمەتلەرنىڭ ئىچىدە خاننىڭ مۇبارەك شەخسىيەتكە بىۋاسىتە كېرەكلىك بولغان ھەممە خىزمەتلەر ۋە ئايرىم خىزمەتلەرنىڭ ھەممەسىنى پېقىر ئادا قىلاتتىم. پەقەت دېۋانخانىدە ئەمىرلەر يىغىلغان ۋاقتىدا، ئۆز مەرتىۋەمگە رىئايە قىلىپ، ئۆز جايىدا ئولتۇراتتىم. ئەگەر پۇرسەت تېپىپ خىزمەت قىلماقچى بولسام، خان توسۇپ: « خەلقنىڭ كۆزىگە خار كۆرۈنۈپ قالماسلىق ئۈچۈن، سورۇن ۋە مەرىكىلەردە مەرتىۋىنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاش لازىم. » دەيتتى. يېشىم يىگىرمە تۆتتىن - يىگىرمە بەشكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، خان مېنى خىزمەتكە بۇيرۇمىدى. ئەگەر خىزمەتكە تۇرسام، خان رۇخسەت قىلمايتتى، خان ماڭا: « مەن بۇيرۇغان خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئادا قىلدىڭ، ئەمدى ساڭا لايىق ئىش شۇكى، بۇنداق ئىشلارغا كىرىشىمگىن » دەيتتى. يېشىم ئوتتۇزغا يەتكۈچە، پۈتكۈل لەشكەرنىڭ مۇھىم ئىشلىرىنى خان ماڭا تاپشۇردى. ئەمما، مەسلىھەتكە پۇختا ئۇلۇغ ئەمىرلەرنى ماڭا ھەمراھ قىلىپ: « ھېچ ئىشتا بۇ كىشىلەرنىڭ مەسلىھىتىدىن چىقىمغايىسەن، بۇلاردىن مەسلىھەت سورىماي ئىش قىلمىغايىسەن، ھەممە ئىشتا بۇلارغا بويسۇن. غايىسەن ۋە ئىتائەت قىلغايىسەن » دەيتتى. نەچچە مۇددەتكىچە كۈنلىرىم شۇ تەرىقىدە ئۆتتى. ئاندىن كېيىن، كېڭەش ۋە مەسلىھەت ۋاقتلىرىدا، كۆڭلۈمگە ياققان مەسلىھەتلىرىمنى بايان قىلىشقا رۇخسەت بەردى. مەن تاكى 30 ياشقا يەتكۈچە بولغان ئارىلىقتا، مەسلىھەتكە ئېغىز ئېچىشىمغا رۇخسەت بولمىغانىدى. ئۇ ۋاقتلاردا ھەرگىز خاننىڭ مەجلىسىدە، مەسلىھەت تەرەپتىن ئۈن چىقارمايتتىم. كېڭەش ۋاقتىدا، سۈكۈت تامغىسىنى ئاغزىم قۇتسىغا بېسىپ جىمجىت ئولتۇراتتىم. مەسلىھەت ئېيتىشقا پەرمان بېرىلگەندىن كېيىن، كېڭەش مەجلىسىدە رىدە كۆڭلۈمگە يەتكەن پىكىرلەرنى بايان قىلاتتىم. خان مەندىن بۇ پىكىرنىڭ دەلىلىنى ۋە لايىق بولۇشىدىكى سەۋەبىنى سورايتتى. مەن بايان قىلسام، ئەگەر ئىشلاردا ئۇ پىكىر - مەسلىھەتتىم مۇۋاپىق ۋە لايىق بولسا، ماڭا ئاپىرىن ئېيتاتتى ھەم مەجلىس ئەھلىنىمۇ ئاپىرىن ئېيتىشقا ئىشارەت قىلاتتى. ئەگەر مېنىڭ ئېيتقان سۆزۈمدە خاتالىق ياكى نۇقسان بولسا، ئۇنى شۇنداق سۆزلەر بىلەن بايان قىلىپ بېرەتتىكى، مەن ئۆز سۆزۈمنىڭ نۇقسانلىرىدىن خەۋەردار بولاتتىم. نەچچە مۇددەتكىچە شۇ تەرىقىدە ئۆتكەندىن كېيىن، خان ماڭا پەرمان قىلىپ: « سېنىڭ پىكىر ۋە تەدبىرىڭگە ئەمدى تولۇق ئىشەنچ ھاسىل بولدى. پۈتكۈل لەشكەرنىڭ مۇھىم ئىشلىرىغا ئەمدى سەن باش بولغىن. » دەپ، بارلىق لەشكىرىي ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ماڭا تاپشۇردى. پۈتكۈل ئىشلاردا مېنى تولۇق ھوقۇققا ۋە مۇتلەق ئىختىيارغا ئىگە قىلدى. ماڭا يارلىقنامە ئەۋەتىلىدىغان بولسا، خان ئۇنىڭغا: « سالامنامە ۋە مەكتۇب » دەپ ئات قويدى. كەشمىر سەپىرىدىن يېنىپ كەلگىنىمدە، تىبەتتە خاننىڭ ئاياغلىرىنى تاۋاب قىلىش شەرىپىگە ئېرىشتىم. ئۇ ۋاقتتا خان مېنى شەخسىي سورۇنلاردا بولسۇن ياكى ئاشكارا سورۇنلاردا بولسۇن « بۇرادەر » دېگەندىن ئۆزگە ئات بىلەن قىچقىرىمىدى. بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى.

تى، بۇنىڭدىن كېيىن خاننىڭ ئەھۋاللىرى باياندا ئوچۇق زىكر قىلىنغۇسى. ئاندىن كېيىن پېقىرنىڭ ئەھۋالىم بايانلىرى بىلەن، خاننىڭ كېيىنكى ئەھۋاللىرى زىكرى ئارقىلىق كىتاب ئاخىرلاشقۇسىدۇر.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ سۆيۈنچەكخاندىن يېڭىلىگەندىن كېيىنكى ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مەخپىي قالمىسۇنكى، پېقىر خاننىڭ مۇلازىمىتىگە مۇشەرىپ بولغاندىن كېيىن، پادىشاھ ۋە مىر نەجمنىڭ غىجدۇۋاندا يېڭىلىگەنلىك خەۋىرى ئاڭلاندى. بۇ ۋاقىت قىشنىڭ دەسلەپكى ئايلىرى ئىدى. بۇ زىمىستاندا [بابىر] پادىشاھقا موغۇللار قارشىلىق قىلىپ، ھىساردا ئاچارچىلىق بولۇپ، قار كۆپ يېغىپ، ھەممە ۋىلايەتلەردە ناھايىتى سوغۇق ۋە تەڭلىك بولغان يىلى ئىدى. شۇ ئەسنادا سۆيۈنچەكخاننىڭ ئەندىجانغا يۈرۈش قىلغان خەۋىرى ئاڭلاندى. خاننىڭ سۆيۈنچەكخاندىن يېڭىلىپ كەلگىنىگە ئۈچ ئاي بولغانىدى. خاندا بۇ قېتىم ئۇنىڭ بىلەن جەڭ قىلغۇدەك ماجال قالمىغانىدى. كۆپ كېڭەش ۋە مەسلىھەتلەر قىلغاندىن كېيىن، ئاخىر مۇنداق قارارغا كېلىشتى: ئەندىجان قەلئەسىنى تاغام سەيىد مۇھەممەد مىرزا ساقلايدىغان بولدى، ئاخىسى قەلئەسىدە مىرغۇرى بارلاس قەلئەنى ساقلىماقچى، مەرغىنان قەلئەسىنى مىردائىمئەلى پۇختا ساقلىماقچى، خان ئۆزى قالغان لەشكەر بىلەن ئائىلىسىنى ئېلىپ، ئەندىجان ۋىلايىتىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى تاغلارغا بېكىنمەكچى بولدى، چۈنكى ئۆزبېكلەرنىڭ تاغ ئىچىگە كىرىپ جەڭ قىلىشى قىيىن ئىدى. خان لەشكەر بىلەن تاشقىرىدا تۇرسا، مۇھاسىرە قىلمايدۇ، دېيىشىپ بۇ تەدبىرگە ھەممەيلەن قوشۇلدى ۋە ئىشلارنى شۇ بويىچە ئورۇنلاشتۇردى. سۆيۈنچەكخان بۇ خەۋەرنى ئىشىتىپ، كېلىشىنى مۇۋاپىق تاپماي يۈرۈشتىن توختىدى. شۇ يىلى قىش مۇشۇ يوسۇندا ئۆتتى.

باھار ۋاقتىدا قاسىمخاننىڭ خەۋىرى كەلدى. بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق: [بابىر] پادىشاھ ماۋەرائۇننەھرنى ئالغاندا، تاشكەندنى مىر ئەھمەد قاسىم كوھبەرگە بەرگەندى. ئۇنىڭ ئىنىسى كاتتا بەگكە سايرامنى بەردى. پادىشاھ سەمەرقەندتىن ھىسارغا كەتكەندە، ئۆزبېكلەر يەنە قولى بوشاپ، تاشكەندنى مۇھاسىرە قىلدى. ئاخىر قەلئە ئىچىدىكىلەر تەڭلىككە چۈشۈپ، بىر كېچىدە چىقىپ، ئۆزلىرىنى ئۆزبېك لەشكەرلىرىگە ئۇرۇپ، ئارىدىن يول ئېچىپ چىقىپ كەتتى. ئۆزبېكلەرمۇ بۇلارنىڭ چىقىپ كېتىپ، تاشكەندنى قويۇپ بەرگەنلىكىگە ناھايىتى مېنىتدار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىمىدى، تاشكەندنىڭ قولىغا كەلگەنلىكىگە رازى بولۇشتى. مىر ئەھمەد قاسىم ئەندىجانغا خاننىڭ ھۇزۇرىغا كەلدى، ئاندىن ئۆتۈپ ھىسارغا، پادىشاھنىڭ دەرگاھىغا كەتتى. كاتتا بەگ سايرام قەلئەسىنى مۇستەھكەم ساقلىغانىدى. ئۆزبېكلەر كېلىپ مۇھاسىرە قىلدى. كاتتا بەگ قېچىپ چىقىپ كېتىشنىڭ ئىلاجىنى تاپالمىدى. شۇ يىلى قىش چىققۇچە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. كاتتا بەگ باھار يېتىپ كەلگەندە، قاسىمخاننىڭ ھۇزۇرىغا كىشى ئەۋەتىپ: «ئەگەر بۇ تەرەپكە قەدەم تەشرىپ قىلىپ كەلسە، سايرام قەلئەسىنى ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇپ بەرسەم» دەپ ئىلتىجا قىلىپ، قاسىمخاننى رىغبەتلەندۈرۈپ، تاشكەند ئۈستىگە كەلتۈردى. سۆز قاسىمخان ھېكايىسىغا يەتتى. ئەمدى ئەگەر

قاسمخاننىڭ ئەھۋالىنى قىسقىچە بايان قىلىمىساق، سۆز باغلاشماي قالدۇ.

قازاق خەلقىنىڭ ۋە خانلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، ئەھۋاللىرى، بۇ جامائەتنىڭ «قازاق» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىنىڭ بايانى

مەخپىي ۋە يوشۇرۇنۇپ قالمىسۇنكى، ئەبۇلخەيرخان پۈتكۈل دەشتى قىپچاقنى ئىشغال قىلغانىدى. جۇجى نەسەبىدىن بولغان سۇلتانلارنىڭ بەزىلىرىدىن ئۇنىڭ دىمىغىغا يىراقتىن پىتتە - پاساتنىڭ ھىدى كېلەتتى. شۇڭا، ئەبۇلخەيرخان ئۇلارنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، يوقاتماقچى بولدى. جانىبېكخان باشلىق جۇجى نەسەبلىك سۇلتانلار ئەبۇلخەيرخاننىڭ بۇ خىيالىنى سېزىپ قېلىپ، بىرمۇنچە كىشى بىلەن موغۇلىستان تەرىپىگە كەلدى. ئۇ ۋاقتلاردا موغۇلىستاندا خانلىق نوۋىتى ئىسانبۇغاخاننىڭ ئىدى. ئىسانبۇغاخان بۇ سۇلتانلارنىڭ كەلگەنلىكىگە خۇش بولۇپ، ئۇلارنى ئوبدان ئىززەت قىلىپ، موغۇلىستاننىڭ بىر بۆلۈكىنى ئۇلارغا تەيىنلەپ بەردى. بۇ سۇلتانلار شۇ بۆلۈكدا پاراغەت بىلەن ھايات كەچۈرۈۋاتاتتى. ئەبۇلخەيرخاندىن كېيىن ئۆزبېك ئۇلۇسى ئىچىدە قارىمۇقارشىلىقلار پەيدا بولدى. ھەركىشى ئىمكان تاپسىلا ئۆزىنىڭ ئامانلىقى ۋە پاراغىتىنى كۆزلەپ، كۇرايخان^① ۋە جانىبېكخاننىڭ ھۇزۇرىغا باراتتى. ئاخىر مۇشۇ سەۋەب بىلەن بۇلار كۈچىيىپ كەتتى. كۇرايخان ۋە جانىبېكخانلار باشتا ئاشۇ كۆپ خالايتتىن ئايرىلىپ قېچىپ چىقىپ، نەچچە مۇددەتكىچە ئۆي - ئوتاقسىز، سەرگەردان ھالەتتە يۈرگەنىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلارغا «قازاق» لەقىمى قويۇلغانىدى. ئاخىر بۇ لەقەم ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئالاھىدە بىر ئات بولۇپ قالدى.

كۇرايخاندىن كېيىن خانلىق ئۇنىڭ ئوغلى بۇرۇندۇق خانغا قارار تاپتى. جانىبېكخاننىڭ ئوغلى قاسمخان ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ھەممە ئىشلاردا بۇرۇندۇق خانغا تەۋە ئىدى ۋە بويسۇناتتى. كۇرايخاننىڭ بۇرۇندۇق خاندان باشقا ئوغۇللىرى كۆپ ئىدى. جانىبېكخاننىڭمۇ قاسمخاندىن باشقا بىرنەچچە ئوغلى بار ئىدى. شۇلاردىن بىرى ئۆيەك سۇلتان ئىدى. سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ تۆتىنچى قىزى سۇلتان نىگارخاننى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇد مىرزا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۆيەك سۇلتانغا بەرگەنىدى. تاشكەند ۋەيرانچىلىقىدا ئۆيەك سۇلتان شاھىبېگخاندىن قېچىپ، قازاقلار تەرىپىگە بارغانىدى. سۇلتان نىگارخاننىمۇ ئارقىسىدىن قازاق تەرەپكە بارغانىدى. ئۆيەك سۇلتان شۇ كۈنلەردە ۋاپات بولۇپ سۇلتان نىگارخاننى قاسمخان ئۆز نىكاھىغا ئالغانىدى. ئۆيەك سۇلتاندىن كېيىن قاسمخان كۈچىيىپ كەتتى، شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، بۇرۇندۇقخاننىڭ كۆرۈنۈشتە خانلىق ئېتىلا قالدى. ئاخىرىدا بۇرۇندۇقخاننى ھەيدەپ چىقاردى. بۇرۇندۇقخان سەمەرقەندكە بېرىپ، غۇربەتچىلىك تەئالەمدىن ئۆتتى. قاسمخان پۈتكۈل دەشتى قىپچاقنى شۇنداق تىزگىنلىدىكى، جۇجىخاندىن كېيىن ھېچكىم ئۇنداق قىلالمىغانىدى. شۇ جۈملىدىن قاسمخاننىڭ لەشكىرىنىڭ سانى

① بۇ ئىسىم بەزى نۇسخىلاردا «كۇرايخان» دېيىلگەن.

[مىڭ] مىڭ (بىر مىليون) دىن كۆپرەك ئىدى. تارىخقا توققۇز يۈز يىگىرمە تۆتتە^① قاسمخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئاندىن كېيىن قازاق سۇلتانلىرى ئارىسىدا نەچچە قېتىم جەڭلەر يۈز بەردى. قاسمخاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ماماشخان خانلىق تەختىدە ئولتۇردى. ماماشخان شۇ جەڭلەر جەريانىدا زىققا نەپەس بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى. ئاندىن كېيىن ئۆيدەك سۇلتاننىڭ ئوغلى تاهىرخان خانلىق تەختىگە ئورۇنلاشتى. بىراق، تاهىرخان قوپال ۋە بەتخوي كىشى ئىدى، خان بولغاندىن كېيىن، قوپاللىقى تېخىمۇ ھەددىدىن ئاشتى. شۇڭا، قىرىق مىڭغا يېقىن لەشكىرى بار ئىدى، ئۇلار ھەممىسى پىراقلار يۈز ئۆرۈپ، چېچىلىپ كەتتى. تاهىرخان قىرغىزلار ئارىسىدا تەنھا قالدى. ئاقسۆت پالاكت بىلەن ئۆلدى. ئاندىن كېيىن يەنە موغۇ-لىستاندا ئوتتۇز مىڭغا يېقىن كىشى يىغىلىپ، تاهىرخاننىڭ ئىنىسى تۆلەشخاننى خان قىلدى. ئاخىر بۇ تەتۈر پەلەكنىڭ گەردىشى شۇنداق چۆرگىلىدىكى، ھازىر ئون تۆت يىل بولدى، مۇنچە جىق خالاپىقتىن ھېچ يەردە ئەسەر قالماپتۇ. تارىخقا توققۇز يۈز ئوتتۇز^② بولغاندا قازاق مىڭ مىڭ (بىر مىليون) كىشى ئىدى. ھازىر تارىخقا توققۇز يۈز قىرىق تۆت^③ بولغاندا شۇنچە تولا خالاپىقتىن ھېچ يەردە نام - نشان يوقتۇر. ئۇلارنىڭ بەزى ئەھۋاللىرى پات پۇرسەتتە، خاننىڭ ئەھۋاللىرى زىكرىدە بايان قىلىنغۇسى. قازاقنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى شۇنچىلىك بايان قىلىندى.

قاسمخان كۈچەيگەن ۋاقىتلاردا، خانلىق نىشانە يارلىقلىرىنى ئۆز ئېتىدا يۈرۈتمەستىن، بۇرۇندۇق خاننىڭ ئېتىدا يۈرگۈزەتتى. قاسمخان شۇ دەرىجىدە كۈچەيگەندىكى، ھېچكىم بۇرۇندۇق خاننى يادىغا كەلتۈرمەيتتى. قاسمخان بۇرۇندۇقخانغا يېقىن يەردە تۇرسا، ئۇنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاپ ۋە ئىتائىتىنى قوبۇل قىلىش لازىم بولاتتى. ئىتائەت قىلىشقا نەپىسى ئۈنمايتتى. سەركەشلىك قىلىشقا شەرم - ھايا قىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن يىراق - يىراق يەرلەردە ئولتۇراتتى. بۇرۇندۇقخان سەرايچۇقتا ئىدى. قاسمخان ئۇنىڭدىن يىراق تۇرۇشنى ئىزدەپ، موغۇلىستان چېگراسىغا كەلگەندى. ئۇ قاراتالدا قىشلاپ، باھار ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ئەسلىي ئورنىغا يانماقچى بولغانىدى. شۇ ھالەتتە كاتتا بەگنىڭ ئادىمى سايرام ئاكابىرلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ، كاتتابەگنىڭ ئىلتىماسىنى يەتكۈزدى. قاسمخان ئۇنى قوبۇل قىلىپ تىراز، — موغۇللار ئۇ يەرنى «يېڭى» دەيدۇ، — تەرەپكە يۈرۈش قىلدى. ئۆزىدىن ئىلگىرى بىر ئەمىرنى كاتتابەگنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى. كاتتابەگ سايرامنى شۇ ئەمىرگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى قاسمخاننىڭ خىزمىتىگە باردى ۋە قاسمخاننى تاشكەند ئۈستىگە بېرىشقا دەۋەت قىلدى. قاسمخاننىڭ ھەددۇ ھېسابسىز لەشكىرى تاشكەندكە قاراپ يۈزلەندى. سۆيۈنچەكخان بۇنى ئاڭلاپ تاشكەند قەلئەسىگە بېكىندى. قاسمخان يېتىپ قەلئەنىڭ قېشىدا بىر كېچە قونۇپ، تاشكەندنىڭ ئەتراپىنى تالان - تاراج قىلىپ ياندى. قاسمخاننىڭ قالغان ئەھۋاللىرى ئۆز نۆۋىتىدە قىسقىچە بايان قىلىنغۇسى.

(داۋامى كېلەر ساندا)

① ھىجرىيە 924 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1518 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيە 930 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1524 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

③ ھىجرىيە 944 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1537 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

فوتۇۋۋەتنامەنى سۇلتانى ياكى جەۋانمەردلىك تەرىقەتى (مەردانىلىك يوسۇنلىرى)

مەۋلانا ھۈسەيىن ۋائىز كاشفى

بەشىنچى پەسىل

شەددىنىڭ مەنىسى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر توغرىسىدا

ئەگەر شەددىنىڭ مەنىسى نېمە، دەپ سورىسا، شۇنداق جاۋاب بەرگىنىكى، ئۇشبۇ سۆزنىڭ مەنىسى بەشتۇر: بىرىنچىسى، مۇستەھكەملەش، ئاساسنى يارىتىش؛ ئىككىنچىسى، ھۇجۇم قىلىش؛ ئۈچىنچىسى، چېپىش؛ تۆتىنچىسى، قۇۋۋەتلەندۈرۈش؛ بەشىنچىسى، قۇياشنىڭ كۆتۈرۈلۈشى. ئەمما، فوتۇۋۋەت ئاتالغۇسىدا مەردلەر ئەھلىنىڭ ئەھدىگە ۋاپا قىلىپ، پىرىدنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلىشنى شەدد دەپ ئاتايدۇ. ئەگەر «شەدد» نىڭ لۇغەت ۋە ئىستىلاھىي مەنىلىرى ئارىسىدا قانداق يېقىنلىق بار، دەپ سورىسا، شۇنداق جاۋاب بەرگىنىكى، بىرىنچىدىن، ئەھد باغلاش سالىھنىڭ ئۆز ئىشىغا بولغان قەتئىيلىكىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى مەردلىك بەلۋاغنى باغلىغان كىشى ئەھدىگە ۋاپا قىلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، بەل باغلىغاندىن كېيىن، نەپسى بالاغا قارشى كۈرەش ئىشىكلىرى ئېچىلىدۇ، بەس. گويا دۈشمەنگە ھەمە قىلغاندەك بولىدۇ ۋە دۈشمەنلەرنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى نەپسى بىلەن جەڭ باشلايدۇ؛ ئۈچىندىن، يېلى باغلىغان ئادەم سۈلۈك يولىدا مۇستەھكەم ۋە چاققانراق بولىدۇ ۋە مەقسەت مەنزىلىسىنى ھوشيار ۋە ئاگاھ بولۇشقا ئىنتىلىدۇ؛ تۆتىنچىدىن، بەلنى باغلاش ئارقىلىق كىشى قەلبىدە باشقىچە بىر قۇۋۋەت پەيدا بولىدۇ. بەشىنچىدىن، يېلىنى باغلىغان شەخستە قۇياشنىڭ كۆتۈرۈلۈپ پارلىشىغا ئوخشاش، تەرىقەت ئاسمىنىسى بىر ئىلھاملىق كۆتۈرۈلۈش يۈز بېرىدۇ ۋە ئىلاھىي جامال نۇرىنىڭ پارلىشىدىن كۆڭلى يورۇيدۇ، خۇددى قۇياش نۇرلىرىدا يەر يۈزى يورۇشۇپ كەتكەندەك.

ئەگەر شەدد نېمىگە ئىشارە قىلىنىپ، قىياس قىلىنىدۇ؟ دەپ سورىسا، شەددەت ۋە شەددەتكە (قاتتىقلىققا)، دەپ ئېيت. يەنى كىمكى شەدد ئەھلىدىن بولسا، ئۇ نەپىس ۋە ھېرىسۇ ھەۋاغا نىسبەتەن قاتتىق قول بولۇشى زۆرۈر، دېمەكتۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ باشقىلاردىن قانچىلىك ئازار - قاتتىقلىق تارتىمىسۇن، چىدىشى كېرەك. شۇنىڭدىلا ئۇنىڭ شەددى - ئەھدى دۈرۈس بولۇپ چىقىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ سۆز «شەددەت» سۆزىدىن ئېلىنغان ۋە ئۇ جەۋانمەرد، يەنى ياش يىگىتنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى ۋە ياخشىلىقى شەددىتىگە ئىشارىدۇر. . . . يەنە شۇكى، كىمكى شەدد بولسا (فوتۇۋۋەت بەلۋاغىنى باغلىسا)،

ئۇنىڭ ئالدىنقى ھاياتى ئاخىرىغا يېتىدۇ. يەنى جەۋانمەردلىكتىن ئۆزگە خىسلەتنى ئۈنۈتقان بولىدۇ. ئەگەر شەددەتنىڭ ھەقىقىتى نېمە؟ دەپ سورىسا، سىدقۇ سەپا، مېھرۇ ۋەپا ۋە تەسلىم (بويسۇنۇش) دەپ جاۋاب بەرگىن.

ئالتىنچى پەسىل

شەددەتنىڭ تۈرلىرى ھەققىدە

ئەگەر بەل باغلىغانلارغا قارىتا ئېيتىلىدىغان شەددەت نېمەدۇر؟ دەپ سورىسا، جاۋاب بېرىپ ئېيتقىنكى، شەددەت دېمەك، بەلۋاغ دېمەكتۇر ۋە ئۇ ئەھد ۋاپا بەلگىسىدۇر. ئەگەر بەل باغلاشنىڭ تۈرلىرى نەچچە؟ دەپ سورىسا، ئون دەپ ئېيت. بىرىنچىسى، ئۆز نەپسىنى ئۆلتۈرۈش؛ ئىككىنچىسى، ھىيلە - نەيرەڭنى تەرك ئېتىش ۋە خەلققە ھۇزۇر بېغىشلاش؛ ئۈچىنچىسى، يەپ - ئىچىش ۋە كىيىنىشتە ئىسراپچىلىقنى تەرك ئېتىش؛ تۆتىنچىسى، ئۆزىنىڭ بارلىقىدىن ۋاز كېچىش، يەنى ئۆزىنى خەلققە پىدا قىلىش. ئەگەر مەخپىي شەددەت قايسى؟ دەپ سورىسا، كۆڭۈل سىرىنى ھېچقانداق بىر يات ئالدىدا پاش قىلماسلىق ۋە زاھىرۇ باتىندا يار - بۇرادەرلىرىگە مۇھەببەتلىك بولۇش، شەپقەت كۆرسىتىشتۈر، دەپ ئېيت. يوشۇرۇن دۈشمەن - نەپسىگە قارىتا زالىم بولسۇن ۋە ئۇنىڭ بىلەن ھېچ مۇرەسسە قىلمىسۇن.

ئەگەر شەددەتنىڭ خىللىرى نەچچە؟ دەپ سورىسا، يەتتە دەپ ئېيت. ئۇنىڭ سۈپەتلىرى بولسا ئوندۇر: بىرىنچىسى، سەلمانىي؛ ئىككىنچىسى، سۈلەيمانىي؛ ئۈچىنچىسى، لۇقمانىي؛ تۆتىنچىسى، يۇسۇفىي؛ بەشىنچىسى، رۇمىي؛ ئالتىنچىسى، داۋۇدىي؛ يەتتىنچىسى، مۇسەرىي. ئەگەر شۇ ئېيتىلغان ئون سۈپەت قايسىدۇر؟ دەپ سورىسا، ئېيتقىن: بىرىنچىسى، 1 (ئەلىق) شەددى؛ ئىككىنچىسى، ل (لام) شەددى؛ ئۈچىنچىسى، م (مەم) شەددى؛ تۆتىنچىسى، م (مەدە) شەددى؛ بەشىنچىسى، مېھرابىي شەددە؛ ئالتىنچىسى، سەيفىي شەددە؛ يەتتىنچىسى، قەۋلىي شەددە؛ سەككىزىنچىسى، سەلمانىي شەددە؛ توققۇزىنچىسى، يۇسۇفىي شەددە؛ ئونىنچىسى، خۇفىيە شەددە. ئەگەر بۇلارنىڭ ھەر بىرى نېمىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ ۋە نېمە مەنىنى بىلدۈرىدۇ؟ دەپ سورىسا، شۇنداق جاۋاب بەرگىن: « ئەلىق » شەددى مەدداھلار (غەزەلخانلار) غا تېگىشلىك، « لام - ئەلىق (لا) شەددى ئاۋام شەددىدۇر. « مەم » شەددى ھىكمەت ئەھلىنىڭ شەددىدۇر، « مېھرابىي » مېشكاب (سۇ ساتقۇچى) لار شەددى بولسا، « سەيفى » سىپاھلارغا تېگىشلىك، « قەبز » شەددى پەھلىۋانلارنىڭكى، « سەلمانىي » فەرراش (تازىلىق خىزمەتچىسى) لار شەددىدۇر. « يۇسۇفىي » ھۈنەرۋەنلەر شەددى، « خۇفىيە » بولسا مەخسۇس تائىپىنىڭ شەددى بولۇپ، ئۇنى شۇ تائىپەنىڭ مەھرەمى نەقىپ بىلىدۇ. ئىستېداتى، قابىلىيىتى بار كىشىلەرنىڭ بۇلاردىن خەۋىرى باردۇر. ئەگەر ھەر بىر شەددەتنىڭ مەنىسى نېمە ۋە ئۇ نېمىگە ئىشارە قىلىدۇ؟ دەپ سورىسا، ئېيتقىن: « ئەلىق » شەددى راستچىللىققا ئىشارە. « لام - ئەلىق » (يەنى، « لا » يوق دېمەك)

نەپسىنى، ھېرىسۇ ھەۋانى تەرك ئېتىشكە ئىشارەدۇر. «مىم» نىڭ مەنىسى نەپسى ئاغزىنى باغلاش (تۈگۈن قىلىش)، بەزىلەر مەلامەتكە ئىشارەتمۇ بولىدۇ، دېيىشىدۇ. «مەدە» نىڭ مەنىسى، ئىشقى يۈكىنى كۆتۈرۈشتۈر. . . . «مېھرابىي» شەددىنىڭ مەنىسى نەپسى بىلەن جەڭ قىلماققا ئىشارەدۇر. «سەيفى» شەددىنىڭ مەنىسى شۈكى، سالىھ مۇجاھىدەت قىلىچى بىلەن يامان سۈپەتلەرنى، ئىلىم دۈشمەنلىرىنى يېڭىش دېمەكتۇر. شاددى «قەۋلىي» نىڭ مەنىسى، كۈچ - قۇۋۋەت ۋە مەرتىۋە تېپىش ھەم ھەربىر ئەسراردا دانا بولۇش دېمەكتۇر. شەددى «سەلمانىي» نىڭ مەنىسى ئادەملەرگە زىيان - زەخمەت، ئازار يەتكۈزمەستىن ھايات كەچۈرۈشتۈر. شەددى «يۈسۈفىي» نىڭ مەنىسى تەرىقەتتە پەرھىز، تەقۋادا ئېغىشماي تۇرۇش ۋە ھەۋەس زۈلەيخاسى سۆزىگە كىرىپ، ئىسمەت ئېتىكىنى ① قولدىن چىقارماسلىق. تۇر. «خۇفىيە» شەددىنىڭ مەنىسى سىرنىڭ پاكىلار تىلىدىن پاكىلارنىڭ قۇلىقىغا يېتىشىدۇر. ئەگەر شەددى، يەنى بەلۋاغنى باغلاش ئۇسۇللىرى نەچچە؟ دەپ سورىسا، ئىككى دەپ جاۋاب بەرگىن: بىرىنچىسى، ئاستىنقى؛ ئىككىنچىسى، ئۈستۈنكى، ئەگەر ئاستىنقى قايسى؟ دەپ سورىسا، مۇنداق دەپ جاۋاب بەر: بۇ ئاۋۋال شاھمەردانلار نامىغا تۈگۈن تۈگۈش، كېيىن ئۆز ئۈستازى نامىغا تۈگۈن باغلاش؛ ئۈچىنچىسى، ئۆز نامىغا تۈگۈن باغلاش، شۇنىڭدىن كېيىن تۈگۈنلەر ئاغدۇرۇلىدۇ، نەتىجىدە، بىرىنچى تۈگۈن ئۈستىگە چىقىدۇ. بۇنى تەكىمىل ھەم دېيىشىدۇ. ئەگەر ئۈستۈنكى («فەۋقانىي») قايسى؟ دەپ سورىسا، بۇ ئاۋۋال ئۆز نامىغا، كېيىن ئۈستازى نامىغا تۈگۈن باغلاش، دەپ ئېيت.

يەتتىنچى پەسىل

بەل باغلاش دەلىللىرى خۇسۇسىدا

ئەگەر بىرىنچى بەل باغلىغۇچىلار كىملىرى ئىدى؟ دەپ سورىسا، ئۇلار تۆۋەندىكى ئون يەتتە كىشىدۇر، دەپ جاۋاب بەر: سەلمان فارىسىي، ئەبۇزەر غەفارىي، ئەممار ياسار، مىكدار ئەسۋەد، ھىسان سابىت، ئەبۇ ئوبەيد جەرراھ، جابىر ئەنسارىي، سۈھەيل يەمەنى، مۇسلىم شەككىي، مەلىك ئەشتەر، داۋۇد مىسىرى، سۈھەيل رۇمىي، ئەمرۇبىن ئۇمىيە، سەيىق يەمەنىي، قەنبەر ئەلى، جەۋانمەرد قەسساب ئوبۇل مۇھەججان. ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، تەبەرىستان، ئىراق ۋە ئەجەمنىڭ بەل باغلىغان مەردلىرى دەلالتى سالمان فارىسگە تېگىشلىك. مىسىر، ئىسكەندەرىيە، ھەلەب ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى دەلالتى داۋۇد مىسىرىگە؛ رۇم ۋە مەغرىب ئەھلى ھەمدە ئازەربەيجان سۈھەيل رۇمىيىگە؛ يەمەن، ئەدەن، بەربەر، ھىندىستان، چىن چېگرالىرى مەملىكەتلىرىنىڭ بەل باغلىغان مەردلىرى ئوبۇل مۇھەججانغا بېرىپ تاقىلىدۇ. ئەگەر سەلمانىيلەرنىڭ ئۇدۇمى (سەنەد دەلىلى) قانداقچە؟ دەپ سورىسا، دېگىنكى، ھەر بىر تائىپىنىڭ ئۇدۇمى بار. چۈنكى سەلمان فارىسىي ئەلى ئەنسارىينىڭ بېلىنى باغلىغان. ئەلى ئەنسارىي ئەشجەن مەدەنىيىنىڭ بېلىنى باغلىغان. ئۇمۇ ئۆز نۆۋىتىدە، ئەبۇ مۇئالىم

① ئىسمەت: پاكلىق، نومۇس، ئىپتىدائىيەت؛ ئەيىبىزلىك.

خۇراسانىيىنىڭ بېلىنى باغلىغان. شۇ تەرىزدە ھەر بىرى ئىككىنچىسىنىڭ بېلىنى باغلىغاندا، ئىلاۋە قىلدى ۋە پەرقلەر يۈز بەردى، شۇنداقلا تۈرلۈك گۈرۈھلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولدى. مەسىلەن، رىيازىيە، شەھنە، خولدىيە، مەتۈپ، مۇسلىمىيە، مەۋلاىيە ۋە باشقىلار. . . . خۇراسان، ئىراق ۋە ماۋرائۇننەھر ئەھلىنىڭ سەلمان فارىسىغا بېرىپ تاقىلىدىغان ھەر بىر بېلى باغلىغان ئادىمى كامىل مەرد دەپ ھېسابلىنىدۇ.

سەككىزىنچى پەسىل

خۇفىيە ھالۋىسى ھەققىدە

ئەگەر خۇفىيەنىڭ مەنىسى نېمە؟ دەپ سورىسا، شۇنداق دەپ جاۋاب بەر: ئەرەب تىلىدا خۇفىيە دەپ ياغاچ قاچىغا ئېيتىلىدۇ. بۇ شەدد ھالۋىسى ئەنە شۇنداق ياغاچ قاچىلاردا تەييارلانغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى خۇفىيە ھالۋىسى دەپ ئاتايدۇ. ئەگەر خۇفىيە ھالۋىسى نېمىدىن تەييارلىنىدۇ؟ دەپ سورىسا، ساپ ياغ، خورما ۋە ناندىن تەييارلىنىدۇ، دېگىن. بۇلارنىڭ ھەممىسى خۇفىيە، يەنى ياغاچ قاچىغا سېلىنىپ، قول بىلەن ئېزىپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ تائام تاتلىق بولغانلىقى ئۈچۈن ھالۋا دېيىشىدۇ. بۇ، ئوتتا پىشمىغان ھالۋىدۇر.

توققۇزىنچى پەسىل

بەل باغلاش مۇراسىمىنى تەييارلاش ھەققىدە

ئۇستاز بىرەر كىشىنىڭ بېلىنى باغلىماقچى بولسا، ئەۋۋەل پاكىزە، كەڭ بىر جاي تاللاپ مەجلىس قۇرسۇن، كېيىن تەرىقەت پەرزەنتى مەجلىسىگە بىر، ئەھد ئاتىسى ۋە شەدد ئۇستازنى باشلاپ كەلسۇن. شۇنىڭدىن كېيىن نەقىب مۇنداق دېسۇن: ئەي ئەزىزلەر، پالان كۈنى ئۇشبۇ مەجلىستە شەيخ، نەقىب ۋە تەرىقەت بۇرادەرلىرى ھازىر بولسۇن. شۇ چاغدا شەيخكە جايىناماز سېلىنىدۇ، كېيىن شەدد جايىنامازى (گىلەمچىسى) يېيىلىدۇ ۋە ھەر ئىككى جايىنامازنىڭ ئۈچىلىرى بىر - بىرىگە تېگىپ تۇرسۇن ۋە شەيخنىڭ جەينامازى ئوڭ قول تەرەپتە بولسۇن ۋە شەيخ جايىناماز ئۈستىگە چىقىپ ئولتۇرسۇن، ۋە تەرىقەت ئۇستازى: ئەھد ئاتىسىنى شەيخكە روبرو ئولتۇرسۇن دەيدۇ ۋە ئىككى نەپەر تەرىقەت بۇرادىرى ئەھد ئاتىسىنىڭ چېپ تەرىپىدە يانمۇ يان ئولتۇرسۇن. . . . مەجلىستە بىر پىيالە تازا سۇ ۋە ھېچنەرسە ئارىلاشتۇرۇل- مىغان بىر چىمدىم ئاق تۈز تەييارلانسۇن. نەقىب تۈز ۋە سۇنى ئېلىپ بىر - بىرىگە ئارىلاشتۇرىدۇ. كېيىن بەش پىلىكلىك چىراغنى ياقىدۇ. بېلى باغلىغان بۇرادەرلەر، ئەگەر ھەممىلىرى ھازىر بولمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئىككى نەپىرى ئەلۋەتتە بولۇشى شەرت. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەھد ئاتىسى پەرزەنتىنى ئەھدكە كىرگۈزىدۇ، يەنى جەۋانمەردلىككە قوبۇل قىلىش باشلىنىدۇ. پەرزەنتلىككە (جەۋانمەردلىككە) قوبۇل قىلىنغۇچى بۇرادىرىگە بېخىللىق ۋە كىبىر - ھەۋا، ھەسەت ۋە يامانلىق قىلىشنى راۋا كۆرمەسلىككە، ئامانەتكە خىيانەت قىلماسلىققا، ھەممە جايدا ئىنساپ سىنىقىدىن چىقماسلىققا، ئۆزگىلەردىن بولسا ئىنساپ تەلپ قىلماسلىققا، مۇرتلىق ئەدەپلىرىنى ساقلاشقا، كىشىلەرنىڭ ھاجىتىدىن چىقىشقا،

كەرەملىك بولۇشقا، ئۆز تائىپىسىنى مۇكەرەم تۇتۇشقا، ناقابىل كىشىلەر ئۈستىدىن كۈلمەسلىكىگە ئەھد پەيمان قىلسۇن. شۇنىڭدىن كېيىن، شەدد ئۈستازى ئورنىدىن تۇرۇپ، پەرزەنتىنى ئۆزىنىڭ چەپ تەرىپىدە تۇرغۇزۇپ، ئاندىن ھەر ئىككىلىسى شەيخقە يۈزلىنىدۇ. شەيخ پەرزەنتىنىڭ قولىنى ئالىدۇ ۋە ئۇنى ھەرخىل گۇناھلاردىن توۋا قىلدۇرىدۇ ۋە بەلۋاغنى يەلگىسىدىن چۈشۈرۈپ چەپ قولىغا ئالىدۇ، كېيىن بەلۋاغنى گىلەمنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇپ خۇتبە ئوقۇيدۇ. خۇتبە تۈگىگەندە، فوتۇۋۋەتنامەدە زىكىر قىلىنغان قائىدە ۋە تەلەپلەرنى سۆزلەپ پەرزەنتكە چۈشەندۈرىدۇ. شۇندىن كېيىن شەدد ئۈستازى ئورنىدىن تۇرۇپ، ھەر ئىككى قولىنى بەلۋاغ (شەدد) ئاستىدىن ئۆتكۈزىدۇ، ئاۋۋال ئوڭ قولىنى ۋە تۆت بارمىقىنى بەلۋاغنىڭ ئۈستىگە قويىدۇ ۋە كۆرسەتكۈچ بارمىقىنى بەلۋاغ ئۈستىدە تۇتۇپ تۇرىدۇ. شۇ ھالەتتە پەرزەنت قۇلقىغا زۆرۈرىي سۆزلەرنى دەيدۇ ۋە بەلۋاغنى پەرزەنتنىڭ بېلىگە باغلايدۇ. كېيىن تۈزلۈك سۈنى مەجلىستە ھازىر بولغانلارغا ئىچۈرىدۇ ۋە ئەگەر ھالۋا بولسا، ئۇنىڭدىن ھەم ئېغىز تېگىدۇ. ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، پەرزەنت ئۇستاز ئالدىغا كېلىدۇ ۋە ئۈستاز ئۇنىڭ بەلۋاغىنى يېشىۋېتىدۇ...

ئونىنچى پەسىل
بەلۋاغ باغلاشقا ئائىت ھەرخىل مەنىلەر ۋە ئۇنىڭ
پايدىلىرى توغرىسىدا

ئەگەر شەيخ ۋە ئەھد ئاتىسى مەجلىستە نېمە ئۈچۈن ھازىر بولىدۇ؟ دەپ سورىسا، شۇنداق دېگىنكى، شەيخ قازى ئورنىدا، ئەھد ئاتىسى بولسا ۋەكىل ئورنىدادۇر. ئەگەر تەرىقەت بۇرادەرلىرىدىن نېمە ئۈچۈن ئاز دېگەندە ئىككى كىشى بولۇشى كېرەك؟ دەپ سورىسا، شۇنداق دېگىنكى، ئۇلار پەرزەنتىنىڭ ئىقرارى ۋە ئەھدىگە گۇۋاھ بولغۇچىلاردۇر. چۈنكى گۇۋاھچى ئىككىدىن كەم بولماسلىقى لازىم. ئەگەر مەجلىسكە كەلتۈرۈلگەن، تۈز بىلەن سۇنىڭ مەنىسى نېمە؟ دەپ سورىسا، ئېيتقىنكى، بۇ تەرىقەت ئەھلىنىڭ خۇددى سۈدەك ساپ دىل ۋە روشەن ئىدراكلىق بولۇشى ۋە تۈز ھەققىگە رىئايە قىلىشىغا ئىشارەدۇر، يەنى سۇ ۋە تۇزغا ئوخشاش يوللىرى ھەممە يەرگە ئوچۇق بولغاي.

بەش پىلىكلىك چىراغنىڭ مەنىسى نېمە؟ دەپ سورىسا، بۇ كۆڭۈل پىراقىنى مۇھەببەت بىلەن يېقىشقا ئىشارەدۇر، دەپ ئېيتقىن. تاكى ۋۇجۇد دۇنياسى ئۇنىڭدىن يورۇقلۇق ئالغاي. ئەگەر بەل باغلاش ۋاقتىدا نېمىشقا پەرزەنتنى ئوڭ تەرەپكە ئولتۇرغۇزىدۇ؟ دەپ سورىسا، ئۇنى راستچىللىققا ئادەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن شۇنداق قىلىدۇ، دەپ ئېيتقىن ۋە ئۇ بۇنىڭ بىلەن بېلىنى ئويۇن - تاماشا ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ھەقىقەتەنمۇ پىدائىيلىق يولىدا باغلىغانلىقىنى چۈشەنسۇن.

ئەگەر نېمىشقا چەپ قول بىلەنمۇ تۇتۇپ تۇرۇلىدۇ ۋە بۇ نېمىگە ئىشارە؟ دەپ سورىسا، ئېيتقىن: بۇ شۇنىڭغا ئىشارەكى، پەرزەنت نېمىلا قىلسۇن يۈرەكتىن قىلسۇن، چۈنكى يۈرەك چەپ تەرەپتىدۇر.

ئەگەر ئۇستازنىڭ بەلۋاغىدىن ئۈچ قەدەم ئۇزاقلاشقىنى ئېمىنى بىلدۈرىدۇ؟ دەپ سورىسا، ئېيتقىنىكى، بۇ بىر قەدەم نەفسى ئۈستىگە، بىر قەدەم شەيتانى لەئىن ئۈستىگە ۋە يەنە بىر قەدەم بولسا، بايلىق ئۈستىگە قويۇلغان قەدەملەردۇر. بۇ ھەر ئۈچىلىسىنى ئاياغ ئاستىغا ئېلىپ، چەيلەپ مەغلۇپ قىلمىغان كىشى قولىنى بەلۋاغقا تەگكۈزۈشكە ھەقلىق ئەمەس. ئەگەر پەرزەنتنىڭ قولىغا دېيىلىدىغان سۆزلەر قايسىدۇر؟ دەپ سورىسا، جاۋاب بېرىپ ئېيتقىن، ئۇ ئۈچ سۆزدۇر — پىرىمۇ، ئۇستازمۇ ئۈچ سۆزنى ئېيتىدۇ. ئەمما، ئۇستاز ئېيتىدىغان سۆزلەر مۇنۇلاردۇر: خىزمەتكە تەييار تۇر، ھۆرمەت بىلەن ئولتۇر ۋە ھىممەت بىلەن سۆزلە!

ئەگەر ئۇستاز شاگىرتنىڭ بېلىنى باغلاۋاتقاندا ئۇنىڭ قولىغا دەيدىغان سۆزلىرى نەچچە؟ دەپ سورىسا، ئون ئىككى، دەپ ئېيت: دوستلارغا مېھرىبانلىق، دۈشمەنلەردىن ھەزەر ئەيلەش، ئادىل بولۇش، ھەسەتنى كۆڭۈلدىن چىقىرىۋېتىش، فوتۇۋۋەت شەرت - شارائىتىنى بىلىش ۋە ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش، جەۋانمەرد بولۇش، پىرغا مۇرىت بولۇش، مۇرىتقا پىر بولۇش، يۇقىرىغا تۆۋەن، تۆۋەنگە يۇقىرىلىق.

ئەگەر بەلۋاغنى باغلاش ۋە يېشىنىڭ مەنىسى نېمە؟ دەپ سورىسا، دېگىنىكى، تەرىقەتتە نەچچىلىگەن باغلىنىدىغان ۋە نەچچىلىگەن يېشىلىدىغان نەرسىلەر (ئىشىكلەر، مۈشكۈللۈك - لەر) بار، بۇ شۇنىڭغا ئىشارەدۇر. ئەگەر باغلىنىدىغان نەرسىلەر نەچچە ۋە يېشىلىدىغانلار قانچە؟ دەپ سورىسا، شۇنداق دېگىن: باغلىنىدىغان ئون ئىككى ۋە يېشىلىدىغان ئون تۆت نەرسە بار.

ئەگەر باغلىنىدىغان (ئېتىلىدىغان) نەرسىلەر قايسىلار؟ دەپ سورىسا، ئالدى بىلەن ئېيت: كۆزنى ھارام نەرسىلەردىن ۋە كۆرۈش گۇناھ بولىدىغانلاردىن نېرى قىلىش، ئىككىنچى، قۇلاقنى ئاڭلاشقا ناجائىز نەرسىلەردىن ئېتىش؛ ئۈچىنچى، ئېيتىشقا نامەقبۇل سۆزلەردىن تىلنى تىيىش؛ تۆتىنچى، غەيرىي نەرسىلەردىن پىكىرنى ئاسراش؛ بەشىنچى، كۆڭلىنى ھەسەت ۋە كىنەدىن ساقلاش؛ ئالتىنچى، كۆڭلىنى شۈبھىدىن خالىي تۇتۇش؛ يەتتىنچى، قولىنى خەلق ئازارى ۋە ھارام نەرسىلەردىن تارتىش؛ سەككىزىنچى، ئېغىزنى مەنىي قىلىدىغان تا ئاملاردىن ئېتىش؛ توققۇزىنچى، فوتۇۋۋەت بەندىنى زىنادىن ۋە شەرر (يامان) ئىشلاردىن ساقلاش؛ ئونىنچى، ئاياغنى تۆھمەت كەلتۈرگۈچى ۋە ئىپلاس جايلارغا بېرىشتىن ساقلاش؛ ئون بىرىنچى، خاتىرەنى بېھۋەدە پىكىرلەردىن ساقلاش؛ ئون ئىككىنچى، بېخىللىق ۋە تەمە يولىنى بېكىتىپ تاشلاش.

ئېچىلىدىغان نەرسىلەر قايسىلار؟ دەپ سورىسا، ئېيتقىن: ئىشىكىنى مېھمان ئۈچۈن ئېچىش، دەستۇرخانىنى ئېچىش، ئادەملەر بىلەن كۆرۈشكەندە يۈزىنىڭ ئوچۇقلۇقى، پىرنى ۋە مۇرىتلارنى كۆرۈش ئۈچۈن كۆزىنىڭ ئوچۇق بولۇشى، قۇلاقنى دانالار ۋە ئۇستازلار سۆزى ئۈچۈن ئېچىش، تىلنى سۇبھانەھۈتەئالا زىكرى ئۈچۈن ئىشلىتىش، شەپقەت ۋە ئېھسان ئۈچۈن قولىنى ئېچىش، كىشىلەر مۇھەببەتگە قەلبىنى ئېچىش، ئىشقى ئۈچۈن كۆڭلىنى ئېچىش، ھەقىقەتنى بىلىش ئۈچۈن پىكىر ئىشىكىنى ئېچىش، خەيرلىك - ساۋاب ئىشلار ئۈچۈن قەدەمنى راۋان قىلىش، ئېزگۈ ھېكمەتلەرگە خاتىرە دەرىزىسىنى ئېچىش، ساخاۋەت ۋە كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش ئىشىكىنى ئېچىش، ئېزگۈ ئەخلاققا يول ئېچىش.

ئەگەر ئەھد ئاتىسى سېنىڭ بېلىڭنى نېمە بىلەن باغلىدى؟ دەپ سورىسا، دېگىنكى، بۇ سۆز غەلەتتۇر ۋە غەلەت گەپلەرنى قىلىش راۋا ئەمەس. ئانا بەل باغلىمايدۇ، بەلكى ئەھدىنى ئوقۇيدۇ. بەلنى ئۇستاز باغلايدۇ. ئەگەر ئۇستاز بېلىڭنى نېمە بىلەن باغلىدى؟ دەپ سورىسا، شەدد (بەلۋاغ) ۋە مەردلەر سۆزى بىلەن، دەپ جاۋاب بەرگىن.

ئەگەر سەن بىلەن ئۇستاز ئارىسىدا قانداق بەلگە بار؟ دەپ سورىسا، ئىككى ھەرپ، دەپ جاۋاب بەر. بۇ ھەرپلەرنى خاسلارنىڭ تىلى ئېيتىدۇ ۋە خاسلارنىڭ قولىنى ئاڭلايدۇ. ئەگەر بەلگە نەچچە نىيەت بىلەن باغلايدۇ؟ دەپ سورىسا، ئېيتقىن: ئۈچ نىيەت بىلەن باغلايدۇكى، مۇنۇ ئۈچ تۈگۈن شۇنىڭغا ئىشارەتدۇر، ئەۋۋەل ئەھد، ئىككىنچىسى بەيئەت، ئۈچىنچىسى ۋەسىيەت. ئەگەر بەل باغلاشنىڭ مېھرى نېمە؟ دەپ سورىسا، پەرھىزنى ساقلاش، دەپ جاۋاب بەر. ئەگەر شەددنىڭ ھەقىقىتى نېمىدۇر؟ دەپ سورىسا، پائالىيەت، يەنى سۆزدە ئەمەس، بەلكى ئەمەلدە ئىش قىلىشتۇر، دەپ ئېيتقىن.

ئەگەر شەدد ئۇستازى ۋە شاگىرت ئارىسىدىكى شەرت نېمە؟ دەپ سورىسا، جاۋاب بېرىپ ئېيتقىن، شاگىرت بىر مىڭ بىر كۈن ئۇستازنىڭ خىزمىتىنى قىلىشى لازىم ۋە ئۇنىڭ ئىجازىتىسىز خىزمەتتىن غاپىل بولمىسۇن.

ئەگەر بەل باغلاشتىن مەقسەت نېمە؟ دەپ سورىسا، پېشبۇرد — ئالغا ئىنتىلىش، دەپ ئېيتقىن. پېشبۇردنىڭ مەنىسى نېمە؟ دەپ سورىسا، ئۈچ نەرسە دەپ ئېيتقىن: ئاۋۋال سالام، ئىككىنچىسى، تائام، ئۈچىنچىسى، كالام.

ئەگەر بىر بولمىسا ئىككى بولماس ۋە ئىككى بولمىغۇچە ئۈچ مۇناسىپ ئەمەس، دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى نېمە؟ دەپ سورىسا، جاۋاب بېرىپ ئېيتقىنكى، بىر بولمىغۇچە، ئەھد ئاتىسى بولۇش مۇمكىن ئەمەس ۋە ئەھد ئاتىسىنىڭ پىرى بولمىسا، ئۇ شەدد ئۇستازى بولالمايدۇ. ئەگەر ئۈچ ئەسلىي سۆزلەر قايسى؟ دەپ سورىسا، دېگىنكى، ئۇ بولسىمۇ ئۈچ سۆز بولۇپ، مۇرىتنى يولغا سالغاندا ئېيتىلىدۇ ۋە بۇنىڭ بىرى پەرز، بىرى سۈننەت ۋە بىرى شەرتتۇر. ئەگەر بۇلارنىڭ ھەر بىرى نېمىنى بىلدۈرىدۇ؟ دەپ سورىسا، ئېيتقىنكى، پەرز، زاھىرىيەنى ۋە باتىنىيەنى پاك تۇتۇش، سۈننەت بۇرادەرلەر ھۆرمىتىنى جايغا قويۇش، شەرت بولسا پىرىنى ئۆز قىبلەسى دەپ بىلىشتۇر. ئەگەر بىر بىلەن مۇرىت بىر — بىرىگە ئۈچ سۆز ئېيتسا، ئۇستازمۇ شاگىرتقا ئۈچ سۆز دەپسە، ئۇنداقتا، ئەھد ئاتىسى پەرزەنتىگە نەچچە سۆز ئېيتىدۇ؟ دەپ سورىسا، جاۋاب بەرگىن: ئەھد ئاتىسىمۇ ئۈچ سۆز ئېيتىدۇ، يەنى ئاۋۋال شۈكى، غەلبە قىلساڭ سۈكۈت ساقلا، مەرتىۋىسى ئۆزۈڭدىن تۆۋەن كىشىگە بارغىنىڭدا سۆزلىگۈچى بول (يەنى نەسىھەت قىلغىن) ۋە ئەگەر ئۆزۈڭ بىلەن تەڭ كىشىلەرگە ئۇچرىساڭ مۇشېقىق، مېھرىبان بولغىن.

ئەگەر بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسى نېمىدۇر؟ دەپ سورىسا، دېگىنكى، ئادەم ئۆزىدىن يۇقىرى مەرتىۋىلىك كىشى بىلەن كۆرۈشكەندە ئەدەپ ساقلاپ سۈكۈت قىلسۇن ۋە ئۇنىڭدىن ئۆگەنسۇن. ئۆزىدىن تۆۋەنرەك كىشىلەر بىلەن يۈزلەشكەندە، ھەق سۆزلەرنى ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئىللىتىسۇن ۋە ھەقىقە ھىدايەت ئۆتسۇن ساخاۋەت قىلىپ پايدا يەتكۈزسۇن. ئۆزى بىلەن تەڭ ئادەمگە ئۇچرىغاندا بولسا، شەپقەت ۋە مەدھىيە يولىنى تۇتسۇن.

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئەنۋەر تۇردى

دېتوانى مەۋلەۋىي يۇسۇفى سەرىياسى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھمەت

بېسىمىلاھىر رەھمانىر رەھىم

مەشرىق مەيىنادىن ئوردى دەم مەيى سۈبھى ھۇدا،
دەۋرى خۇرشىد قەدەھىدىن يەتتى گەردۇنغە سەدا.
فەتھ باب ئولدى بۇ كۈن مەيخانەئى فەيىازى جۇد،
ئەلغەرەھ، ئەي رىند جامى بادە پەيما ئەسسەلا.
ئول مەيىدۈركىم ئاڭا گەردۇن سەبۇ خۇرشىدى جام،
ئەيلەگەي ھەرزەررەنى نۇش ئەتسە شەمسۇ ئەززۇھا.
ھەسرەتى بۇ جامى مەيدىن چەرخ سەرگەردان كېزەر،
شامدىن قانلىغ ئېتەك ھەم سۈبھىدىن يىرتۇق يەقا.
گەردىشى بۇ جامى دەۋر پايى ھۇۋىيەت ھەلقەسى،
مەيپەرەستىن دەۋرىغە يوق ئىبتىداۋۇ ئىنتىھا.
شەۋق ئەھلى جانىدە كەيفىيەتى بىكەيفۇ كەم،
زەۋق ئەھلى كامىدە لەززاتى بىچۇنۇ چەرا.
دۈردەئى ئول مەي كېلىپدۇر سەيقەلى مەرئاتى دىل،
بىر قەدەھدىن جان ئولۇر ئايىنەئى گىتىنەما.
ساقىئى بۇ جامى مەي خىزرۇ مەسھادىن بۈيۈك،
لەئىل ئابى زىندەگانى تابى زۇلفى ئەژدەھا.
بىر تەرەششۇھ يەتسە ئاندىن تەشنى لەبلەر كامىغە،
ئەيلەمەس ھەرگىز ھەۋايى چەشمەئى ئابى بەقا.
تەكپەئى ھەركىم تاپار بۇ مەيكەدە تۇفراغىدىن،
مەسنەدى جەم خاكىرەھدۇر ئاڭا سۇلتانلىغ گەدا.
ئەي، خۇش ئول رىندى سەبۇكەشلىككە خەم بولمىش قەدى،
چۈن ھىلال ئەيد دەۋرى جامدىن ئەنگۈشتىنەما.
دۈردەكەشلىر قانىدە كەيفىيەتى خۇمر ئەلەست،
باشىدە بۇ شىددەتى رەنجى خۇمار ئولمىش بەلا.
بادە سۈنسە مۇغبەچە ئۈپسەم ئاياغىن جان بىلەن،
ئەيلەسەم بىر غەمزەسىغە يوقۇ بارىمنى فىدا.
ئىستەرەم بۇ دەير ئارا بىر جامى ۋەھدەت خۇمىدىن،
ئۆزلۈكۈم بۇنيادىنى يىقسە يەتپ فەقرۇ فەنا.

تەشەلەپ مەن تولدۇرۇپ تۇت دەمبەدەم لەبرىز جام،
 ئەي شەھى مىسىرى مەلاھەت، ساقىنى يۇسۇق لىقا.
 قەترەئى تاپساڭ بۇ مەيدىن رەھن جام ئەيلەر ئىدىڭ،
 خىرقەۋۇ دەستارۇ تەسبىھۇ رىدا، ئەي زاھىدا!
 كېچە ئېردىم بىخدا ئۇل مۇغ دەيرى تۇفراغىدە مەست،
 قەيد ئىمكاندىن بىرى دامى تەئەللۇقدىن رىھا.
 تابى خۇرشىدى مەيى جامى ئەزەل لەبرىز ئىدى،
 زەررەدەك جانۇ كۆڭۈل بۇ نەشئەدىن بىدەستۇپا.
 ساقىنى گۈل چېپرەۋۇ جامى مەي ئولغاي تائەبەد،
 يۇسۇقى خاك دەر مەيخانەۋۇ دەستى دۇئا.

ساقىيا، تۆت دەمبەدەم ساغەر ماڭا مەيدىن تولا،
 رەھم قىل باشمىغەدۇر ھۇشيارلىغ قاتتىغ بەلا.
 بادەدەك ھېچ بولماغاي دەۋران غەمىنى دەفئىغە،
 بولماسە بىخۇدلۇغۇم ئۆلدۈرگۈسى رەنجۇ ئەنا.
 شوخ بەدەمەستىم سۇنۇپ مەي ئالسە مەندىن نەقد ھۇش،
 قالماغاي لەۋھ دىلۇ جانىمدە نەقىشى ماسىۋا.
 دەير پىرى خىزمەتتە باش قويارمەن يەر ئۈپۈپ،
 كاش يەتكەي گەرد راھىدىن كۆزۈمغە توتىيا.
 سەرۋ قەد، گۈل چېپرە ساقى سۇنسە مەن سارى ئاياغ،
 گوپىياكىم يەتتى بولغاي مىسكە فەيزى كىمىيا.
 يارنى ئەغياسىز دەر ئىچرە ھەرگىز تاپمادىم،
 شەھد - زەھەر، لۇتق - قەھر گەنجىنى بىئەژدەھا.
 تەئىن تاشىدىن سۇنۇق باشدىن ئاياقىم زەڭ - غەم،
 ئىستەرەم مەيخانەدە مەي دۈردەسىدىن مۇمىيا.
 دەرد ئەھلى شوخلار بىدادىدىن غەم چەكمەسۇن،
 چۈنكى پىرى مەيكەدە دەرگاھىدۇر دارۇششىفا.
 .....

چۈن خەم زۇلفى كەبى ئاخىر كۆرۈڭ قەددىم دۇئا.
 رەشكىدىن گۈل باغلاردا كاسە - كاسە قان ئىچەر،
 چىقسە گۈلگەشت ئەتكەلى ئول شوخ بەرگى گۈل قەبا.
 مەۋجى خەت كۆرگەچ لەبى لەئلىدە دۇد ئاھىدىن،
 يۇسۇفىكى كۆردى بۇ تۈن بىرنەچە كۆڭلى قارا.

※ ... ※

ئەجىز يانىدىن بۆلەك يول يوق باۋۇج كىبرىيا،
 مۇندە بىر قىلچە بۆكۈلسەڭ ئاندى سىندۇر تاقىيا.
 ئىكتىساب ئەيلەپ سۇنۇقلۇق قويىمە خۇدلۇقدىن ئەسەر،
 چۈنكى قاتتىغ سەدرەدۇر زەررەنى كىبرۇ ھەۋا.
 زۇھدۇ تەقۋا خىرمەننى گەر ئەيلەسەڭ يۈز كۇھ - كۇھ،
 بولسە ئۆرتەر گەر سەمۇم سەمئىيۇ بەرقى رىيا.
 بولمە تائەت بىرلە ئەمىن، جۇرم بىرلەن ئائۇمىد،
 قەھرۇ لۇتقىدىن ئانى تۇت دامەنى خەۋفۇ رىجا.
 كىم ئايتار ھەق دىن سېنى، مەشغۇلى بۇت دەرلەر ئانى،
 ھاجەت ئېرمەسدۇر بۇتۇ بۇتخانى قىلماقلىق بىنا.
 قەزلۇ ئەدىلى ئالدىدا دەرگاھىغە تەڭ كەلدىلەر،
 زاھىد پەشمىنە پوشۇ فاسقۇ ناپارسا.

ئەيلەگىل ئىزھار قۇللۇق ئىنتىزارى فەزل بول،
 بولماغاي قۇللۇقدىن ئۆزگە قۇلغە ھەرگىز مۇزد پا.
 ھەردەمى ئاندىن يېتەر سەرمايەنى نەقدى ھەيات،
 ھەر نەفەس سەندىن كېتەر سۈيى ئەدەم گەردى فەنا.
 بىلمەدىڭ ھەرلەھزە ئارتار دەمبەدەم ھەددىن فۇزۇن،
 سەندىن ئىسيانۇ خەتالار، ئاندىن ئېھسان ئەتا.
 كىم بېرىپدۇر شاھىد گۈلچېھرەسىغە ئابى رەڭ،
 كىم تىكىپدۇر سەرۋەددىغە زۇمۇررەد گۈل قەبا.
 لالە جامىنى تولاكىم قىلدى گۈلگۈن بادەدىن،
 كىم بۇ ئوت تابىدىن ئەتمىش داغ باغرىنى قارا.
 بۇ چەمەندە كىم بىنەفشە خىرقەسىن قىلمىش كەبۇد،
 چۈنكى ئاسىبى خەزاندىن باغلارنى ماتەم سەرا.
 بۇ دەبىستانى چەمەندە سەرۋگۈل ئەۋراقىدىن،
 كىم ئوقۇرلار دەمبەدەم بۇلبۇل فىغان، قۇمىرى نەۋا.
 بۈيى ئۇلفەت ئىستەمىز كەۋنى مەكان گۈلزارىدىن،
 يىقسە زۇلقى ياردىن كىمگە نەسىم ئەتر سا.
 دەستگاھى ئېتىبارىڭ يۇسۇفى بىر مۇشت خاك،
 قويمە ئۆزلۈكىدىن ئەسەر، سىندۇر زۇلم نەقىش پا.

※ ... ※

ئىلاھا، ھەمدىڭە قىلغىل تىلۇ دىلىم گويىيا،
 ھەمىشە ساڭا دەيىن جانۇ دىلدە زىكرۇ سەنا.
 قىلىپ كەرەم ماڭا بەردىڭ ۋۇجۇدى جەۋھەر رۇھ،

ئىدىم ھەقىرىكى بىر مۇشت خاك بىسەرۇپا.
 يەتپ سەنى كەرەمىڭدىن ماڭا ھىياتى ۋۇجۇد،
 چۈ ئەقلى سەمئۇ بەسەر، سۈرەتى قەددى زىبىيا.
 دىماغىم ئەيلەدىڭ ئوتلۇغ شەرارە ئىشقىڭدىن،
 باشىمغا سالىدىڭ ئۆزۈڭ ئىستەمەك ئۈچۈن سەۋدا.
 بۇ تۆرت يەتتىيۇ توققۇز ئون ئىككىيۇ ئوتتۇز،
 كى بۇ تەكەۋۋۇنۇ كەسرەت نە بار ئىدى ئەددا.
 ھەمە زەمانۇ مەكان سۈنئى پاك لۇتقۇڭدىن،
 تاپىپ ۋۇجۇد ئەدەم بارچە يوق بولۇپ پەيدا.
 نە نۇرى زۇلمەتۇ نە خارى گۈل نە شادىيۇ غەم،
 نە شەھد - زەھر بار ئېردى نە رەنجۇ تويۇ ئەزا.
 تەمامى كەۋنۇ مەكان بار بولدى ئەمرىڭدىن،
 بۇ زىبۇ زىننەت ئىلە بارگاھۇ ئەرزۇ سەما.
 كى يۈزمىڭ ئالەمى ئەتمەك دەمىدە ئاساندۇر،
 ئىلاھا، قۇدرەتلىك ئالدىدە مىڭ سەرايۇ سەرا.
 بۇ خاك تىيرەگە بەردىڭ چەراغى گەۋھەرى ئەقىل،
 بۇ نۇرى فەيزى بىلەن بولدى زۈمرەئى ئۇقلا.
 قويۇپ چەراغىغە سەن رەۋغەنى ھىدايەتى ئىلىم،
 يەتپ ئۆزۈڭدىن ئالارغە فۇرۇغۇ نۇرى زىيا.
 ئۆزەڭ تاننىپ قىلىدىڭ ئەھلى غەمى فانىدىن،
 يوق ئېردى بولماسە بىر ۋادىئى خەتا پەيما.
 ئىلاھا، فەزلىڭ ئىلە يۈسۈفنى كۆرسەتغىل،
 رىزائى مەئرىفەتلىك سارىغە تەرىقى ھۇدا.
 * * *
 ئەي زاتى پاك نۇرى ئەھدەرەھمەتى خۇدا،
 خۇرشىدى ئاسمان كەرەم مەشرىقى ھۇدا،
 كەۋنەين بىر گەزىدەسى ئالەمىغە مۇقتەدا،
 ئەي مەزھەرى ئىنايەت ھەق ساڭا جانى فىدا،
 ئۈممەتلەرنىڭ گۈنەھ قولىدە زار ئەھمەدا،
 بۇ كۈن شەفائەت ئەتمەسىڭىز، يامۇھەممەدا!
 بولدى زەمانە ئاخىر، فاش ئولدى شور شەر،

باقماس ئوغۇل ئاتاسىغە، ئوغللىغە ھەم پەدەر،
 فەزل كەمالى قالدى بولۇپ ئېتىبارى زەر،
 كۇفاردىن خەرابىغە قەسدى ئەتتى ئەلەزەر،
 ئۈمىتلىرىڭ گۈنەھ قولىدە زار ئەھمەدا،
 بۇ كۈن شەفائەت ئەتمەسكىڭىز، يامۇھەممەدا!

نەفسۇ ھەۋا قولىدە ھەممە بولدىلار خەراب،
 مەقسەدى تەمام زىيىنەت ئولۇپ قەسدى خوردۇ خاب،
 قىلسە خىلاق شەرد ئىشىن يوقتۇر ئېھتىساب،

ۋەھىمىم يەقىندە چىققۇسى مەغرىبىدىن ئاقتاب،
 ئۈمىتلىرىڭ گۈنەھ قولىدە زار ئەھمەدا،
 بۇ كۈن شەفائەت ئەتمەسكىڭىز، يامۇھەممەدا!

فېسقۇ فۇجۇر بىرلە تولۇپ ئەرسەئى جەھان،
 شەيتان ئەلەم كۆتەردى بولۇپ ياخشىلەر يەمان،
 ئەل بىر - بىرىغە مال ئۇچۇن قىلدى قەسدى جان،
 قەتئ ئولدى رەھىم، باش كېسىلدى، تۆكۈلدى قان،
 ئۈمىتلىرىڭ گۈنەھ قولىدە زار ئەھمەدا،

بۇ كۈن شەفائەت ئەتمەسكىڭىز، يامۇھەممەدا!
 ۋاھەسرەتا، بۇ ئاسىيلارە يار بولماسەڭ،
 ئەفتادەمىز بۇ كۈندە مەدەدكار بولماسەڭ،
 جۇرم گۈنەھ كۇفر قىلۇر خار بولماسەڭ،

نەقد شەفائەت ئىلە خەرىدار بولماسەڭ،
 ئۈمىتلىرىڭ گۈنەھ قولىدە زار ئەھمەدا،
 بۇ كۈن شەفائەت ئەتمەسكىڭىز، يامۇھەممەدا!

ھەرىسۇ ھەۋا مۇرادىدە يوقتۇر قەنائەتىم،
 نەفسىم قولىدە بەندە بولۇپ پەست ھىممەتىم،
 يوق لايىق رىزايى خۇدا ھېچ تائەتىم،
 شەرمەندەلىكىدە دەمبەدەم ئارتار خىجالەتىم،
 ئۈمىتلىرىڭ گۈنەھ قولىدە زار ئەھمەدا،
 بۇ كۈن شەفائەت ئەتمەسكىڭىز، يا مۇھەممەدا!

«گۇلستان» دىن پارچە

ھېكمەت دۇردانىلىرى

مۇسلىھەتتىن شەيخ سەئىدى

بارسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇرېشىت ئىسلام

1. ئىككى تۈرلۈك ئادەم بىھۇدە جاپا تارتىپ پايدىسىز ھەرىكەت قىلىدۇ: ئۇنىڭ بىرى مال - مۈلۈك، بايلىق توپلاپ ئۆزىمۇ يېمىگەن، يەنە بىرى ئىلىم ئۆگىنىپ ئەمەل قىلمىغان كىشىدۇر.

مال - مۈلۈك، بايلىق توپلاپ ئۆزى يېمىگەن ۋە خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزمىگەن ئادەم ۋە ئىلىم ئۆگىنىپ ئەمەلگە ئاشۇرمىغان ئادەمنىڭ چەككەن جاپاسى بىھۇدە ۋە پايدىسىزدۇر.
2. ئىلىم ئۆگىنىش خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئۈچۈندۇر، ئىلىمنى ۋاستە قىلىپ خەلقنى شوراش ئۈچۈن ئەمەس.

كىم ئۆزىنى ساقلىماي ئىلىمۇ ئەمەلنى ساتسا ئۇ،
خىزمەتنى بولغاندا تەييار، ئوت يېقىپ كۆيدۈردى ئۇ.

3. ئۆزىنى يامان ئىشلاردىن ساقلىيالمىغان ئالىم چىراغ كۆتۈرۈۋالغان قارىغۇغا ئوخشاشتۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمىدىن توغرا يولنى تاپالمايدۇ، ئەكسىچە باشقىلار ئۇنىڭ ئىلمىدىن پايدىلىنىپ يول تاپىدۇ.

4. مەملىكەت ئاقىل - دانائىلاردىن راۋاجلىنىدۇ، تەرەققىي قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن پادىشاھلار ئالىم - دانالارنىڭ نەسىھىتىگە موھتاجدۇر.

گەر نەسىھەت ئاخلىساڭ ئەي پادىشاھ،
ھېچ كىتابتا ئۇششۇ سۆزدىن ياخشى سۆز يوقتۇر ساڭا.
دانالاردىن باشقىلارغا زادى سەن بەرمە ئەمەل،
گەرچە دانانىڭ ئىشى ئەمەس ئىدى ئەسلا ئەمەل.

5. ئۈچ نەرسە ئۈچ نەرسە بولمىسا داۋاملىشالمايدۇ:

(1) تىجارەت بولمىسا مال - مۈلۈك، بايلىق داۋاملىق تۇرمايدۇ،

(2) بەس - مۇنازىرە بولمىسا ئىلىم يۈكسەلمەيدۇ.

(3) سىياسەت بولمىسا مەملىكەت مۇقىم بولمايدۇ.

خەلق ئۈچۈن مەدەنىيەت مېھسانى كېرەك،

خەلق دىلىنى قولغا كەلتۈرمەك كېرەك.

6. يامان ئادەتلەرگە رەھىم قىلىش، ياخشى ئادەملەرگە زۇلۇم قىلغانلىقتۇر. زالىمنىڭ جىنايىتىنى ئەپۇ قىلىش خەلققە زۇلۇم قىلىشتۇر. 7. ئىككى دۈشمەن ئوتتۇرىسىدا سۆزلىمەك شۇنداق سۆزلىشىڭ كېرەككى، ئەگەر ئۇ ئىككى دۈشمەن دوستلىشىپ قالسا، ساڭا شەرمەندىلىك يەتمەسۇن. ئىككى شەخس ئوتتۇرىسىدا دىكى ئاداۋەت ئوتقا ئوخشاشتۇر. ئارىلىقتا سۆز توشۇغۇچى ئوتۇنچىغا ئوخشاشتۇر. ئىككى شەخس ئوتتۇرىسىدا ئوتۇن توشۇپ (سۆز توشۇپ)، ئوت يېقىپ ئارىلىقتا ئۆزىنى كۆيدۈرۈۋېلىش ئەقلى بار ئادەمنىڭ ئىشى ئەمەس.

دوست بىلەن سۆزلىشىشىڭدە ئاستا بول، ئىشىڭنى رەتلىشىڭدا قان ئىچىر دۈشمەن قۇلاق تۇتقاي يىگىت، ھوشيار بول.

8. دوستىنىڭ دۈشمىنى بىلەن دوست بولغان كىشى دوستىنى ئازارلايدۇ. (بۇنىڭدا ئىشقا ئىشەنمەسەڭ، دوستىڭنىڭ دۈشمىنى بىلەن دوست بولغان كىشى دوستىنى ئازارلايدۇ. دوستىڭنىڭ دۈشمىنى بىلەن دوست بولغان كىشى دوستىنى ئازارلايدۇ. دوستىڭنىڭ دۈشمىنى بىلەن دوست بولغان كىشى دوستىنى ئازارلايدۇ.)

يۇغىل دوستۇم مۇنداق دوستتىن قولۇڭنى،

دۈشمىنىڭ بىلەن بېرىپ دوستلۇق قىلارمى؟

9. بىر ئىشنى قىلىشتا ئىككىلىنىپ قالساڭ، ساڭا ئازار يەتمەيدىغان تەرەپنى ئىختىيار قىل. ئەگەر سۆز قىلساڭ مۇلايىم سۆزلەڭكىل، سۈلھىگە كەلگەنگە سۈلھى كۆزلەڭكىل.

ئەگەر سۆز قىلساڭ مۇلايىم سۆزلەڭكىل،

سۈلھىگە كەلگەنگە سۈلھى كۆزلەڭكىل.

10. ئەگەر ئىشنىڭ پۇل (ئالتۇن) بىلەن ھەل بولىدىغانلا بولسا، جاننى خەتەرگە تاشلاش لايىق ئەمەس. دانالار ئېيتقان: ھېچقانداق ئامال - تەدبىر قالمىغاندا قىلىچىنى قولغا ئېلىش مۇمكىن.

11. دۈشمەننىڭ ئاجىزلىقىغا قاراپ رەھىم قىلماسلىق كېرەك، ئەگەر دۈشمەن قۇدرەت تاپسا ھەرگىز ساڭا رەھىم قىلمايدۇ. (بۇنىڭدا ئىشقا ئىشەنمەسەڭ، دۈشمەننىڭ ئاجىزلىقىغا قاراپ رەھىم قىلماسلىق كېرەك، ئەگەر دۈشمەن قۇدرەت تاپسا ھەرگىز ساڭا رەھىم قىلمايدۇ.)

ئاجىز كۆرۈپ دۈشمىنىڭنى بۇزۇت تولغاپ سۆزلىمە، ھەر سۆڭەكتە ئىلىك بولۇر، ھەر كىمىدە مەدەت يوق دېمە.

12. ھەر كىشى بىر ياماننى يوقاتسا خەلقنى بۇنىڭ بالايىئاپتىدىن قۇتۇلدۇرىدۇ ۋە ئۇ ياماننى تەڭرىنىڭ ئازابىدىنمۇ قۇتۇلدۇرىدۇ.
 13. دۈشمەننىڭ نەسىھىتىنى قوبۇل قىلىش خاتا، لېكىن ئاڭلاش راۋا، ئاڭلىغاندىن كېيىن دۈشمەننىڭ دېگىنىنىڭ ئەكسىچە ئىش كۆرسەن، بۇ ئەينى توغرا ئىش بولىدۇ.
 14. چېكىدىن ئاشقان غەزەپ غەزەپلەنگۈچىنى خەلقىتىن يېتىم قالدۇرىدۇ. ئورۇنسىز مەرھەمەت، مۇلايىملىق ھەيۋەتنى كەتكۈزىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، خەلق سەندىن تويۇپ بىزار بولغىدەك غەزەپ - قاتتىقلىق قىلما، سېنى كۆزىگە ئىلمىغۇدەك مۇلايىملىق ھەم قىلما.

قاتتىقلىق يۇمشاقلىق ئورنىدا ياخشى،
 دوختۇرنىڭ تىغلىرى كېسەلگە ياخشى.

15. ئىككى تۈرلۈك ئادەم مەملىكەتنىڭ ۋە دىننىڭ دۈشمىنىدۇر: تەمكىنلىكى ۋە سالمىقى يوق پادىشاھ مەملىكەتنىڭ دۈشمىنى. ئىلمى يوق نادان ئىشان دىننىڭ دۈشمىنى.
 16. يامان خۇيلۇق (ئەخلاقسىز) ئادەم شۇنداق دۈشمەننىڭ قولىغا گىرىپتاركى، ئۇ دۈشمەن ئۇ ئادەم نەگىلا بارسا ئۇنىڭ بىلەن بىرگە بارىدۇ (ئۇنىڭ يامان خۇيى ئۆزى بىلەن بىللە بارىدۇ).

پەلەكنىڭ زۇلمىدىن بەتخۇي قۇتۇلغاي،
 يامان خۇيغە ئۇ دائىم تۇتۇلغاي.

17. دۈشمەن گۈرۈھىغا ئىتتىپاقسىزلىق چۈشسە، سەن خاتىرجەم بول، ئەگەر دۈشمەن ئىتتىپاقلاشسا، سەن ئۆزۈڭنىڭ پەرىشان بولۇشىڭدىن ئەندىشە قىل.

رەقىبىلەر ئۆزئارا قىلسا جېدەلنى،
 بېرىپ دوستلار بىلەن راھەتتە ئولتۇر.

ئەگەر دۈشمەن تۈزۈشسە ئىتتىپاقلىق،
 قولىڭغا ئال قورال قورغاندا ئولتۇر.

18. دۈشمەن بارلىق ھىيلە - نەيرەڭلىرىدىن ئاجىز كەلسە دوستلۇق بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. ئۇ ئەنە شۇنداق دوستلۇق پەردىسىنىڭ كەينىدە تۇرۇپ ھېچقانداق دۈشمەن قىلىشقا يېتىنالمىغان دۈشمەنلىكنى قىلىدۇ.

19. يىلاننىڭ بېشىغا دۈشمەننىڭ قولى بىلەن ئۇرۇش لازىم. مۇنداق قىلىش ئىككى ياخشىلىقتىن خالىي ئەمەس. ئەگەر دۈشمەن غەلبە قىلسا يىلاننى ئۆلتۈرسەن. ئەگەر يىلان غەلبە قىلىپ چېقىۋالسا دۈشمەن ئۆلىدۇ، دۈشمەندىن قۇتۇلسەن.

ئۇرۇش مەيدانىدا ئاجىز رەقىبىتىن بولما پەرۋاسىز،
 جېنىدىن كەچسە ئاجىزلار قىلۇر ئارسىلانىمۇ جانسىز.

20. كىشىنىڭ كۆڭلىگە ئازار يەتكۈزىدىغان بىرەر خەۋەرنى بىلسەڭ، ئۇ خەۋەرنى سەن ئېيتما، باشقا بىرى ئېيتسۇن.

كەلتۈر بۇلبۇل خۇش خەۋەر،
ئسۇم خەۋەرنى بوم ئىخەبەر.

21. پادىشاھقا تولۇق ئىشەنچلىك بولمىساڭ، پادىشاھنى كىشىنىڭ خىيانىتى، جىنايىتىدىن ۋاقىپ قىلىشتىن ساقلان. ئەگەر تولۇق ئىشەنچكە ئىگە بولمىساڭ، ئۆز ھالاكتىڭىگە ھەرىكەت قىلغان بولسىن.

سۆزلىمەكنى باشلا شۇنداق چاغدا سەن،
سۆزلىرىڭ تەسىرىنى بىلگەندە سەن.
ئىنسان ئۈچۈن كامالەتتۇر سۆزلىمەك،
سۆزلىدىم دەپ ھۆرمىتىڭدىن چۈشمە سەن.

22. ئۆزىنى ھەممىدىن ئەلا، دانا ھېسابلايدىغان نادانغا نەسىھەت قىلغان ئادەمنىڭ ئۆزى دانانىڭ نەسىھىتىنى ئاڭلاشقا موھتاجدۇر.

23. دۈشمەننىڭ ھىيلىسىنى قوبۇل قىلما. ماختىغۇچىنىڭ مەغرۇرلاندۇرۇشىغا ئالدا-جا، دۈشمەن ھىيە بىلەن سېنى توزاققا چۈشۈرىدۇ. ماختىغۇچى تەمەگەرلىك ئېتىكىنى ئاچماقچى.

24. ئەخمەققە ماختاش خۇش كېلىدۇ، يەنى ئۆلگەن ھايۋاننىڭ تاپىنى ئوشۇقتىن تېشىپ پۇدسە (يەل بەرسە) سەمرىگەندەك.

ئىشتىمىگىل ماختىغاننىڭ ماختىشىنى،
ماختاپ سېنى تەمە قىلۇر مەنپەئەتنى.
كۈنلەر ئۆتۈپ مۇرادىغە يېتەلمىسە،
ئىككى يۈز ھەسسە سانار سېنىڭ گەيىپىڭنى.

25. سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزى تەنقىد قىلىنمىسا، ئۇنىڭ سۆزى سالاھىيەتلىك بولالمايدۇ.

سۆزۈم ياخشى، ناتىقمەن دەپ مەغرۇرلانما،
نادان ماختار، ئۆز ئۆزۈڭدىن كىبىرلانما.

26. ھەممە ئادەمنىڭ ئەقلى ئۆزىگە كامالەتلىك بىلىنىدۇ، ئۆز پەرزەنتى ھۆسنى - جامالىدا ھەممىدىن گۈزەل كۆرۈنىدۇ.

بەسلىشىشتى بىر كۈنى جوھۇت بىلەن مۇسۇلمان،
 كۈلەر ئىدى بۇ ھالىنى كىمكى كۆرسە شۇ زامان،
 ئەيتۈر ئىدى بۇ ساندۇق مېنىڭ دەپان مۇسۇلمان،
 يالغان بولسا بۇ سۆزۈم، جوھۇت ئۆلەي شۇ زامان،
 جوھۇت ئېيتتۇر تەۋراتقا ئانت كىچىمەن شۇ زامان،
 ساندۇق مېنىڭ بولمىسا، ئۆلەي سەندەك مۇسۇلمان.

27. ئون ئادەم بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماقلانالايدۇ، ئىككى ئىت بىر تاپ ئۈستىدە بىللە تۇرالايدۇ.

ئاج كۆز ئادەم پۈتۈن جاھانغا توپىمايدۇ، قانائەتچان ئادەم بىر نانغا توپىدۇ.
 پەيلاسوپلار ئېيتقانكى: قانائەتچان، كۆزى توق كەمبەغەل ئاج كۆز بايدىن ياخشى.
 28. كۈچ - قۇۋۋەت، ھوقۇقى بار چاغدا خەلققە ياخشىلىق قىلمىغان ئادەم بىچارىلىققا چۈشۈپ قالسا قاتتىقچىلىق كۆرىدۇ.

خەلققە زۇلۇم يەتكۈزگۈچى بەتبەخت ئادەم،

دەشۋارلىققا دۈچ كەلگەندە ئۇنى ئىزدەپ كەلمەس ئادەم.

29. تېز كەلگەن نەرسە ئۇزۇن داۋام قىلمايدۇ.
 رىۋايەتلەردە ئېيتىشىچە: شەرقنىڭ توپىسىنى قىرىق يىل ئىشلىگەندىن كېيىن، جۇڭگو قاچىسى (چىنە) ياسىلىدىكەن. باغدادنىڭ توپىسىنى يۈز كۈن ئىشلەپ قاچا ياسايدىكەن. جۇڭگو قاچىسى بىلەن باغداد قاچىسىنىڭ قىممىتىدىكى پەرقنى كۆرمەمسەن؟
 30. سەۋر قىلىش بىلەن ھەممە ئىشلار پۈتىدۇ. ئالدىراڭغۇ ئادەم بېشى بىلەن يىقىلىدۇ.

31. نادان ئادەم ئۈچۈن سۆزلىمەي شۈك ئولتۇرۇشتىن ياخشى ئىش يوق. ئەگەر نادان بۇ مەسلىھەتنى بىلسە ئىدى نادان بولمايتتى.

32. ئۆزىدىن بىلىملىك دانا ئادەم بىلەن سۆز تاللىشىپ جېدەللەشسە، پۈتۈن خەلق بىلىدۇكى، جېدەلچى نادان، بىلىملىك ئادەم ھامان دانادۇر.

33. ھەركىم يامان ئادەملەر بىلەن بىرگە بولسا ياخشىلىق كۆرمەيدۇ.

گەر پەرىشتە دىۋە بىرگە ئولتۇرۇر،

ۋەھشىيلىكنى ئۆگىنىپ خامىن بولۇر.

يامانلاردىن يامانلىقتىن بۆلەك نەرسىنى ئۆگىنىش مۇمكىن ئەمەس، بۆرە ھېچقاچان جۇۋىچى بولالمايدۇ.

34. كىشىنىڭ جامائەتتىن يوشۇرىدىغان ئۇياتلىق ئەھۋالىنى ئوتتۇرىغا چىقارساڭ، قارىماققا كىشىنى خەلق ئالدىدا رەسۋا قىلىسەن، ئەمەلىيەتتە ئۆزۈڭنى خەلق ئىچىدە ئىشەنچسىز قىلىسەن.

35. ئىلىم ئوقۇپ ئەمەل قىلمىغان ئادەم، يەرنى ھەيدەپ تەييارلاپ، ئۇرۇق چاپمىغان دېھقانغا ئوخشاشتۇر. قەلبى يوق تەندىن نەتىجە كەلمەيدۇ، مېغىزى يوق شاكال خېرىدارغا يارىمايدۇ. ئىجتىھاتلىق، كۈرەشچان ئادەم مۇئامىلىدە توغرا بولىدۇ.

36. ئەگەر كېچىلەرنىڭ ھەممىسى «شەبى قەدرى»^① بولسىدى، شەبى قەدرى قەدىرسىز بولاتتى.

تاشلار ھەممىسى ياقۇت بولسا ئىدى، تاش قىممىتى پەرقسىز بولار ئىدى.

37. شەكلى چىرايلىق كۆرۈنگەن كىشىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىچكى دۇنياسى ياخشى بولمىۋەرمەيدۇ. ئىش ئادەمنىڭ قەلبىدە، تاشقى كۆرۈنۈشىدە ئەمەس. بىر ئادەمنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە بىلىم دەرىجىسىنى بىر كۈندە تونۇۋېلىشقا بولىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىن خاتىرجەم بولۇشقا ۋە ئالدىنىشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭ يامان خۇسۇسىيەتلىرى كۆپ يىللاردىن كېيىن مەلۇم بولىدۇ.

38. ئارىلان بىلەن پەنجىلىشىش ۋە قىلىچقا مۇشتۇمنى تۇتۇش ئاقىل كىشىلەرنىڭ ئىشى ئەمەس.

39. نەسىھەت قوبۇل قىلمىغان ئادەم تاپا - تەنە، رەسۋالىققا قالىدۇ. ساڭا نەسىھەت تەسىر قىلمىسا، مالاھەت ۋە تاپا - تەنە قىلىنغاندا شۈك ئولتۇر!

40. بىلىمسىز، ھۈنەرسىزلەر ھەسەت قىلىپ بىلىملىكلەرنى ۋە ھۈنەرۋەنلەرنى كۆرەلمەيدۇ. بۇ خۇددى بازار - كوچىلاردا يۈرىدىغان ئىتلار ئوۋ ئىتىنى كۆرەلمىگەندەك. بازار ئىتى يىراقتىن تۇرۇپ ئوۋ ئىتىغا قارشى غوۋغا قىلىدۇ، ئوۋ ئىتىنىڭ قېشىغا كېلەلمەيدۇ، يەنى بىلىمسىزلەر ۋە پەزىلەتسىزلەر بىلىملىك ئادەملەرگە ۋە ھۈنەرۋەنلەرگە تەڭ كېلەلمەي ئۇلارنىڭ تېرىسىنى غاجايدۇ.

تۈتۈلمىدۇ تىللىرى گاچا بولۇپ ئالدىدا.

41. ئەگەر قورساقنىڭ جەۋرى - جاپاسى بولمىسا ئىدى، ھېچقانداق قۇش ئوۋچىنىڭ تۈزىقىغا چۈشمەيتتى، بەلكى ئوۋچى تۈزاقنىمۇ قۇرمايتتى.

42. ئاقىل - نادانلار ئۇزاقتا - ئۇزاقتا تاماق يەيدۇ تەقۋادار كىشىلەر يېزىم قورساق تاماق يەيدۇ (بەك تويغۇدەك يېمەيدۇ). ياشلار ئالدىدىن تاۋاقنى كۆتۈرۈپ كەتكۈچە يەيدۇ. قېرى كىشىلەر تەرلىگۈچە يەيدۇ. ئەمما قەلەندەر (دەرۋىش) لەر ئاشقازىنىدا تىنىشقا ئورۇن قالمىغۇچە، داستىخاندا ھېچنەرسە قالماي تۈگىگۈچە يەيدۇ.

قورساققا قۇل بولغۇچىلار ئىككى كېچە ئۇخلىيالمايدۇ. تويۇپ كەتكەن كېچىسى سىڭدۇ. رەلمەي ئۇخلىمىسا، ئىككىنچى كېچىسى تويىمىغانلىقتىن بىئارام بولۇپ ئۇخلىيالمايدۇ.

① شەبى قەدرى: ئىسلام دىنىدا زامىزان ئېيىنىڭ 17 -، 27 - كېچىسى ئەڭ ئۇلۇغ رەھمەت كېچىسى، قەدىرلىك كېچە دېيىلىدۇ.

43. دۈشمىنى ئالدىدا تۇرۇپ يوقاتمىغان ئادەم ئۆزىگە دۈشمەن.

تاش قولۇشدا بار ئىكەن ئورغىل يىلاننىڭ بېشىغا،
ئويلىنىپ تورماق ئۇ چاغ كۆڭلى قارالارنىڭ ئىشى.

44. نادان - جاھىل بىلەن مۇنازىرىلەشكەن ئالىم نادان - جاھىلدىن ئىززەت ئۈمىد قىلماسلىق كېرەك. ئەگەر جاھىل سۆزدە ئالىمغا قوپاللىق قىلسا ئەجەبلىنىشكە بولمايدۇ، تاش گۆھەرگە تەگسە، گۆھەرنى سۈندۈرىدۇ.

45. يىرتقۇچ يولۋاسقا رەھىم - شەپقەت قىلىش قويلارغا زۇلۇم قىلغانلىق.

46. نادان، نومۇسسۇزلار گۈرۈھى ئارىسىدا سۆزلىگەن ئالىمنىڭ ئەھۋالىغا ئەجەبلىنىشكە بولمايدۇ. راۋابنىڭ چىرايلىق ئاۋازىنى دۈمباقنىڭ ئاۋازى ھامان بېسىپ كېتىدۇ. ئىپار، ئەنئەنىنىڭ خۇش پۇرىقىنى سامساقنىڭ مېھسۇق پۇرىقى بېسىپ كەتكەندەك.

ئېگىز ئاۋاز نادان باش كۆتەردى،
كى دانانى نومۇسسۇزلىق بىرلە يىقىتتى.

ھىجاز ئاھاڭىگىدە چالساڭ مۇزىكا،
كاۋاك دۈمباق ئۈنىدىن بەسكە تۈشتى.

47. گۆھەر ئەگەر لايغا بۇلغانسىمۇ قىممەتلىك، چاڭ - توزان ئاسمانغا ئۆرلىسىمۇ قەدەر - قىممەتسىز.

ئىقتىدارلىق ئادەمنى تەربىيىلەمەسلىك ئەپسۇسلىنارلىق، ئىقتىدارى يوق ئادەمنى تەربىيە يىلەش ئۆمرىنى زايە قىلغانلىق. شېكەرنىڭ خاسىيىتى شېكەر قومۇشىدا.

48. ئىپار شۇنداق نەرسىكى ئىپار ساتقۇچى «ئىپار پۇرايدۇ». دېمىسىمۇ ئىپار ئۆزى پۇرايدۇ. دانا - ئالىم ئەتىراپىغا ئوخشاشتۇر. ئۇ ئاۋازسىزلا ئۆز پەزىلىتىنى كۆرسىتىدۇ. نادان - بىلىمسىز سېرىكچىنىڭ دۈمباقىغا ئوخشاشتۇر، ئۇنىڭ ئاۋازى يۇقىرى بولسىمۇ ئىچى كاۋاك.

49. ئۇزۇن ئۆمرۈڭدە قولغا كەلتۈرگەن دوستنى بىر نەپەستە ئازارلىشىڭ لايىق ئەمەس.

ئۇزۇن يىللار گۆتۈپ تاش بولغۇسى لەئلى،
ئۇنى بىز دەمدە تاشقا ئورما ھەرگىز.

50. غەيرەتسىز ئادەم ئەقىل نەپسىنىڭ قولىدا خۇددى ھىيلىگەر، مەككەر خوتۇننىڭ قولىغا گىرىپتار بولغاندەك تۇتقۇندۇر.

خۇشاللىقنىڭ ئىشىكى مۇنداق ئۆيگە بېكىلىدۇ،
يامان خوتۇن غوغغاسى ئەشۇ ئۆيدىن ئىشتىلىدۇ.

خوتۇن غوغغاسى ئەشۇ ئۆيدىن ئىشتىلىدۇ،
ئۆيىگە بېكىلىدۇ.

تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە

بارتولد

تەرجىمە قىلغۇچى: ئادىل ئابدۇقادىر

بەشىنچى لېكسىيە (ئەسلى كىتاب 79 - 99 - بەتكىچە)

قەشقەر بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدا، ئىسلام تارىخچىلىرى ھېچقانداق ئىشەنچلىك خاتىرە قالدۇرمىغان. ئىسلام ئالىملىرىغا دائىر رىۋايەتلەردە كالىمات (Kalimati) ئىسىملىك بىر خۇداگۈي كىشىنىڭ باغداد يىلنامىلىرىدە قەيت قىلىنغانغا قارىغاندا، تەخمىنەن نۇرغۇن تۈركلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان يىللاردا (تەخمىنەن 960 - يىلى) تۈرك خاقانىنىڭ ئوردىسىغا بارغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ (سامانى: «نەسەبنامە» گە قاراڭ، جىغىنى خاتىرىلەش مەجمۇئەسى، X X ، 486 - بەت). بىراق، بۇغراخان توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە بۇ كىشىنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنمايدۇ (قەدىمكى كىتابلاردا ھەرگىزمۇ بۇ پانىي ئالەمدىكى يول كۆرسەتكۈچىلەر تىلغا ئېلىنمىغان)، بەلكى بۇغراخان بىر قېتىملىق چۈشىدە ئاللاھنىڭ ۋەھىيىسىنى قوبۇل قىلىپ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان دېيىلىدۇ (ئىبن ئاتىر، XI ، 54 - بەت). مۇشۇ ئىش توغرىسىدىكى باشقا بىر رىۋايەتتە، ھېلىقى كىشىنىڭ ئورنىدا تۈرك خانى زېمىنغا قېچىپ كەلگەن بىر سامانى شاھزادىسى تىلغا ئېلىنىپ، شۇ بۇغراخاننىڭ يول كۆرسەتكۈچىسى دېيىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭدا نۇرغۇن رېئاللىققا ماس كەلمەيدىغان توقۇلما ئىسىم ھەم ۋاقىتلار بار. گەرچە بۇ رىۋايەت 10 - ئەسىردىكى قەشقەرلىك بىر تارىخچىنىڭ يوقاپ كەتكەن ئەسىرىدىن ئېلىنغان بولسىمۇ (گېڭ شىمىن: ئابدۇل جاپپارنىڭ «قەشقەر تارىخى»، بارتولد: «تۈركىستان» بىرىنچى قىسىم [ئەسلى قولىيازمىسى]، 131 - بەت).

سۈتۈق بۇغراخاننىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى قەشقەر ئىدى («ئىسلام ئىنىسكلوپېدىيىسى» ...، I ، 844 - بەت). ئۇنىڭ نەۋرىسى بۇغراخان ھارۇن بىننى مۇسا («ئىسلام ئىنىسكلوپېدىيىسى»، I ، 803 - بەت) بالاساغۇندا تۇردى (يۇقىرىقى كىتاب بىلەن ئوخشاش، I ، 639 - بەت) ھەم شۇ يەردىن يۈرۈش قىلىپ ماۋرائۇ شەھىرىنى ئىگىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قەشقەر بىلەن بالاساغۇن دائىم بىللە تىلغا ئېلىندى. ئۇلار ئوخشاشلا قاراخانلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ شەھەرلەر ئىدى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، گەرچە بالاساغۇن شەھىرى قاراخانلار سۇلالىسى ئۈچۈن ئەھمىيەتكە ئىگە بىر شەھەر بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام يازما يادىكارلىقلىرىدا ئۇ ناھايىتى ئاز تىلغا ئېلىنغان. شۇنداقلا ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى بېكىتىشكە بىردەم بېرەلەيدىغان بىرەر لىتىيە خەرىتىسىمۇ يوق. 10 - ئەسىردىكى جۇغراپىيىشۇناس مۇقەددىسىنىڭ ئەسىرىدە («ئەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى»، III ، 27 ، 517 - بەتلەر)

① گېڭ شىمىن ئەپەندىنىڭ ئېمىسچىدىن ئىشلىگەن خەنزۇچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلىندى، بېشى ئالدىنقى

بۇ شەھەرنىڭ نامى (ۋالاساكون دەپ يېزىلغان) ئۇچرايدۇ، بىراق ئۇنىڭ ئورنى كۆرسىتىلمىگەن. «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە ھەم گەردىزنىڭ ئەسەرلىرىدە، بۇ شەھەر تىلغا ئېلىنمىغان، بەلكىم بالاساغۇن شەھىرى ئۇنىڭدىن بۇرۇن باشقىچە نام بىلەن ئاتالغان بولۇشى ھەم 9 - 10 - ئەسىردىكى ئىسلام جۇغراپىيىشۇناسلىرىنىڭ لىنىيە خەرىتىسىدە ئاشۇ كۈن نام بىلەن ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى دەريا ۋادىسىدىكى ئاساسلىق شەھەرلىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئەرەب ھەم جۇڭگو يازغۇچىلىرى دائىم سۇياپ شەھىرىنى تىلغا ئالىدۇ. بالاساغۇن دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ كېلىش مەنبەسى تېخى ئېنىق ئەمەس. بۇرۇن بۇ ئىسىم موڭغۇل تىلىدىكى بالغاسۇن (شەھەر) دىن كەلگەن دەپ قارىلاتتى، بۇ خىل قاراشنى ھېچكىم قوللىمىغان يوق. سۆز تومۇرىدىكى بالا = بالا (ئادەمنىڭ بالىسى) غا تەڭداشمۇ، يوق (گېڭ شىمىن: ئۇنداقتا، بالاساغۇن «بالاساغۇن» دېگەن مەنىدە بولىدۇ). تۈركلەر ئارىسىدا بۇ شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى قۇزئۇلۇش («دىۋان» I ، 60 - بەت، ئۇلۇش - كەنت، شەھەر دېگەن مەنىدە) ياكى قۇز ئوردۇ («دىۋان» I ، 112 - بەت). ئوردۇ دېگەن بۇ سۆز ئەينى دەۋردىكى باشقا شەھەرلەرنىڭ نامىدىمۇ ئۇچرايدۇ، قۇز دېگەن سۆز توغرىسىدا مەھمۇد قەشقىرى «دىۋان» دا چۈشەنچە بەرمىگەن.

بالاساغۇن شەھىرى سۇغدىلار قۇرغان شەھەرلەردىندۇر. ئۇنىڭ تۈركلىشىش جەريانى مەھمۇد قەشقىرى دەۋرىدە تېخى ئاخىرلاشمىغان بولۇپ، ئىسغىچاپ، تالاس ھەم بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئاھالىلىرى سۇغدىچە ھەم تۈركچە سۆزلىشەتتى. ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىكىگە ئوخشاش، «دىۋان» دىمۇ سۇغدىلارنى سۇغدىت دەپ ئاتىغان، مەھمۇد قەشقىرىنىڭ دېگىنىگە ئاساسلانغاندا، ئۇلار سەمەرقەند ھەم بۇخارا ئوتتۇرىسىدىكى سۇغدىلار يېرىدىن كەلگەن كىشىلەردۇر. سۇغدىلار تۈركچە كىيىنەتتى ھەم تۈركلەرنىڭ ئادىتىنى قوبۇل قىلغانىدى («دىۋان» I ، 319 - بەت) ئىسغىچاپتىن بالاساغۇن شەھىرىگىچە بولغان رايون ئارغۇ دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىسىم باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدۇ. مەھمۇد قەشقىرى، ئارغۇ ئادەتتە ئىككى تاغ ئارىلىقىدىكى چىغىر يولىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ بايان قىلىدۇ. ئېنىقكى، ئارغۇ رايونى ئالىكساندىر لوفس تېغى (چۈنكى دەريا ھەم تالاس ئارىلىقىدىكى تاغ تىزمىسى) بىلەن چۈنئىلى تاغ تىزمىسى ئارىلىقىغا جايلاشقاندا، مۇشۇ ئىسىم قويۇلغان. بالاساغۇن شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى سۇغدىلار تىلغا ئېلىنمىغان. مەھمۇد قەشقىرى دەۋرىدە ئارغۇ رايونىدىكى سۇغدىلار ئەلۋەتتە ئىسلام دىنى مۇخلىسلىرىدىن ئىدى. مەھمۇد قەشقىرى سۇغدىلارنىڭ تۈركلەردىن بۇرۇن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان - قىلمىغانلىقى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ تۈركلىشىشتىن ئىلگىرى، تىل ھەم كىيىم - كېچەك، مەدەنىيەت جەھەتتە تۈركلەرگە قانداق تەسىر كۆرسەتە كەنلىكى توغرىسىدا توختالمىغان.

شىنجاڭدىكى تۈركىي قەۋم بولمىغان ئەسلىدىكى ئولتۇراق ئاھالىگە نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ ئوخشاشلا شۇنداق. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «دىۋان» غا ئاساسلانغاندا، ئۇ دەۋرلەردە تۈركىي بولمىغان باشقا قەۋملەرمۇ يەنىلا بار بولۇپ، ئۇلار كەنجەكلەر دەپ ئاتالغان (كەنجەك «دىۋان» I ، 114 - بەت). بۇ قەۋم باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدۇ، ئەينى دەۋردە كەنجەكلەر تۈركلىشىپ بولغان، بىراق يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى تىل قالدۇقلىرىنى ساقلاپ قالغان (بىر قىسىم سۆزلۈكلەر ھەم فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك جەھەتتە ئىپادىلىنەدۇ).

10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، قەشقەر ئەمەس بەلكى بالاساغۇن شەھىرى ئىسلام دۇنياسى - سامانى سۇلالىسىغا يۈرۈش قىلدى. قەشقەر ئەينى دەۋردە تۈركلەر كۆپ سانلىقنى تەشكىل

قىلغان شەھەر ئەمەس ئىدى. ئالدى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان سۈتۈق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ھارۇن بۇغراخان ئىسغىچاپ ياكى سايرام شەھىرىنى ھۇجۇم بىلەن ئىگىلىۋالدى. سايرام قارىماققا بىر كىچىك تۈرك ھاكىمىيىتىگە ياكى تۈركلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى سۇلالىگە ئوخشاپ قالدى. 992 - يىلى ھارۇن بۇغراخان سەمەرقەند ھەم بۇخاراغا غەلبىلىك يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ۋەزىيەت ئۇنى ۋاقتىنچە بۇ ئىككى شەھەرنى تاشلاپ بالاساغۇنغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. شۇ يىلى ھارۇن بۇغراخان ئۆلۈپ كەتتى، بىراق توققۇز يىلدىن كېيىن ماقۇللانغان تىنچلىق شەرتنامىسى بىلەن سامانى سۇلالىسىنىڭ زەرەپشان دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى بارلىق زېمىنى قاراخانلار قولىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 999 - يىلى قاراخانلار سۇلالىسى سەمەرقەند ھەم بۇخارانى قايتىدىن ئىگىلىۋالدى. 10 - ئەسىرنىڭ بېشىدا سامانى سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانى گەرچە ئەجدادلىرىنىڭ ئىشلىرىنى قايتا گۈللەندۈرمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن تۈركلەرنىڭ ماۋرەننەھرى رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تەۋرىتەلمىدى.

قاراخانلار سۇلالىسى ئامۇ دەرياسى ۋادىسىدا توسۇلۇپ قېلىشىنى ئويلىمىغانىدى، ئۇلار ئارقىدىنلا مەھمۇد غەزەنەۋى سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلدى. مەھمۇت غەزەنەۋىنىڭ تارىخچىلىرى بۇ ئىش توغرىسىدا، تۈركلەرنى كۆزى كىچىك، پاناق بۇرۇن كېلىدۇ دەپ تەسۋىرلەپ ھەدىس قالدۇرۇشتى (بارتولد: «تۈركىستان»، 273 - بەتتىكى خاتىرىگە ئاساسلانغان)، بۇ بىر ھەدىس تۈركلەر موڭغۇل ئېرقىغا مەنسۇپ ئەمەس دېگەن قاراشقا قارشى قويۇشقا بولىدىغان كۈچلۈك ئىسپات.

ئىران رايونىدىكى تۈركلەر بىلەن بولغان كۈرەشكە ئىرانلىقلار ئەنئەنىۋى قارشى بويىچە باھا بەرگەن بولۇپ، بۇ دەۋردە ئوبۇلقاسىم فىردەۋىنىڭ «شاھنامە» سى مەيدانغا كەلگەن. بۇ كىتاب سامانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن مەھمۇت غەزەنەۋى دەۋرىگە كەلگەندىلا ئاندىن كىشىلەر بايقىغان. كىتابتا ئىرانلىقلار ھەم تۇرانلىقلارنىڭ ئۇرۇشى كەڭ دائىرىدە تەسۋىرلەنگەن. 6 - ئەسىردە تۈركلەر مەيدانغا كەلگەندىن باشلاپ، تۇران دېگەن بۇ سۆز تۈركىستان، يەنى تۈركلەر زېمىنى دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان. بۇ ئۇرۇشلاردا گەرچە تۇرانلىقلارنىڭ قەھرىمانىنىڭ ئىسمى ساپ ئىرانچە بولسىمۇ، لېكىن ھەممىسى يەنىلا تۈركلەر. نىڭ ھۆكۈمرانى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئەنئەنە قاراخانلار سۇلالىسىگىمۇ سىڭىپ كىرگەن، چۈنكى قاراخانلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپلا قالماستىن، يەنە ئىران داستانچىلىقىنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرىغان، ئۇلار رىۋايەتتىكى تۇران قەھرىمانىنىڭ ئىسمىنى گەرچە ئۇ تۈركچە ئىسىم بولمىسىمۇ، ئۆزىنىڭ ئاتىغىنى بويىچە ئافراسىياپ، دەپ ئالغان. بىز تۇنجى بولۇپ مەھمۇد قەشقىرىنىڭ كىتابىدىن، تۈرك قەدىمكى قوشىقىدىكى ئالىپ ئەرتۇڭا بىلەن ئافراسىياپنىڭ بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ. مەھمۇد قەشقىرى «دىۋان» دا بىر قىسىم خەلق قوشىقىنى نەقىل كەلتۈرگەن ھەم ئۇنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلغان. ئۇ تەرجىمىدە ئالىپ ئەرتۇڭانى ئافراسىياپ دەپ تەرجىمە قىلغان («دىۋان» I ، 44 - بەت). ئافراسىياپ توغرىسىدىكى پارسىلارنىڭ رىۋايىتىدە، ئافراسىياپ تۈركىستاندىكى مەلۇم بىر جاي بىلەن باغلانغان بولۇپ، قەشقىر ئافراسىياپنىڭ خانلىق پايتهختى («دىۋان» I ، 288 - بەت) ھەم بارچۇق شەھىرىنى ئافراسىياپ قۇرغان، دېيىلگەن. يەنە قەھرىمان بىزىن (Bizen) بارچۇققا دەپنە قىلىنغان، دېيىلگەن («دىۋان» I ، 318 - بەت). پارسىلارنىڭ داستانغا ئاساسلانغاندا، ئۇ ئافراسىياپنىڭ قىزى بىلەن يوشۇرۇن توي قىلغان، ئافراسىياپ ئۇنى بايقاپ قالغان ھەم بۇيرۇق بىلەن قۇدۇققا تاشلىۋەتكەن، رۇستەم ئۇنى قۇتقۇزۇپ

قالغان. ئېنىقكى فىردەۋس ھەم ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن دەقىمى (سامانى سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان) تۇرانلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى شۇ دەۋردىكى تۈركلەرنىڭ تۇرمۇشىدىن ئالغان. بۇ بىر نۇقتىغا ئالاقىدار مىساللاردىن شەھەر ھەم ئوخشاش بولمىغان تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئىسمى بار بولۇپ، تۈركىي يېزىقى خەتتى پەيغۇۋى (hatti paighevi) تىلغا ئېلىنغان. paighu دېگەن بۇ سۆزمۇ باشقا سۆزلەرگە ئوخشاشلا، ئۇرخۇن مەڭگۈ تېشىدىكى يابغۇ (yabghu) دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولسا كېرەك. بۇ نامنى قارلۇق ھۆكۈمرانلىرى ئىشلەتكەن.

بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى خوتەننىڭ بويىسۇندۇرۇلۇشى قەشقەر ھۆكۈمرانى يۈسۈپ قادىرخان (ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئوغلى) بىلەن مۇناسىۋەتلىك، گەردىزنىڭ خوتەن توغرىسىدىكى خاتىرىسىدە (قاراخانلار سۇلالىسى بۇ جايىنى بويىسۇندۇرۇشتىن ئىلگىرىكى ۋاقىتقا مەنسۇپ بولسا كېرەك)، خوتەندىمۇ خرىستىئان چېركاۋلىرى ھەم بىر قىسىم مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقىنىڭ بارلىقى بايان قىلىنىدۇ (بارتولد، ئوتتۇت تېكىستى، 94 - بەت). بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇ يەرگە بۇددا دىنى مەزگىلىدىلا ئاللىبۇرۇن ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىپ بولغان.

مەھمۇد غەزەنەۋى سۇلالىسىنىڭ مۇسۇلمان قاراخانلار سۇلالىسى بىلەنلا مۇناسىۋىتى بولۇپ قالماستىن، گەردىزنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، 1026 - يىلى ئىككى دىنسىز تۈرك خانىنىڭ ۋەزىرلىرى مەھمۇت غەزەنەۋىنىڭ يېنىغا كەلگەن ھەم قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغان (گەردىزى، «تۈركىستان» غا قاراڭ. 286 - بەت). ئۇ ئىككى خان ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان جاي ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن. شۇ قېتىمقى ئەلچىلىككە بېرىش ۋەقەسى يەنە XIV ئەسىردە كىتاب قىلىنغان جامالىدىن ئىبن ماخانىنىڭ پارسچە، تۈركچە ھەم موڭغۇلچە لۇغىتىدە ئۇچرايدۇ (گېڭ شىمىن: «لياڭ سۇلالىسى خەت - چەكلىرى» گە ئاساسلانغاندا، تەيپىڭنىڭ 4 - يىلى، يەنى 1024 - يىلى لياۋ خاقانى ئافغانىستانغا ئەلچى ئەۋەتكەن، ئەلچى شىنزۇڭنىڭ خېتىنى شۇ يەردىكى خانلىققا ئېلىپ بارغان بولۇپ، دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن قۇدىلىشىشنى تىلغا ئالمىغان). ئىبن ماخانا 12 مۆچەل ئۈستىدە توختالغاندا، تېۋىپ مەرۋىزنىڭ (شاھ زامان ئەل مەرۋىزى) ئاللىبۇرۇن يوقالغان «ھايۋاناتلار توغرىسىدا تەھلىل» دېگەن كىتابىدىن (گېڭ شىمىن: ئۇ كىتاب ھازىر تېپىلدى، مىندىرسكىنىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى بار) نەقىل كەلتۈرۈپ، سۇلتان مەھمۇد غەزەنەۋى «جۇڭگو خانى ھەم تۈرك ھۆكۈمرانى» دىن خەت تاپشۇرۇۋالغان ۋاقىت ھىجرىيە 418 - يىلى = مىلادىيە 1027 - يىلى ئىدى، دەيدۇ. خەت يېزىلغان ۋاقىت چاشقان يىلى (1024 - يىلى) 5 - ئاي ئىدى. گەردىزى ئەلچىلىككە بارغان ئىش ئۈستىدە ھىجرىيە 417 - يىلى = مىلادىيە 1026 - يىلى دەپ خاتىرە قالدۇرىدۇ، تېۋىپ مەرۋىزى بولسا بۇ ھىجرىيە 418 - يىلى = مىلادىيە 1027 - يىلى ئىش دەپ بايان قىلىدۇ. چاشقان يىلى مىلادىيە 1024 - ياكى 1036 - يىلىغا باراۋەر كېلىدۇ. قاراخانلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى رايونىنىڭ چېگرىسىنى پەقەت مەھمۇد قەشقىرىنىڭ كىتابىدىن كۆرەلەيمىز، شۇ نەرسە بىزگە ئايانكى، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت رايونى ئاساسلىقى ئىككى سودا يولىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالىي سودا يولى كۇچا ھەم تۇرپانغا تۇتىشاتتى، جەنۇبىي سودا يولى خوتەندىن لوپنۇرغا تۇتىشاتتى. تارىم دەرياسىنىڭ سۈيى لوپنۇر كۆلىگە قۇيولاتتى. مەھمۇد قەشقىرى ئۇسىمى تارىم بولسا ئىسلام دىنى دۆلىتىدە دىن ئۇيغۇرلار زېمىنىغا ئېقىپ كىرىدىغان چوڭ دەريا ھەم ئۇ قۇملۇققا ئېقىپ كىرىپ

يوقايدۇ، دەپ بايان قىلىدۇ («دىۋان»، I، 116 - بەت). 11 - ئەسىردە ئىسلام دىنى تېخى تۇرپان، لوپنۇرغا يېتىپ بارمىغان بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ شىمالىي چېگرىسى كۇچا («دىۋان»، I، 339 - بەت) ھەم بۈگۈر (يۇقىرىقى كىتاب، 301 - بەت)، جەنۇبىي چېگرىسى چەرچەن شەھىرى (يۇقىرىقى كىتاب، 364 - بەت) ئىدى.

يەنىمۇ شەرقتە ئۇيغۇرلار ئېلى بولۇپ، ئۇنىڭ خانى كۈل بىلگە خان دەپ ئاتىلىدۇ، دەپ بايان قىلىنغان («دىۋان» 358 - بەت)، بىراق مەھمۇد قەشقىرى بۇ جايدا Kana yusamma («ئاتاپ ئادەتلەنگەن» دېگەن مەنىدە) دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەن بولۇپ، بۇ ئەرەبچە سۆز بۇ نامنىڭ ئۆتمۈشىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەھمۇد قەشقىرى دەۋرىدە ئۇيغۇر خانىنىڭ قانداق ئاتالغىغا كەلسەك، بۇ بايان قىلىنمىغان. ئۇنىڭدىن باشقا، مەھمۇد قەشقىرى كۈل (kul) دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى بىلمىگەچكە، ئۇنى كۈل (kol) بىلەن باغلاپ قويغان (گېڭ شىمىن: قەدىمكى تۈرك تىلىدا «كۈل (kul)» نىڭ «شەرەپلىك» دېگەن مەنىسى بار ئىدى، كۈل (kol) بولسا كۆلنى كۆرسىتەتتى).

مەھمۇد قەشقىرىمۇ ئىسلام مۇخلىسلىرىنىڭ خوتەننى بويسۇندۇرغانلىق ئىشىنى بىلەتتى. ئۇ ئۆز «دىۋان» ىدا بۇ بىر نۇقتىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. «دىۋان» دا جېنىكىشى (كېيىنكى چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ بىرسىنىڭ ئىسمىمۇ مۇشۇنداق) دېگەن ئىسمىنى تىلغا ئالغاندا، خوتەن ئەمىرى مۇشۇنداق ئاتىلىدۇ، دەل شۇ كىشى خوتەننى بويسۇندۇرغان دېيىلىدۇ («دىۋان»، III، 279 - بەت)، دېگەن.

«دىۋان» دا ئىسلام دىنى مۇخلىسلىرى بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشقا ئالاقىدار نۇرغۇن قوشاقلار بار (ك. بولىكمان: «قەدىمكى تۈرك قوشاقلرى»، I، «شادنى خاتىرىلەش ئۈچۈن چىقىرىلغان ماقالىلەر توپلىمى» 1 - بەت). ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلار ئۈستىدە توختالغاندا، ئۇيغۇرلار بىلەن بۇددا دىنى باغلاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنغان. ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىكى بۇددا راھىبىنى ئىپادىلەيدىغان تويىن (toyin) دېگەن سۆز ھەم بۇددا دىنى كىتابلىرىنى ئاتاشقا ئىشلىتىلگەن نوم (nom) دېگەن سۆزنىڭ كېيىن موڭغۇللار ئارىسىغا تارقىلىپ كىرگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ ئىشنى 13 - ئەسىردىكى پارس تارىخچىسى جۇۋەينىمۇ بىلەتتى. مەھمۇد قەشقىرى، نوم دېگەن بۇ سۆز ھەرقانداق دىنىي كىتابنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ كىتابلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ («دىۋان» III، 100 - بەت)، دەپ بايان قىلغانىدى.

مەھمۇد قەشقىرىنىڭ كىتابىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنى ھەم خرىستىئان دىنىغا ئىشەنگەنلىكى توغرىسىدا ماتېرىيال يوق. پەقەت مەھمۇد قەشقىرىنىڭ باچاق (baqak) دېگەن سۆزىنى، «خرىستىئان دىنىنىڭ روزا كۈنى» («دىۋان»، I، 345 - بەت) دېگىنىگە قارىغاندا، تۈركلەر ئارىسىدىمۇ خرىستىئان مۇخلىسلىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، بۇ سۆز يەنە تۈركچە مانى دىنى يازما يادىكارلىقلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ، ئۇ «مانى دىنىنىڭ روزا كۈنى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (لىكوك: «مانى دىنى تۆۋە دۇئاسى» chuas Tuanift قا قاراڭ)، دەپ چۈشەندۈرگەن. قىزىقارلىقى، قاراخانلار سۇلالىسى مۇسۇلمان ئىرانلىقلار ھەم دىنىسىز ئۇيغۇرلارنى ئوخشاشلا تات (tat) («دىۋان»، II، 224 - بەت) دەپ ئاتىغان. بۇ سۆزنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۈستىدە ھازىر تالاش - تارتىش بار. مىللەتشۇناسلىقتا، بۇ سۆز ھازىر كاۋكازدىكى ئىران - تۈرك ئارىلاشما تىلدا سۆزلىشىدىغان يەھۇدىلارنى ئاتاشقا قوللىنىلىدۇ (گېڭ شىمىن: تات تىلى بىر خىل ئىران تىلى بولۇپ، ئۇ ئىران تىلىنىڭ غەربىي تارمىقىغا مەنسۇپ)، بۇ سۆز ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركمەنلەر ئارىسىدا يېزا مەدەنىيىتىگە ئىگە كىشىلەرنى ئاتاشقا ئىشلىتىلىدۇ (شۋالىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). بۇ سۆز

11 - ئەسەردىمۇ مۇشۇ مەنىدە قوللىنىلغان، بولمىسا ئوخشاش بىر سۆزنىڭ نېمە ئۈچۈن بىرلا ۋاقىتتا ئىرانلىقلار ھەم ئولتۇراق تۈرك ئۇيغۇرلىرىنى ئاتاشقا قوللىنىلغانلىقىنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ.

مەھمۇد قەشقىرىنىڭ كىتابىدا ئاز بولمىغان ئۇيغۇر شەھەرلىرىگە ئالاقىدار ماتېرىياللار بار بولۇپ، گاۋچاڭ (قۇجۇ) شەھەر ئىسمى، شۇنداقلا پۈتكۈل رايوننىڭ نامى («دىۋان» III، 165، 180 - بەت). ئۇرخۇن مەڭگۈ تېشى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەممىسىدە قۇجۇ شەھىرى تىلغا ئېلىنغان، بۈگۈنكى تۇرپاندىكى قاراخوجا، ئىدىقۇت شەھىرى خارابىسى («ئۇيغۇر پادىشاھىنىڭ شەھىرى» دېگەن مەنىدە) ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبىي رايونىدىكى مۇھىم شەھەرلەر ئىدى. شىمالىي قىسمىدا ئاساسلىق شەھەر بەشبالىقتىن باشقا سۈلھى، جانبالىق، يېڭى بالىقتىن ئىبارەت ئۈچ شەھەر بار ئىدى. مانى دىنىنى قوبۇل قىلىپ 300 يىلدىن كېيىنمۇ، ئۇيغۇرلار يەنىلا باتۇرلۇقتىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكىنى يوقىتىپ قويىمىدى. ئوقيا ئېتىش، ئۇرۇشقا ماھىرلىق جەھەتتە، ئۇيغۇرلار باشقا دىنىسىزلاردىن ئېشىپ چۈشەتتى («دىۋان» I، 103 - بەت).

مەھمۇد قەشقىرىنىڭ كىتابىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنى مۇخلىسلىرىنى چۇماق دەپ ئاتىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز («دىۋان» I، 319 - بەت). جەنۇبىي رۇسىيە يايلىقىدا، بۇ سۆز «ھارۋىدا مال ساتقۇچى سېتىقچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇرلار رايونىدا، ئىسلام مۇخلىسلىرى ئومۇمەن سودىگەرلەرگە ۋەكىللىك قىلاتتى.

مەھمۇد قەشقىرى ئىلى دەرياسى ھەققىدە توختالغاندا، مەلۇم بىر خاننىڭ ئوۋغا چىققاندا قوغلىغان ھايۋانلىرىنىڭ ئىلى دەرياسىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتۈپ، شۇ ئارقىلىق 12 مۆچەلنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى ھېكايە قىلىدۇ («دىۋان» I، 289 - بەت).

مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «دىۋانى لۇغەتىل تۈرك» ناملىق كىتابى باغداتتا يېزىلغان بولۇپ، ئۇ كىتابنى ھىجرىيە 466 - يىلى 1 - ئايدا، يەنى مىلادىيە 1973 - يىلى 9 - ئايدا يېزىشنى باشلىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. بىراق، ئىككى نۇقتا بۇ ۋاقىت ئۈستىدە كىشىنى گۇمانلاندۇرىدۇ: بىرىنچىسى، ئۇنىڭدا خەلىپە مۇقتەدى تىلغا ئېلىنغان. بىراق ئۇ ھىجرىيە 467 - يىلى = مىلادىيە 1075 - يىلى خەلىپىلىك ئورنىغا ئولتۇرغان؛ ئىككىنچىسى، 12 مۆچەل بويىچە يىل خاتىرىلەنگەندە، يىلان يىلى، يەنى 1077 - يىلى دەپ خاتىرىلەنگەن. «دىۋان» نىڭ خاتىمىسىدە، ئۇ ھىجرىيە 464 - يىلى 5 - ئاي = مىلادىيە 1072 - يىلى 1 - ،

2 - ئايلاردا «دىۋان» نى يېزىشنى باشلاپ، تۆت قېتىم ئۆزگەرتىش ھەم كۆچۈرۈش ئارقىلىق، ھىجرىيە 466 - يىلى 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى = مىلادىيە 1074 - يىلى 2 - ئاينىڭ

10 - كۈنى «دىۋان» نى تاماملىغانلىقىنى بايان قىلغان، يەنى ئۇ «دىۋان» نى تەقدىم قىلىدىغان خەلىپە خەلىپىلىك ئورنىغا ئولتۇرۇشتىن بۇرۇن «دىۋان» نى پۈتتۈرگەن. بۇ ۋاقىت جەھەتتە -

كى قارىمۇقارشىلىقنى ياخشى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. بىراق كۆچۈرمە نۇسخىسىدا كۈنكە - رېت ۋاقىت (مىلادىيە 644 - يىلى 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى = مىلادىيە 1266 - يىلى

8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى) خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقان، كۆچۈرگۈچىنىڭ دېگىنىگە ئاساسلانغاندا، ئۇ كۆچۈرمىنى يازغۇچىنىڭ ئەسلىي ئەسەر نۇسخىسىغا ئاساسەن كۆچۈرگەن،

نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يازغۇچىنىڭ 11 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بۇ ئەسەرنى تاماملىغانلىقىغا قىل سىغمايدۇ.

يازغۇچى ئۆزىنىڭ كېيىن نېمە ئۈچۈن باغداتقا كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئۈستىدە توختالمىغان، كىتابتىن پەقەت ئۇنىڭ ھەرقايسى تۈركلەر رايونىنى ئايلىنىپ چىققانلىقىنى بىلەلەي.

مىز. ئۇ تۈركىي تىللىرى مۇتەخەسسسى، ئۇ تۈرك تىلى، تۈركمەن تىلى، ئوغۇز تىلى، چىگىل تىلى، ياغما تىلى ھەم قىرغىز تىلىنى تەتقىق قىلغان. كىتابتىكى ماتېرىياللاردىن ئۇنىڭ ئانا تىلىنىڭ ئەرەب تىلى ياكى تۈرك تىلى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولمايدۇ. يازغۇچى ئۆزىنىڭ ئەرەب تىلىغا پىششىق ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان، بىراق، كىتابنىڭ بىرقانچە يېرىدە ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ تۈركلەردىن ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن. يازغۇچى ئۆزىنى 3 - شەخس بىلەن بايان قىلغان، بەزىدە ئىسمىنىڭ ئالدىغا «كىتابنىڭ مۇئەللىپى» دېگەن سۆزلەرنى قوشۇپ قويغان ياكى ئاددىيلا قىلىپ ئۆزىنى مەھمۇد دەپ ئاتىغان، گۇمانلىنىشقا ئاساسىمىز يوقكى، كىتابتىكى مەھمۇد دەپ تىلغا ئېلىنغانلىكى جايدا كۆرسىتىدىغىنى يازغۇچىنىڭ ئۆزىدۇر. تۆۋەندىكى جۈملە يازغۇچىنىڭ ئۆزىگە ئالاقىدار بايانىدۇر: «مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ئىسسىق كۆلنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى بارسخان شەھىرىدىن» («دىۋان»، III، 308 - بەت). بارسخان شەھىرىنىڭ ئورنى ئىلگىرى بېكىتىلىپ بولغان. گەردىزى مۇنداق بىر رىۋايەتنى بايان قىلىدۇ: ئالىكساندىر ماكىدونىسكى بىرىنچى قېتىم جۇڭگوغا يۈرۈش قىلغاندا، ئۇ پارس ئەسكەرلىرىنى بارسخاندا شۇ يەرنى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، قايتارىدا ئۇلارنى ئېلىپ كېتىشكە ۋەدە بېرىدۇ، بىراق، كېيىن ئۇ ھىندىستان ئارقىلىق غەربكە قايتىپ، ۋەدىسىنى ئىشقا ئاشۇرالمىدۇ. گەردىزىنىڭ چۈشەندۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، بارسخان «پارسخان» (pars+Han) دېگەن مەنىدە.

ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى بارسخان توغرىسىدا، مەھمۇد قەشقىرىنىڭ كىتابىدا ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش بار: بىرى، ئافراسىياپنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى، يەنە بىرى، ئۇيغۇر خانىنىڭ ئېتىنىڭ ئىسمى. كېيىنكىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ بىراقلا ئىسسىق كۆلگە يېتىپ كەلگەنلىكى چۈشەندۈرۈلگەن بولۇپ، تاكى 11 - ئەسىرگىچە كىشىلەر بۇ ۋەقەنى ئېسىدە ساقلىغان. يەنە باشقا بىر جەھەتتىن، («دىۋان»، I، 102 - بەت) مۇنداق خۇلاسىگىمۇ كېلىپ قالسىمىز: مەھمۇد قەشقىرى تۈرك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، مۇنداق جۈملىلەر بار: «مەھمۇد، كىتابنىڭ مۇئەللىپى ئېيتىدۇكى: ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئەمىر (Emir) دەپ ئاتىلىدۇ، بىراق ئوغۇزلار ئەمىر (Emir) نى تەلەپپۇز قىلالمايدۇ. «ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئۇرۇش قىلىپ سامانىلار ۋارىسلىرىنىڭ قولىدىن تۈركلەر زېمىنىنى تارتىۋالغان. «بەلكىم بۇ يەردە ئېيتقىنى يازغۇچىنىڭ ئۆزى ئەمەستۇر، يەنە ئالدىنقى نەقىلىدىكى بايانلارغا قايتساق، ئۇنىڭدا: «Toghan Tegin ibn muhammad Qakir Tonka Han Nizam ad-din israfil» (دادىسىنىڭ ئېيتقانلىرىغا ئاساسەن، ماڭا دەپ بېرىشچە) «دېيىلگەن. ئۇ يەنە قۇماق (kumak) ئاتلىق بىر ئەمىرنىڭ نامىنى تىلغا ئالغان بولۇپ، ئۇ ئىلگىرى ئۇنىڭغا بىر مەزگىل ھەمراھ بولغان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا ئولتۇراقلاشقان قەبىلىلەردىن تۇخسى، ياغما ھەم چىگىللارمۇ ئىسلام مۇخلىسلىرىدىن بولسا كېرەك. ئەينى دەۋردىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇللۇق بازىسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىغا، يەنى بالقاش كۆلىگە يېقىن رايونغا جايلاشقان («ئىسلام ئىنىسكلوپېدىيىسى»، I، 649 - بەت). بالقاش كۆلى تەرىڭ كۆل (Taring-kul) ياكى تارىڭ كۆل (Taring-köl) («چوڭقۇر كۆل» دېگەن مەنىدە) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. («دىۋان»، III، 99 - بەت) كۆلدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ئىككى ئۈگۈز (ikiuguz)، يەنى «قوش دەريا» دېگەن مەنىدە بىر شەھەر بولۇپ، ئۇ ئىلى دەرياسى بىلەن باشقا بىر دەريا ياقىنىچ (yafinç) نىڭ قوشۇلىدىغان جايدا بولغاچقا، مۇشۇ نام قويۇلغان («دىۋان»، I، 58 - بەت). بىراق «دىۋان» غا قوشۇمچە قىلىنغان خەرىتىدە ياقىنىچ دەرياسى

ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا، ئىكى ئۈگۈز ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىغا سىزىلغان. 1253 - يىلى ياۋروپالىق ساياھەتچى رۇبرۇكىس (Rubruquis) ئىلى دەرياسىدا ئىكۈس (Equius) شەھىرىدىن ئۆتكەن. بۇ شەھەر بەلكىم ئىكى ئۈگۈزنىڭ لاتىنچە قوشۇپ يېزىلىشى بولۇشى مۇمكىن. ئىكى ئۈگۈز شەھىرىگە يېقىن جايدا يەنە قاملانچۇ (Kamlanqu، «دىۋان»، III، 184 - بەت) دېگەن بىر شەھەر بار. كۈمۈ تالاس شەھىرىمۇ مۇشۇ رايوندا، يەنى ئىسلام دىنىنىڭ چېگرىسىدا ئىدى. «دىۋان» غا قوشۇمچە قىلىنغان خەرىتىدە، ئۇ ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا سىزىلغان، بىراق باشقا بىر جايدا («دىۋان»، III، 177 - بەت) بۇ شەھەر ئۇيغۇرلار چېگرىسىغا جايلاشقان، دېيىلگەن. يەنىمۇ شىمالدا يامار (yamar) دەرياسى بولۇپ، بۇ دەريا ئېمىل (Emil) دەرياسى^① بولۇشى مۇمكىن، يەنى ئۇنىڭ ئورنى بۈگۈنكى چۆچەكتە، يەنە «بۇ جايغا يابۇقۇ (yabuku) لار ئولتۇراقلاشقان» دېيىلگەن. يابۇقۇلارنىڭ ئىسمىغا ئالاقىدار ئىسلام مۇخلىسلىرىنىڭ دىنىسىزلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشى ھەققىدە رىۋايەت بار، ئۇنىڭدا ئارىسلان تىكىن قوماندانلىق قىلغان 40 مىڭ مۇسۇلمان ئەسكەرلىرى بۈگۈ بۇدراچ (Buge Budraq) قوماندانلىقىدىكى 700 مىڭ دىنىسىز ئۈستىدىن غالىپ كەلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئەھۋالى بايان قىلىنغان قوشاقلاردا ئىلى دەرياسى ھەم يامار دەرياسى (ئېمىل دەرياسى؟) دىن ئۆتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. يەنە بۇ قېتىمقى جەڭدە باسمىلارنىڭ دىنىسىزلىرى تەرەپتە تۇرغانلىقى بايان قىلىنغان. مەھمۇد قەشقەر-رىنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا قاتناشقانلارنى تىلغا ئالغانغا قارىغاندا، بۇ ئۇرۇش «دىۋان» يېزىلىشتىن سەللا بۇرۇن يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. بىراق، ئۇرۇشقا قاتناشقانلار سانىنىڭ بۇنچە كۆپ بولۇشى، كۆچمەن چارۋىچىلار رايونىدا مۇمكىن بولمايدىغان ئىش.

مەھمۇد قەشقىرى يابۇقۇلار ساپ تۈركىي قەبىلىگە مەنسۇپ ئەمەس، دەيدۇ. يازغۇچى يەنە، ئۇلارنىڭ ئۆز تىلىدىن باشقا، تۈرك تىلىنىمۇ بىلىدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. باسمىلار-مۇ مۇشۇ خىلدىكى (ساپ تۈركىي قەبىلە بولمىغان) كىشىلەرگە مەنسۇپتۇر. ئۇرخۇن مەڭگۈ تېشىغا قارىغاندا، باسمىلار شىنجاڭنىڭ بەشبالىق رايونىدا ئولتۇراقلاشقان قەبىلە بولۇپ، ئۇ يەرنى كېيىن ئۇيغۇرلار ئىگىلىگەن.

ساپ تۈركىي ئۇرۇقىدىن بولمىغانلاردىن يەنە تاتارلار تىلغا ئېلىنغان، ئۇنىڭدىن كېيىنكى 97 نام (ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ) موڭغۇللارنى كۆرسىتىدۇ. باشقا بىر قىسىم قەبىلىلەرمۇ موڭغۇللار بولۇشى مۇمكىن، بۇ قەبىلىلەر ساپ تۈركلەر ئەمەس دەپ رەتكە تىزىلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يابۇقۇلارمۇ بار. ئەگەر شۇنداق بولسا، ئۇنداقتا، موڭغۇللار مەھمۇد قەشقىرى دەۋرىدىلا غەربتە ئەتراپى تۈركىي قەبىلە بولغان رايونغا يېتىپ بېرىپ بولغان بولىدۇ.

يېنىمۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىدىكى قىرغىزلار ئەينى دەۋردە ساپ تۈركلەردىن دەپ قارالغان، مەھمۇد قەشقىرىنىڭ سۆزىمۇ موڭغۇللارنىڭ تۈركلەرنى موڭغۇلىيىدىن قوغلىتىۋەتكەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىتنى دەلىللەيدۇ. ئۆتكەن تاغ ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرى دەۋرىدە، تۈرك خاقانىنىڭ چىدىرى بار جايدا ئىدى، دېيىلگەن. بىراق، مەھمۇد قەشقىرى دەۋرىدە «تاتار يايلىقىغا، ئۇيغۇرلار رايونىدىن يىراق بولمىغان جايغا جايلاشقان» («دىۋان»، I، 123 - بەت) دېيىلگەن. موڭغۇل يايلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئەڭ ئاخىرقى تۈركىي قەۋم قىرغىزلاردۇر. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاسلانغاندا، قىرغىزلار 840 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنى يوقاتقان. قىرغىزلارنىڭ موڭغۇلىيىدىن قوغلىنىشى 10 - ئەسىردىكى موڭغۇل ئۇرۇقىدىن بولغان كىدانلارنىڭ كۈچىيىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار

جۇڭگونىڭ شىمالىدا بىر كۈچلۈك خانلىقنى قۇردى ھەم ئۇ خانلىقنى ئۆز نامى بىلەن ئاتىدى. ھازىر كىدان (قېتاي) دېگەن بۇ سۆزنى موڭغۇللار، رۇسىيىلىكلەر ھەم بىر قىسىم مۇسۇلمانلار ئىشلىتىدۇ، بىراق غەربىي ياۋروپادىكىلەر ئىشلەتمەيدۇ. تۈركلەر ئەرەبلەرنىڭ جۇڭگو-نى Sin (پارسچىدىكى Qin، پارسچىدىكى Q ئەرەبچىدىكى S غا تەڭداش كېلىدۇ) دەپ ئاتىشىنى قوبۇل قىلدى، ئۇنىڭدىن باشقا، شەرقتىن كەلگەن ئەڭ بۇرۇن ئۇرخۇن ئابدۇلىرىدە ئۇچرايدىغان تابغاچ (Tabghaq) دېگەن نام (گېڭ شىمىن: ئۇرخۇن مەڭگۈ تېشىدا بۇ سۆز «جۇڭگو» نى ئىپادىلەيدۇ) قوبۇل قىلىندى. مەھمۇد قەشقىرى دەۋرىدە («دىۋان»، I، 378 - بەت) كىشىلەر Sin بىلەن masin جەنۇبىي جۇڭگونى كۆرسىتەتتى. پەقەت «masin» (جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدا) ئۈچۈن تابغاچ دېگەن نام قوللىنىلغان («دىۋان» دا تاۋغاچ Tavghaq دەپ يېزىلغان)، تاۋغاچ ياكى ماچىن «يۇقىرىقى چىن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. in ئۆز مەنىسى ياكى ئوتتۇرا جۇڭگونى ئىپادىلەپ كەلگەچكە، كىشىلەر ھۆكۈمران قەۋمىنىڭ نامى كىدان (Hitay) نى ئاتىغان. تۆۋەندىكى Sin شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي رايونىنى كۆرسىتىدۇ. ئېنىقكى، Tavghai دېگەن بۇ سۆز باشقا مەنىدە قوللىنىلغان. جۇڭگو مەدەنىيىتىگە ھۆرمەت قىلغاچقا، قاراخانىلار سۇلالىسىمۇ Tavghai دېگەن بۇ نامنى قوللانغان. ئۇنىڭ مەنىسى «ئۇلۇغ ھۆكۈمران». بۇ نام قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تەڭگىسىدىمۇ ئۇچرايدۇ، ئەرەبچىگە malikassin دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ (جۇڭگو خانى).

«دىۋان» دا تاڭغۇتلارمۇ تىلغا ئېلىنغان، ئۇلار 1020 - يىلى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى زېمىنىنى ئىگىلىۋالغان. Sin بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ ئارىلىقىدا تۈركچە قاتۇن سىنى (Katun Sini) دەپ ئاتىلىدۇ. خان بىر شەھەر بار ئىدى («خان شەھىرى» ياكى «خان شەھىرى» دېگەن مەنىدە، «دىۋان»، III، 101، 240 - بەت Ahmld Katun Sini, zelki Walidi دېگەن بۇ ئىسىم بروننىڭ «مەسئۇدى قانۇن رسالىسى» دېگەن كىتابىدا ئۇچرايدۇ).

ئومۇمەن، مەھمۇد قەشقىرىنىڭ بىر قىسىم شەھەرلەر توغرىسىدىكى قىسقا ئىزاھاتىدىن، ئۇنىڭ قولىدا تېخى تارقالمىغان تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن سىفۇن سەمۇر (Sighun Samur) دېگەن جاي ئۈستىدە توختالغاندا، ئۇ جايدا بۇغراخان زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن («دىۋان»، I، 343 - بەت) دەيدۇ، بىراق قايسى بۇغراخان ئىكەنلىكىنى ئېيتمايدۇ.

مەھمۇد قەشقىرىنىڭ كىتابىدا توپلانغان تىل ماتېرىياللىرى نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر تۈرك قوشاقلىرى (خەلق ئارىسىدىكى ھەم كىتابلاردىكى) ھەم نۇرغۇن مەدەنىيەت سۆزلۈكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ماتېرىياللار بىزنى 11 - ئەسىردىكى ھەرقايسى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشى ھەم گەرچە ئۇلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ (ئۇيغۇرلار ئۇنىڭ سىرتىدا)، لېكىن ئىسلام دىنى بولۇپمۇ ئىران تەسىرىنىڭ تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىسى ئۈستىدىن پۈتۈنلەي غەلبە قىلالمىغانلىقى، ئۇلارنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ كۆرۈنۈشى توغرىسىدا ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ توغرىدا «دىۋان» دىكى بارلىق ماتېرىياللار ئۈستىدە تەپسىلىي توختالغىلى بولمايدۇ (ك). بۈلكىمىنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى بىر يۈرۈش تەتقىقات ماقالىسىگە قاراڭ). تۆۋەندە ئوغۇز قەبىلىسى ھەم غەربىي تۈركلەر ئۈستىدە توختالغاندا، بىز يەنە مەھمۇد قەشقىرىنىڭ كىتابىدىكى قىممەتلىك ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىمىز. مەھمۇد قەشقىرى نەقىل كەلتۈرگەن قوشاقلار ۋولگا دەرياسىدىن جۇڭگوغىچە بولغان كەڭ رايونلارغا مەنسۇپ، ئۇلارنىڭ قايسىسىنىڭ شەرقىي رايونغا، قايسىسىنىڭ غەربىي رايونغا مەنسۇپلۇقىنى ئېنىق بېكىتكىلى بولمايدۇ.

توققۇز ئوغۇزلار

فەرۇخ سۈمەر

تەرجىمە قىلغۇچى: ئايگۈل قادىر

توققۇز ئوغۇزلار، ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا توققۇز ئوغۇز (Tokuz-oguz) ئىسلام مۇئەللىپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە توققۇز گۈزز (Toguz-Guzz) دەپ تىلغا ئېلىنغان. ئۇ كۆك تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەڭ مەشھۇر بولغان تۈرك قەۋمىدۇر. يىنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان بارلىق چاي (Barlik Qayi) دېگەن جايدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلارنىڭ بىرسىدىكى بىر ئىبارىنى رادلوف (Radloff: Atlas, LXXVI, Sekil I ve II. 5307 - 310) ۋە ھۈسەيىن ناسىق ئورخۇن («Eski Turk Yazitlari (TDK)» Ankara, 1940. III s61) «ئالتە ئوغۇز» (Alti - oguz budunda) شەكلىدە ئوقۇغان. مۇبادا بۇ توغرا بولسا، توققۇز ئوغۇزلار 8 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا توغلا دەرياسىنىڭ بويىدىكى جايلاردا ئولتۇراقلىشىشتىن ئىلگىرى ھەرقايسى تاغ ئېتەكلىرىدە ئولتۇراقلاشقان بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئورخۇن بويلىرىدىكى ئادىزلار (Adiz) بەزى كىتابلارغا ئاساسلانغاندا (H. N. orkun, esr, III. 80)، خېلى بۇرۇنلا ئوغۇزلار بىلەن قوشنا ياشىغان، ھەتتا بۇ ۋەقەلەرگە ئورتاق داخىل بولغان بۇ ئىككى قەۋم (ئالتە ئوغۇز ۋە ئەدىزلەر) بىرلىكتە ھەرىكەتلىنىپ توغلا دەرياسى بويىغا ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى جايلارغا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، رادلوف (Radloff) ۋە ئورخۇن (orkun) لارنىڭ پىكرى بۈگۈنگە قەدەر قوللاشقا ئېرىشەلمىدى.

1. كۆك تۈركلەر دەۋرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار

كۆك تۈرك شاھزادىلىرىدىن قۇتلۇق كۆك تۈرك خانلىقىنى قايتىدىن قۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەتلىنىۋاتقاندا، ئوغۇزلار ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كۆك تۈركلەرنىڭ شىمالىدا، توغلا دەرياسى بىلەن ئۇنىڭ غەربىدە ياشىغان ۋە ئورخۇن بويلىرىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەتنىڭ ئىگىلىرى ئىدى. ئوغۇز دۆلىتىنىڭ تەختىدە باز قاغان ئولتۇراتتى. ئوغۇزلار قۇتلۇق قاغاننىڭ باستۇرۇپ كېلىشىدىن ئەنسىرەپ چىن (جوڭگو تاڭ سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ) ۋە خىتاي (كىدان مىللىتىنى كۆرسىتىدۇ) غا ئەلچى ئەۋەتىپ كۆك تۈركلەرنى بىرلىكتە توسۇش تەكلىپىنى بەردى. كۆك تۈركلەر بۇلارنىڭ بىرلەشمىسىگە زەربە بەرمىسە، ئوغۇزلار ئۆزلىرىنى يوق قىلىۋېتەتتى. توغلا دەريا بويلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشتا، ئوغۇزلار قاتتىق مەغلۇب. يەتكە ئۇچرىدى. ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى مەغلۇپ بولۇپ ئەل بولدى، بىر قىسمى قاچقاندا ئۆلتۈرۈلدى. دەل بۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئوغۇزلار قۇتلۇققا ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر بولغان. بۇ ئۇرۇشتىن كېيىن ئۆتۈكەن ئەتراپلىرى ئىشغال قىلىنغان، شۇنداق قىلىپ، ئېلىتىرىش قاغان ئۇنۋانىنى ئالغان قۇتلۇق ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ بۇ قەدىمكى مەركىزىگە كېلىپ ئورۇنلاشقان (682 - يىلى). بۇ ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسى بىلەن ئوغۇزلارنىڭ ئۈستىدىكى

بازقاغاننىڭ ھاكىمىيىتى ھەققىدە مەڭگۈ تاشلاردا ھېچ نەرسە دېيىلمىگەندەك ئۇلارنىڭ پائالىيىتى ھەققىدەمۇ ھېچ نەرسە دېيىلمىگەن. پەقەت «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» نىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئېلىتىرىش قاغاننىڭ ئوغۇزلار بىلەن بەش قېتىم ئۇرۇشقانلىقى سۆزلەنگەن. بۇ ئۇرۇشلارنىڭ تۆتىنچىسى مەزكۇر ئۇرۇشتىن ئىلگىرى ياكى كېيىن يۈز بەرگەنلىكى توغرىسىدا كەسكىن بىر نەرسە دېيىش تەس. بىراق شۇنداق بولسىمۇ، بازقاغاننىڭ توغلا ئۇرۇشىدا ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا، بازقاغان ھەيكىلىدە نىڭ ئېلىتىرىش قاغان ئۈچۈن «بالبال» بولغانلىقىنى بىلىمىز. لېكىن نېمىلا بولمىسۇن، ئوغۇزلار ئېلىتىرىش قاغان زامانىسىدا قاغاننىڭ ئىدارە قىلىشى ۋە باشقۇرۇشىدا بولغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا، ئوغۇزلار تۈركلەرنىڭ ئەتراپىدىكى ئىككىنچى چوڭ ھەل قىلغۇچ ئامىل بولۇپ قالغانلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ئېلىتىرىش قاغاننىڭ ئىزباسارى قاپاغان قاغان قىرغىزلارغا يۈرۈش قىلغاندا (697 - يىلى)، بۇنىڭغا ئوغۇزلارمۇ قوشۇلغان. ئوغۇزلار بۇ سەپەردە كۆك تۈركلەر قوشۇنىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى تەشكىل قىلغان.

قاپاغان قاغاندىن كېيىن، ئېلىتىرىش قاغاننىڭ ئۇلۇغ ئوغلى قاغان بولدى (716 - يىلى). بۇ مەڭگۈ تاشلاردىكى تۈرك بىلگە قاغاندۇر. ئېلىتىرىش قاغاننىڭ ئوغۇللىرى خانلىقىنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن، تاغىسىنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن بىر مەيدان چوڭ جەڭ ئېلىپ بارغان. بۇ جەڭ دۆلەتتە قاغانلىق بىلەن مۇناسىۋىتى ئانچە قويۇق بولمىغان قەبىلىلەرنى ھاكىمىيەت ئاستىغا ئېلىش سەۋەبىدىن ئېلىپ بېرىلغان. بۇ جەرياندا، ئوغۇزلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەن رەھبەرلىرى يوقىتىلغان. مەڭگۈ تاشلاردا، ئوغۇزلارنىڭ ئىسيانغا قارشى كۈچلەر ھەر تەرەپتىن چىققانلىقى ھەم ئۇلارغا ھەسەتخورلۇق قىلغانلىقى سۆزلەنگەن. شۇنىسى ئېنىقكى، ئوغۇزلار مەلۇم دەۋرلەرگىچە قاغانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرەلمىگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىدە مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئامىللىرى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بىلگە قاغان ھەم تۈرك خانلىق ئارمىيىسىنى بىرلىكتە باشقۇرۇپ ئىدارە قىلغان قېرىندىشى كۆلتىگىن ئىزگىلەرنى يولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، ئوغۇزلارنى ھۆكۈمرانلىق ئاستىغا كىرگۈزۈشكە كىرىشتى. ئۇلار ئىزگىلەردەك ئاسانلا باش ئەگمىدى ھەم بىر يىلدا بەش قېتىم ئۇرۇشتى. چۈشباش (Qus - bas) دا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشتا، كۆك تۈرك قوشۇنلىرى ئوغۇزلارنىڭ قارشىلىقىغا قاتتىق زەربە بەردى. شۇنداقلا، كۆلتىگىن ئوغۇزلارنىڭ قورغان - بارگاھلىرىنى ۋە توڭرا قەبىلىسىنىڭ بېگى ئىلپاڭتۇت بىلەن ئون ئەر (پالۋان) نى ئەسىرگە ئېلىپ غەلبە قازانغان. بۇ ئۇرۇشتا ھېچقانداق نەتىجە بولمىغانلىقتىن، ئىككى قېرىنداش قەبىلە ئۈزگەنتى قاداز (Ezgenti kadaz) دا قايتا ئۇرۇشقان بولسىمۇ، لېكىن بىر - بىرىنى يېڭەلمىدى. كېيىنكى يىلى باھاردا (717 - يىلى) بىلگە قاغان ئوغۇزلارغا يەنە قوشۇن ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئوغۇزلارنىڭ ئۈچ ئوغۇز تارمىقى بىلگە قاغان ئوردۇگاھىنى باسقۇچ قىلىپ خەۋپ - خەتەر پەيدا قىلدى، قاغاننىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنى ئەسىرگە ئالماقچى بولغاندا، كۆلتىگىن بۇ خەۋپ - خەتەرنىڭ ئالدىنى ئالدى. پەقەت ئوغۇزلار بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلاردىن نەتىجە كەلمىدى ۋە ئوغۇزلار ھەر قېتىمدا ئىتتىپاقلىشىپ شەرقتىكى قوشنىلىرى توققۇز تاتارلار بىلەن بىللە كۆك تۈركلەرگە قارشى چىقتى. 718 - يىلىدا بىلگە قاغان ئوغۇزلارغا قارشى قايتا جەڭگە ئاتلاندى، لېكىن، ئوغۇزلارنىڭ قاغانغا تەۋە بولماي

كۆچۈپ كېتىپ چىن (جۇڭگو تاڭ سۇلالىسى) غا ئىتائەت قىلغانلىقى توغرىسىدا بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىدا بىر نېمە دېيىلمىگەن. پەقەت 720 - يىلى ئورنىتىلغان بىلگە تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشىدا: «تۈرك بىلگە قاغان تۈرك قەۋملىرى ۋە ئوغۇز قەۋملىرىنى ناھايىتى ياخشى ئىدارى قىلىدۇ» دېگەن سۆزلىرى ۋە بىلگە قاغاننىڭ تۈرك قەۋملىرى ۋە بەگلىرىنىڭ يېنىدا، ئوغۇز قەۋملىرى ۋە بەگلىرىگە خىتاب قىلغانلىقى، ئوغۇزلارنىڭ ئەسلىي يۇرتىغا قايتىپ قاغانغا تەۋە بولغانلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

2. ئۇيغۇرلار دەۋرىدىكى ئوغۇزلار بىلگە قاغان ئۆلۈپ (734 - يىلى) ئۈزۈمىش خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇچە بولغان ئارىلىقتا (743 - يىلى) ئوغۇزلارنىڭ ھايات پائالىيىتى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. 743 - يىللىرى ئوغۇزلارنىڭ ئۈستىدە ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئوغۇللىرى بارلىقى ۋە ئۇيغۇر بىلەن ئوغۇزلارنىڭ بىرلىكتە كۆك تۈرك قاغانى ئۈزۈمىش قاغانغا قارشى تۇرغانلىقى مەلۇمدۇر. ئۇيغۇرلار قەدىمدىن بېرى سىلىنگا دەرياسى بويلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن ھەم سىياسىي ھاكىمىيەت تەشكىل قىلىپ، رەھبەرلىرىنى «ئېلتەبىر» دېگەندەك ئۇنۋان بىلەن ئاتىغان كۆك تۈركلەرگە تەۋە بىر قەۋم ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار بىلگە قاغاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، كۆك تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىللەش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقىپ، كۆك تۈركلەرنىمۇ ئۆزلىرىگە ئىتائەت قىلدۇرغان ۋە ياكى تەۋە قىلدۇرغان. مەزكۇر يىلى ئۇيغۇر - ئوغۇز بىرلەشمە كۈچلىرى كۆك تۈركلەرنى زور مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. شۇنداقلا، شۇ ۋاقىتلاردا ئوغۇزلارنىڭ ئۈستىدە تۇرغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ھۆكۈمدارى «تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان» كۆرسەتكەندەك، يەنى «تۈرك بۇرۇن ئاندا ئىگارۇ يوق بولدى» (تۈرك قەۋمى ئۇ يەردە تامامەن يوق بولدى) ئىش بولدى. بۇ غەلبە نەتىجىسىدە ئۇيغۇر ھۆكۈمدارى ئۆتۈگەن تېغى ئېتەكلىرىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە «كۆل بىلگە قاغان» ئۇنۋانىنى ئالدى. بۇنىڭدىن كېيىن ئۈچ قارلۇقلار بىلەن ئۇرۇشقان بىلگە قاغان ئۇلارنى غەربكە - ئون ئوقلار زېمىنىگە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي (توڭگۇز يىلى 747 - يىلى ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن) بىلگە قاغان ۋاپات بولۇپ ئورنىغا ئوغۇزلارنىڭ قېشىدىكى ئوغلى ئولتۇردى ۋە «تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان» ئۇنۋانىنى ئالدى. بۇ ئۇيغۇر ھۆكۈمدارى تۈرك بىلگە قاغانغا ئوخشاشلا، ئوغۇزلارنى «ئۆز قەۋمىم» دېيىش بىلەن بىرگە، قاغان بولا - بولمايلا ئوغۇزلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىلىرىنى قاتتىق ئېزىپ ئۆزىگە دۈشمەن قىلىۋالدى. بۇلار ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئائىت مەڭگۈ تاشلاردا «سەككىز ئوغۇز» نامى بىلەن تىلغا ئېلىنغان. ئەمما، بۇلار قاغانغا سادىق قەۋم قىلىپ قويۇلغان. ئىسيان كۆتۈرگەن سەككىز ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى تاي بىلگە تۇتۇق بولۇپ، ئۇنىڭغا يابغۇ ئۇنۋانىنى كۆل بىلگە قاغان بەرگەن ئىكەن. ئوغۇزلارنىڭ كۆك تۈركلەر دەۋرىدىكىگە ئوخشاشلا، ئۇيغۇرلار ھۆكۈمرانلىقىغا يەنىلا باشتىن تارتىپلا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغانلىقىدا قىلچىمۇ شەك يوق. ئوغۇزلار بۇ كۈرەشلەردە كۆك تۈرك دەۋرىدە ئىتتىپاقلاشقان شەرقتىكى قوشنىسى توققۇزتاتار (نايمانلا) نىڭ ئىسمى ئەمەس، نايمان موڭغۇلچە سەككىز دېگەن مەنىدە) بىلەن ئىتتىپاقلاشتى. ئۇيغۇر قاغانى بۇ ئىتتىپاقنى يەڭدى. ئىككىنچى كۈنى ئېلىپ بېرىلغان 2 - قېتىملىق ئۇرۇشتا، ئوغۇز - تاتار ئىتتىپاقى يەنە مەغلۇپ بولدى. بۇ مەغلۇبىيەت بىلەن ئوغۇز خەلقى ئىچىدىن

مۇھىم بىر قىسمى ئەسىرگە ئېلىندى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇر قاغانى ئۇلارغا مەرھەمەت كۆرسىتىپ «جەسەت» لىرى ۋە مال - مۈلۈكلىرىگە چېقىلمىدى، بىراق ئەسىرگە چۈشۈپ قالغانلىرىغا جازا ھۆكۈم قىلدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئوغۇزلار ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە ئىتائەت قىلىش تەكلىپىگە ئالچە قىزىقمىدى. بۈرگىدە ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشتا ئۇلارنى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران قىلدى ۋە نۇرغۇنلىغان ئەسىر ۋە ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى قولغا كەلتۈردى. ئوغۇزلار كۆك تۈركلەرگە قارشى تۇرغىنىدەك، ئۇيغۇر خانلىقىمۇ قارشى تۇرۇپ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ داۋاملىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇر ھۆكۈم - ىدارى يۈرۈشىنىڭ ئاخىرىدا ئۇلاردىن پەقەت بىر قىسىمىلا ئىتائەت ئاستىغا ئالدى. پارس يىلى (750 - يىلى) دا كەم (kem) دەرياسى بويلىرىدا ئولتۇرۇشلۇق چېكىللەرگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان يۈرۈش كېيىنكى مەڭگۈ تاشتا ئوغۇزلارنىڭ ئىشى قايتىدىن تىلغا ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، بۇ قىسمى كەمتۈك بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ قانداق مۇناسىۋەت بىلەن تىلغا ئېلىنغانلىقىغا ئاسانلىقچە بىرىنچە دەپكىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئوغۇزلارنىڭ قىرغىزلار ۋە چېكىللەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشقا دەۋەت قىلغانلىقىنى تەخمىن قىلىش مۇمكىن. ئەل ئەتمىش قاغاننىڭ چېكىللەرگە قارشى يېڭى بىر يۈرۈشىنىڭ بۇنىڭ بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. قاغان بۇ يۈرۈشتىن كېيىن باسمىلار ۋە قارلۇقلار بىلەن ئۇرۇشتى. نەتىجىدە، جۇڭگوپەرەس توققۇز ئوغۇزلار كۆك تۈركلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ قاغاننىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن بىرلەشتى، بۇ مەلۇماتنىڭ مەنبەسى بولغان «تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان» مەڭگۈ تېشىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا، ئۈچ تۇغلۇق تۈرك قەۋمى، سەككىز ئوغۇز ۋە توققۇز تاتارلار مەغلۇپ بولغان قەۋملەر قاتارىدا تىلغا ئېلىنغان. بىراق، دانا ئۇيغۇر قاغانى «تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان» ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ كۈچلۈك دۈشمەنلىرى بولغان قارلۇقلار ۋە باسمىلارنى مەغلۇپ قىلىپ قارلۇقلارنى غەربكە - ئۇنى ئوقلار يۇرتىغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى. بۇ بېشارەتلەر ئوغۇزلارنىڭ تېخىمۇ كۆپ تۈرك ۋە موڭغۇل قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر قاغانىغا ئىتائەت قىلغانلىقى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ يىنىدا قەدىمكى مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى شەرھ - لەپ بېرىدۇ. بۇ خانلىقنىڭ كېيىنكى دەۋرىگە ئائىت بىرەر مەڭگۈ تاش تېپىلمىغاچقا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلارنى جۇڭگو ۋە ئىسلام مەنبەلىرى - نىڭ بىزگە مۇناسىۋەتلىك تەرەپلىرىدىن پايدىلىنىشقا مەجبۇر بولىمىز.

3. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئۇرۇق تەشكىلى

ئوغۇزلار بەزى كىتابلاردا «توققۇز ئوغۇز» شەكلىدە كۆرۈلگەن بولۇپ، ئىسلام مۇئەررىخ - لىرىنىڭ توققۇز گۈز (Toguz - Guzz) دېگىنى ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ يەردىكى «توققۇز» سۆزى كىتابلاردا قوللىنىلغان رەقەم بولغاندەك (مەسىلەن، ئۈچ قارلۇق، ئۈچ كورگان، سەككىز ئوغۇز، ئۈچ ئوغۇز) ئوغۇزلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقتىن تەشكىل قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۇرۇقتىن پەقەت توڭرا ۋە كون (ھۈن) ئىسىملىك ئىككىسىلا مەلۇمدۇر. دانا ئېلىتىرىش قاغاننىڭ پائالىيەتلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، ئۈچ كۈچتىن بىر ئىتتىپاق تەشكىل قىلىش ئۈچۈن، ئوغۇزلار توڭرا ئۇرۇقىدىن ساھنى قىتانلارغا، كون (ھۈن) قەبىلىلىرىنى سەنگۈننى جۇڭگو (تاڭ سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ) غا ئەلچىلىككە ئەۋە - تندۇ. بىلگى قاغاننىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، توڭرا ئۇرۇقىدىن بولغان ئالپاگۇتنىڭ كۆلتىد -

گىنىگە ئەسىرگە چۈشۈپ، كۆك تۈركلەردىن بولغان توڭاتىگىننىڭ دەپنە مۇراسىمىدا ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى بىلىمىز. توققۇز ئوغۇزلار ئۇيغۇر مەڭگۈ تاشلىرىدا دەسلەپ تىلغا ئېلىنغاندەك، بەزى چاغلاردا سەككىز ئوغۇز دەپ ئاتالغان، بۇ بىر قەۋمنىڭ ئايرىم ياكى قوشۇمچە نام بىلەن ئاتىلىپ كېيىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. پۈتۈن مەڭگۈ تاشلارنىڭ بىرىدە كۆرۈلگەن كۆن دېگەن قەبىلىنىڭ (koni Tirig = konu boydan Tirig — piri) كون (ھون) دېگەن قەبىلىنىڭ ئاۋۋالقىسى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلغىلى بولمايتتى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ شەرقتىكى قوشنىسى ۋە ئىتتىپاقچىلىرى بولغان تاتارلارمۇ تارىخىي كىتابلاردا «توققۇز تاتارلار» دەپ تىلغا ئېلىنغان، بۇلار بۇ دەۋرگە كەلگەندە بۇ ئورۇننى يوقىتىپ، تۈركچە تاتار، موڭغۇلچە نايىمان دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى، نايىمانلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇر ئەنئەنىسى ۋە ئادەتلىرىنى ساقلاپ قالغان ھەم داۋام قىلىپ كەلگەن بىر موڭغۇل قەۋمى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز.

4. توققۇز ئوغۇزلار بىلەن كۆك تۈرك، ئۇيغۇرلار مۇناسىۋىتىنىڭ ماھىيىتى
كىتابلار (مەڭگۈ تاشلار) دىن شۇنى ئېنىق بىلگىلى بولىدۇكى، كۆك تۈرك خانلىقى (Törük = Turuk) تۈرك ئاتلىق قەۋمىگە مەنسۇپتۇر، ھەتتا بىلگە قاغان ئۆزىنى كۆك تۈرك بىلگە قاغان (بۇنىڭ مەنىسى، تۈرك قەۋمىگە مەنسۇپ بىلگە قاغان دېگەنلىكتۇر. يەنى سالۇر قازان بەگ — سالۇر قەۋمىگە مەنسۇپ قازان بەگ بۇغدۇز ئىمىن — بۇغدۇز قەۋمىگە مەنسۇپ ئىمىن، تۈرك ئەھمەت پاشا، چىركەس مەھمەت پاشا دېگەندەك) دەپ تونۇشتۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بىلگە قاغان: «توققۇز ئوغۇز بۇدۇن كەنتۈ بۇدۇنم ئەرتى. ئوغۇز بۇدۇن مەنۇم بۇدۇن ئەركى» (توققۇز ئوغۇز ۋە ئوغۇز خەلقى ئۆز قەۋمىم ئىدى) ۋە «تۈرك، ئوغۇز بەيلەرى، بۇدۇن ئىشتىن!» (تۈرك، ئوغۇز قەۋملىرى، بەگلىرى ئاڭلاڭلار!) دەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بارتولد (Barthold)، مینورسكى (Minorsky) ۋە باشقا مۇئەللىپلەر كۆك تۈرك ئىمپېراتورلۇقىنى بىر ئوغۇز دۆلىتى دەپ قارىشىدۇ. بىراق، ئۇيغۇر قاغانىمۇ ئوغۇزلار ئۈچۈن «توققۇز ئوغۇز بۇدۇنمىن تىرۇ قوبراتى ئالتىم» (توققۇز ئوغۇز قەۋمىنىڭ ھەممىسىنى توپلىدىم) دەيدۇ.

(H. N. Orkun. ayn. esr. sine—usu Yaziti, s. 164, sekilz: asil metin, s 165 sekil 5)
باشقا بىر يەردىمۇ ئۇلار ھەققىدە: «كەنتۈ بۇدۇنم تىدىم» (ئۆز قەۋمىم دېدىم) دەيدۇ.
(H. N. orkun: ayn. esr; s. 168, sekil z: asil. metin s, 169, sekil 2)
بۇلاردىن باشقا، ئوغۇزلارنى «تاي بىلگە تۇتۇق يابلاقىن ئۈچۈن بۇدۇنۇم ئۆلتىڭ يەتدىڭ» (تاي بىلگە تۇتۇقنىڭ رەزىللىكى تۈپەيلىدىن مېنىڭ ئاددىي خەلقىم، سىلەر ھالاك بولدۇڭلار!) دېگەن سۆزلەرنى قىلىدۇ. باشقا تەرەپتىن، مەڭگۈ تاشلاردا كۆك تۈرك ئىسمىنىڭ پەقەت بىر قەۋمنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكى ۋە كۆك تۈرك قاغانلىرىنىڭمۇ بۇ قەۋمگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ئوپىئوچۇق ھەقىقەتتۇر. بۇلارغا قارىغاندا، بىلگە قاغاننىڭ ئوغۇزلارغا دائىر سۆزلىرى قەۋملەرنىڭ ئۈرۈق — تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىگە قارىتىلغان بولماستىن، سىياسىي ۋە ھوقۇق مۇناسىۋىتىگە قارىتىلغان، يەنى بىلگە قاغان، ئوغۇز قەۋمى ماڭا تەئەللۇق، ئىدارەمدە بولىدۇ ھەم باج — سېلىقلارنى ماڭا تۆلەيدۇ، دەيدۇ. بىلگە تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشىدا، «تۈرك بىلگە قاغان تۈرك سىر بۇدۇنۇغ، ئوغۇز بۇدۇنۇغ ئىگدۇ ئۇلۇرۇر» (تۈرك بىلگە قاغان تۈرك سىر خەلقىنى، ئوغۇزلارنى باقماقتا)، دېيىلگەن. بۇ سۆز تۈرك ۋە

ئوغۇزلارنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىق قەۋم ئىكەنلىكىنى ناھايىتى ئوچۇق كۆرسەتكەن ئىسپات-تتۇر. بۇ سۆزلەر ئەينى زاماندا، تۈرك ئىسمىنىڭ تۈرك تىلى بىلەن سۆزلىشىدىغان كۆللىپكە-تىپىنىڭ بىر قىسمى ئۈچۈن دانالارچە قوللىنىلغان بىر تەبىر مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈردۈ.

توققۇز ئوغۇز — ئۇيغۇر مۇناسىۋىتىگە كەلسەك، بۇنى چۈشەنمەك ئۈچۈن كۆك تۈرك دەۋرىدىن تارتىپ قىلچە پەرقى بولمىغان ۋە ئۇنىڭ داۋامىدىن باشقا بىر نەرسە ئەمەسلىكىنى بىلىۋېلىشىمىز كېرەك. بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ سىلىنىڭدا تۇرۇشلۇق ئېلىتەبىرنىڭ باشقىچە نامى تىلغا ئېلىنىۋاتىدۇ. ئۇيغۇر ھۆكۈمدارى «تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان» مەڭگۈ تېشىدا: «ئۇ يەردە قالغان قەۋم خەلق — ئون ئۇيغۇر توققۇز ئوغۇز ئۈستىدە يۈز يىل ئولتۇرۇپ»

(H. N. orkun. eyn. esr, sine—usu Yaziti. s. 164. sekil 2; asil metin. s. 165, sekil z;)

دېگەن خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. مەڭگۈ تاشنىڭ ئەينەن نەقىل كەلتۈرۈلگەن قۇرلىرىدىن، ئۇيغۇر ۋە ئوغۇزلارنىڭمۇ تۈركلەرنىڭ كۆك تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدا پاكىت قىلىنغانىدەك ئايرىم قەۋملەردىن تەشكىل قىلىنغانلىقىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئون ئۇرۇقتىن ۋە ئوغۇزلارنىڭمۇ توققۇز ئۇرۇقتىن تەشكىل قىلىنغانلىقىنى ئېنىق بىلىمىز. ئون ئۇيغۇر سۆزى 9 - 10 - ئەسىرگە ئائىت بولغان قۇچۇدىكى مانى يېزىقى بىلەن بىر تۈركچە تېكىستتە كۆرۈلىدۇ.

(J. Hamiton, Toquz ogoz et on uygur. J A, Paris, 1962, sayi 250, s. 39v. d.)

بۇنىڭغا ئىلاۋە بولغان ئون ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر ئارىدا ياشىغانلىقىنىڭ خاتىرىسى جەمئىي تارىختىمۇ كۆرۈلمەكتە. بۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئورخۇن ئەتراپىدىكى ئون ئېقىم ئەتراپىدا ياشىغانلىرى ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئېقىمدا ياشىغانلىرى توققۇز ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان. بۇ يەردىكى توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز ئوغۇز ئىكەنلىكى ئېنىقتۇر. ئون ئۇيغۇر تۆۋەندىكى قەبىلىلەرنىڭ بىرىكىشىدىن مەيدانغا كەلگەن: ئەبىشلەك (Ebislek)، ئۆتۈنگېر (ötunger)، بۇقىز (Bukiz)، ئۆزقۇندۇر (öz kundur ياكى orkundur)، تۇلار (Tular)، تاردار (Tardar)، ئادار (Adar)، ئۈچ تارىبىن (uq Tarbin)، قاملانچۇ (Kamlancu ياكى Kamlnqu)، ئۆتكەن (ötiken) دىن ئىبارەت.

(Cami al—tavarikh, nsr. Berezin, Petersburg. 1858, s, 125 v. d; Moskova 1965, s, 334. v. d.)

خامىلتون (J. Hamilton) بۇلارنى چىن (جۇڭگو) ۋە باشقا مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان ئەل ۋە ئۇرۇق ئىسىملىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقتى. (ayn. makale. s. 45, 50) مەڭگۈ تاشلاردا ئوچۇق تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، بىراق مەڭگۈ تاشلارنى تۇنجى بولۇپ ئوقۇغانلاردىن ۋ. تومسېن (V. Thomsen) بىلەن، ج. ماركۇئارت (J. Marqurt) ۋە باشقا ئالىملار توققۇز ئوغۇز بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوخشاش قەۋم ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە. بۇلارنىڭ بۇ قاراشلىرى، 9 - 10 - ئەسىرلەردىكى ئىسلام مۇئەللىپلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنى توققۇز گۈز (Toguz — Guzz) دەپ تىلغا ئالغانلىقى ۋە جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى خۇيخې (回纥) دېيىلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقتىن تەشكىل تاپقانلىقىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ھەتتا جۇڭگو مەنبەلىرىمۇ ئۇلارنى توققۇز ئۇرۇق (九姓) نامى بىلەن تىلغا ئالغان. بىراق، بۇلارنىڭ ئەسلىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئىپادە قىلغانلىقى، جامئىي تارىختىكىلەر ئىچىدە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ توڭرا ۋە كۈن قەبىلىلىرىنىڭ ئىسىملىرى ھەم باشقا ئىسىملار تىلغا

ئېلىنغانلىقى كۆرۈلمەكتە.

5. ئىسلام مۇئەللىپلىرىنىڭ خاتىرىسىدىكى توققۇز ئوغۇزلار

8 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي ھاكىمىيەتنى دەسلەپتە شەرقتىكى مۇسۇلمانلار توققۇز ئوغۇز (Toguz—Guzz) دەپ ئاتىغان ئۇيغۇرلار ۋە قارلۇقلار ئىدارە قىلىشقا باشلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۇيغۇرلار، كەڭ تۈرك ۋە موڭغۇل قەبىلىلىرىنى ئىدارە قىلىپ كەلگەنلىكى، ناھايىتى كەڭ زېمىننىڭ ئىگىسى ئىكەنلىكى، جۇڭگوغا قارشى كۈرەشلىرى ۋە ئۇرخۇن مەدەنىيىتىنى داۋاملاشتۇرغانلىقى يارقىن سۈرەتلەنپ، كۆك تۈركلەرنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە تەرىپلەنگەن، لېكىن قارلۇقلار ئۈچۈن شۇ ھۆكۈمنى بېرىش مۇمكىن ئەمەس، ھەقىقەتەنمۇ بۇ قەۋم (قارلۇقلارنى دېمەكچى) غەربىي تۈرك دۆلىتى ۋە ئىتتىپاقلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇش بىلەن بىرگە ھېچبىر يول بىلەن زور بىر سىياسىي تۆھپە كۆرسىتەلمىدى. شۇ سەۋەبتىن، قارلۇقلار ئون ئوقلارنىڭ پارچىلىنىشىنى توسۇپ قالالمىغاندەك ئىسلام غازاتچىلىرىنىڭ 9 - ئەسىردە تۈرك يۇرتىغا قىلغان ئىستېلاسى ۋە قەتەللىرىگە قارشى تۇرالمىدى. ئىسلام مۇئەللىپلىرى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تۈرك دۇنياسىدىكى ئىكەنلىكى ۋە ھۆكۈمدارلىرىنىڭ قاغان ئۇنۋانى بىلەن ئاتىلىدىغانلىقىنى سۆزلەيدۇ. ياقۇب مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا،

(Tarih, nsr. M. Th. Houtsma. Iugdunum—Batavorum, 1883, I. 478; Barthold. Turkstan down to mongol Invasion, london, 1928, s,202)

ئابباسىيلار خەلىپىسى ئەل مەھدى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمدارلارغا ۋە بۇخارا دىكى توققۇز ئوغۇز قاغانغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزىگە تەۋە بولۇشنى تەلەپ قىلغان. يەنە شۇ مۇئەللىپ (ayn. esr. I. 528) ئۆمەۋىيلەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى خۇراسان ۋالىيىسى ناسر بىننى سەييار (Nasr b. sayyar) نەۋرىسى رافى بىننى لەيس (Rafi b. lays) ماۋرائۇننەھردە توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئۆزىگە ياردەمگە كەلگەن تۈرك كۈچلىرى ئىچىدە توققۇز ئوغۇزلارنىڭمۇ بارلىقىنى خاتىرىلىسىمۇ، لېكىن مۇساپىنىڭ ئۇزاقلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇلارنى بارتولد (Barthold, ayn. esr, 5. 201) نىڭ كۆرسەتكىنىدەك، ئۇلارنىڭ سىر دەريا بويىدىكى ئوغۇزلار ئىكەنلىكىدە شەك يوق. تەبىرى

(Tarih ol—muluk val rusul, leyden, 1880, III, 1044; Barthold, ayn. esr, gōst. yer)

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ 820 - يىلى ئۇسىرۇشنىغا قەدەر يېتىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى ۋەقەنى تىلغا ئالغان بولۇپ، بۇ يەردىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ سىر دەريا بويلىرىدىكى ئوغۇزلار بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىندۇر. 9 - ۋە 10 - ئەسىرلەرگە ئائىت ئىسلام ئەسەرلىرىدە دە ئۇيغۇر ۋە قىرغىز دۆلەتلىرىنىڭ يوقىلىشىغا ئوخشاش مۇھىم سىياسىي ھادىسە ۋە بۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك كۆچۈشلەر تىلغا ئېلىنمىغان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى بايانلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ قايسى زامانغا تەۋە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش قىيىندۇر. لېكىن، توققۇز ئوغۇزلا-رغا ئائىت چۈشەنچىلەر ۋە خەۋەرلەر ئۇلارنىڭ ئۇرخۇن ھەم بەشبالىق ئەتراپىدا ياشىغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرماقتا. توققۇز ئوغۇزلارنى ساياھەت قىلغانلىقى رىۋايەت قىلىنغان تەمىن بىننى بەھر ئەل ھۈتتەۋىنىڭ بەرگەن مەلۇماتى (V. Minorsk. Tamin b. Bahr (al—Muttavi)s Journeg to the uyghurs, B sos. 2

- kisim, XI, 278—282. trc. 283 — 285) نىڭ ئورخۇندىكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت ئىكەنلىكىدە شەك يوق. خارەزىمى (847 - يىلىدىن كېيىن ۋاپات بولغان.) (Kitap—Surat al—arz, nsr. H. von. Mzik, Leipzig, 1928, s, 105)
- تىلغا ئالغان توققۇز ئوغۇز سۆزى، شۈبھىسىزكى، ئورخۇن بويلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. جاھىزنىڭ (Cahiz. 869 - يىلى ۋاپات بولغان) توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تۈرك قەۋملىرىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىكلىكى، مانى دىنىغا كىرگەندىن كېيىن قۇدرەتلىكلىكىنى يوقىتىپ قارلۇقلارغا بېغىلىپ قالغانلىقىغا دائىر خاتىرىلىرىمۇ (R. sesen. Eski Arablara göre Turkler, Turkiyat mecmuası, 1968, XV. 34)
- 848 - يىلىدىن ئىلگىرىكى دەۋرىگە ئائىتتۇر (ۋ. مىنورىسكى: «ھۇدۇدۇل ئالەم» 1937 - يىلى لوندۇن. 286 - بەت. كىرىش سۆز قىسمى.) (V. Minoresky. Hudud al—alam, london, 1937 s. 268)
- ئۇيغۇرلارنىڭ قىرغىزلار تەرىپىدىن ئورخۇن بويلىرىدىن قوغلانغاندىن كېيىن 860 - يىللاردا بەشبالىقتا ئولتۇراقلاشقانلىقىنى خاتىرىلىگەن. ئىبنى خوردازبەھ (Ibn hurdazbeh) (ئەل - مەمالىك ۋەل - مەسالىك. م. ج. دې گىئوجى نەشرگە تەييارلىغان. لوگدونوم - باتاۋورۇم. نەشرى. 30 - بەت.) (K. mamālik Vāl—masalik, nsr. M. J. de Goeje. lugdunum—Batavorum, s. 30v. d)
- توققۇز ئوغۇز تۈركلىرى ماكانىنىڭ ئەڭ كەڭ تۈرك ئۆلكىسى ئىكەنلىكى، قاغاننىڭ ئون ئىككى تۆمۈر ئىشكىلىك چوڭ شەھىرىدىكى (ئوردۇ بالىق؟) خەلقلەرنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى يازغاندىن كېيىن ھۆكۈمدار سارىيىنىڭ ئەتراپىدا بەش يۈز پەرسەخ يىراقتىكى يەردىن كۆرۈنىدىغان ۋە يۈز كىشى سىغىدىغان چېدىرى بارلىقى توغرىسىدا خەۋەرلەر بار. بۇ مەزمۇنلار يەنە تامىم (Tamim) نىڭ مەلۇماتىدىمۇ ئۇچرايدۇ (مىنورىسكى يۇقىرىقى ماقالە. 290 - بەت) ئىبنى خورداز بېھنىڭ كېيىنكى جۇغراپىيىچىلەر تەرىپىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن بۇ سۆزلەرنىڭ 840 - يىلىدىن ئىلگىرىكى زامانلارغا تەۋە ئىكەنلىكى راستتۇر.
- ئىبنى فاكىھ (ibnal—Fakih) («مۇختەسەر كىتابۇل - بولدان» م. ج. دې گىئوجى نەشرگە تەييارلىغان. لوگدونوم - باتاۋورۇم. 1985 - يىلى نەشرى. 329 - بەت.) (Muhtasarkitab al—buldan, nsr. M. J. de Goeje, lugdunum — Batavorum. 1885. s, 329)
- ئىبنى خورداز بەزى سۆزلەرنى تەكرارلىغاندىن كېيىن يادا تاشنىڭ توققۇز ئوغۇز ھۆكۈمدارلىقىنى قولدا ئىكەنلىكى ۋە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ «تۈركلەرنىڭ ئەرەبى» ئىكەنلىكىنى سۆزلەيدۇ. ئىستەھرى (istahri)، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تىبەت، قارلۇق، قىرغىز ۋە جۇڭگو قاتارلىقلار قوشنىسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ يەرلىرىنىمۇ بايان قىلىدۇ: (ئەل - مەمالىك ۋەل - مەسالىك» م. ج. دې گىئوجى نەشرگە تەييارلىغان. ئىككىنچى باسمىسى. ئىيىدىن 1920 - يىلى نەشرى. 10 - بەت) (K. al—Mamalik Vāl—masàlik, nsr. M. J de Goeje ikinci tab Leyden. 1920. s. 10)
- مەسئۇدى («مۇرۇخ ئەل - زاھاي» باربېر دې مېناردە - پاۋت دې كورتىيىللى نەشرگە تەييارلىغان. لوگدونوم - باتاۋورۇم. نەشرى. 1920 - يىلى نەشرى. 10 - بەت)

خان. پارتىز نەشرى. 1891 - يىلى، 1 - توم 288 - بەت، قوليازما نۇسخىسى 943 - بەت.)
 (Muruc al-zahab, nsr. Barbier de Meynard - pavet de courteille, Paris. 1891. I, 288. telifi s. 943)
 تېخىمۇ قۇدرەتلىك بىر تۈرك قەۋمىنىڭ يوقلۇقىنى، ھۆكۈمدار - قاغانلىرىنىڭ مانى دىنىغا
 ئېتىقاد قىلىدىغانلىقى، باشقا تۈرك قەۋمىنىڭ بۇ مەزھەپكە تەۋە ئەمەسلىكىنى يازىدۇ. مەسئۇ-
 دى ئۆز زامانىسىدا شۇنداق ئىكەنلىكىنى سۆزلىسىمۇ، بۇنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ، بىراق
 بۇ دەۋردە، بەشبالىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ قۇدرەتلىك دۆلىتى بولغىنىدەك، ھۆكۈمدارى خان
 ئوتۇنى بىلەن ئەمەس بەلكى سىياسى ھۆرمەتكە ئۇيغۇر بولغان ئىدىقۇت ئوتۇنىنى قوللانغان
) «جاھىس خامىلتۇن: «بەش دەۋر ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» پارتىز نەشرى. 1955 -
 يىلى.

(Hamilton. les ouighour à l'époque des cinq dynasties d'après les documents chinois, paris 1955

مەسئۇدنىڭ بۇ سۆزلىرى پەقەت ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. خەرىست-
 نىڭ مۇئەللىپى ئىبن ئەل - نادىم (Ibn al-Nadim) نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، خۇراسان
 ئەمىرىنىڭ سەمەرقەندتە بەش يۈزدەك مانى دىنى راھىبلىرىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقىنى
 بىلگەن جۇڭگو ھۆكۈمدارى، توققۇز ئوغۇز خاقانى بىلەن بىرلىكتە خۇراسان ئەمىرىگە خەۋەر
 بېرىش ئۈچۈن ئۆز دۆلىتىدىكى سەمەرقەندلىك مانى دىنى مۇرىتلىرىدىن بولغان ئىككى
 كىشىنى مۇسۇلمانچە ياساندۇرۇپ ئەۋەتىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى سېزىلىپ قالغانلىقتىن يۇرتىدى-
 كى مۇسۇلمانلارنى قىرىپ، مەسچىتلەرنى خاراب قىلغان (قاھىرە. 1348 - يىلىدىكى
 كۆچۈرۈلگەن نۇسخا. 472 - بەت. Kahire tabi 1348, s, 472)

ھىجرىيە 372 - يىلى (مىلادىيە 982 - يىلى) يېزىلغان «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە، توققۇز
 ئوغۇزلارنىڭ ئەسلىدىنلا كۆپ قەۋملىك قەبىلە ئىكەنلىكى، قەدىمكى زامانلاردا پۈتۈن تۈركىيە-
 تان ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۇلارنىڭ ئىچىدىن مەيدانغا كېلىدىغانلىقىنى سۆزلەيدۇ. يەنە شۇ
 ئەسەردە، بەشبالىق ئەتراپىدا ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم شەھەرلەرنىڭ بارلىقىمۇ تىلغا
 ئېلىنغان. (ھەنوجەھرى - ستودا نەشرى تېھران. 1340 - يىلى، 76 - بەت. مىنورسكى
 (Minorsky) نىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى: «ھۇدۇدۇل ئالەم» 94 - بەت

(nsr. Menu Gehr-i studa, Tahrán, 1340 s. s. 76 V. ding. trc. Minorsky, The
 Regions of the World. s. 94 V. d)

يەنە «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە، تاتارلارنىڭ توققۇز ئوغۇزلاردىن ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان.
 تاتارلاردىن، يەنى موڭغۇلچە سۆزلىشىدىغان قەۋملەردىن بىر قىسىمنىڭ (باشتا توققۇز ئوغۇز
 بولغانلىقى سەۋەبىدىن) ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا بولغانلىقى ۋە خاتىرىلەرنىڭ
 ئۇزۇن زامانلارغىچە قوللانغانلىقىنى بىلىمىز. (Gardizi) نىڭ تۈرك قەۋملىرىگە ئائىت بولغان مەنبەلىرىنىڭ جايھانى
 (Cayhani. 921 - يىلى ھايات ئىدى) ئەسەردىن ئېلىنغانلىقى ئومۇميۈزلۈك قوبۇل
 قىلىنماقتا. بۇ ئەسەردە كۆرتىگىننىڭ توققۇز ئوغۇزلار تەختىنى قەبرىنىڭ قولىدىن
 تارتىۋالغانلىقىغا دائىر ھېكايە سۆزلەنگەن بولۇپ، كۆرتىگىن مەشھۇر ھۆكۈمداردۇر. پەقەت
 جوۋەينى ۋە راشىددىن ئەسەرلىرىدە نەقىل ئېلىنغان رىۋايەتلەردە بۇ ئىسىم كۆرۈلىدۇ.
 دە، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ جازا قانۇنى توغرىسىدا بەزى مىساللار كەلتۈ-

رۈلگەن ھەم ئوغۇز قاغاننىڭ مىڭ مۇھاپىزەتچىسى بارلىقى سۆزلىنىدۇ. مەسئۇدنىڭ باشقا بىر ئەسىرىدە (جاھىزى: « خەلىپىلىك ئوردۇسىنىڭ رىۋايەتلىرى ۋە تۈركلەرنىڭ پەزىلەتلىرى » رامىزان شەشەننىڭ تۈركچە تەرجىمىسى ئەقەرە، 1967 - يىلى. 35 - بەت)

(Cahiz, Hilafet ordusunun menkibeleri ve Turkler' in fazi - latleri, Turk. tvc. Ramazan sesen, Ankara, 1967. s. 35)

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ توققۇز قەبىلىدىن تەشكىل قىلىنغانلىقىنى سۆزلىگەندىن كېيىن توققۇز ئوغۇز ھۆكۈمدارىنىڭ مىڭ ئادەم سايلاپ، بۇلارنى رەت تەرتىپى بويىچە ئۆزىگە يېقىن دوست قىلغانلىقىنى سۆزلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈستىگە « بىنا - (Bina) » سۆزى (100 نى كۆرسىتىدۇ) « بىنلىك (binlik) » دەپ تەرجىمە قىلىنغان. (ھۈسەيىن ناملىق ئورخۇن، يۇقىرىقى ئەسەر، 164 - ، 172 - ، 174 - بەت. H. N orkun ayn. esr. s. 164, 172, 174)

بۇنىڭغا قارىغاندا، گەردىزى مەلۇماتىدىكى « مىڭ چاكار » تەبىرى بىلەن قاغاننى « مىڭ - دەك » يېڭى مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەرنىڭ قوغدايدىغانلىقىغا ئوخشايدىغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ، يەنە گەردىزىنىڭ ئەسىرىدە بۇ مۇھاپىزەتچى قوشۇننىڭ كۈندە ئۈچ ۋاخ تاماق يەيدىغانلىقى ۋە ئۈچ قېتىم شاراب ئىچىدىغانلىقىنى سۆزلەيدۇ، بۇ بۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋر - لەردە كەڭ تارقالغان ھەم ئۇزۇن داۋام قىلغان تۈرك ئەنئەنىسى ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. مەرۋەزى خاتىرىسىدىكى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن سىر دەريا بويلىرىدىكى ئوغۇزلارغا ئائىت خاتىرىلەر ناھايىتى قالايمىقان. بۇ يەردە گەردىزىنىڭ توققۇز ئوغۇزلارغا ئائىت مەنبەلىرىنىڭ بەزىلىرى توغرا بولۇپ چىقتى. (« تەبىئىي ھەيۋان » مىنورىسكى نەشرىگە تەييارلىغان، لوندۇن، 1942 - يىلى. ئەرەبچە تېكىستى. 18 - بەت. ئىنگلىزچە تەرجىمىسى 520 - بەت.)

(Tabayi al - hayavan. nsr. Minorsky, london. 1942, Arapca metin. S. 18, ing. trc. 529. v. d)

مەرۋەزىمۇ بۇ ھەقتە گەردىزىگە ئوخشاش جاھاننىڭ ئەسىرىدىن نەقىل ئالغانلىقى مەلۇم بولماقتا (مىنورىسكى يۇقىرىقى ئەسەر. 6 - بەت). ئەل - بىرۈنى (al - Biruni) ئەل - تەفھىم (al - Tafhim) (ئەسەر يېزىلغان ۋاقتى مىلادىيە 1029 - يىلى) دە ئالتىنچى ئىقلىمدا ياشىغان قەۋملەر ئارىسىدا ئالتە ئوغۇزلارنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ (ج. ھوماي نەشرى، 1318 - يىلى 200 - بەت nsr. c. Huma Yi, 1318, s, s200)

بۇ ھەقتە ئۇنىڭ قەدىمكى مۇئەللىپلىرىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلالمىغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن، شۇ مۇئەللىپنىڭ « ئەل - تەفھىم » دېگەن ئەسىرىدىن بىر يىل كېيىن يېزىلغان « ئەل - قانۇن ئەل - مەسئۇدى » دېگەن ئەسىرىدە، توققۇز ئوغۇز ئورنىنى ئۇيغۇر ئىسمىنىڭ ئالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەر ھەققىدە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن، نۇرغۇن بىلىملەرنى بەرگەن مەھمۇد قەشقىرىمۇ پەقەت ئۇيغۇر نامىنىلا قوللانغان.

6. توققۇز ئوغۇز - ياغما ۋە قاراخانىيلار.
9 - ئەسىرلەردە تۈرك قەۋملىرىدىن بىرى بولغان ياغمىلار دەسلەپتە قەشقەر بىلەن نارش دەرياسى ئەتراپىدا ياشايتتى. بۇ سانى كۆپ تۈرك قەۋملىرىنىڭ بىرى ئىدى. گەردىزى (Gardizi) : توققۇز ئوغۇزلاردىن بولغان ياغمىلارنىڭ قېچىپ قارلۇقلارنىڭ يۇرتىدا يەرلىد.

شىپ قالغانلىقىنى ۋە قارلۇقلارنىڭمۇ ئۇلارغا قارشى تۇرغانلىقىنى يازىدۇ (260 - بەت) «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە، ياغما ھۆكۈمدارلىرىنىڭ توققۇز ئوغۇز قاغانىنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىكەنلىكى سۆزلىنىدۇ (مىنورسكىي نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا، 95 - بەت). «مۇجمەئۇل تەۋارىخ» («Mucmal al - tavarīh» تىھران 1318 - يىلى نەشرى 421 - بەت) دىمۇ ياغما ھۆكۈمدارلىرىنىڭ بۇغراخان ئۇنۋانىنى قوللىنىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان. بۇ خاتىرىلەر بىر - بىرىنى تولۇقلاپ تۇرىدۇ. جان سانى ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن (1700 دىن ئارتۇق ئۇرۇقتىن تەشكىل قىلىنغان. ھۇدۇدۇل ئالەم.) بۇ قەۋمنىڭ ئىسمى تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدا كۆرۈلمەيدۇ. بۇ سەۋەبلىك ياغمىلارنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان كىتابلاردا ئۇلارنىڭ نامەلۇم تۈرك قەۋملىرىنىڭ بىرىدىن كېلىپ چىققانلىقى قەيت قىلىنغان. بۇ قەۋملەرنىڭ تۈرك (كۆك تۈرك ۋە ئۇيغۇر) مەڭگۈ تاشلىرىدا كۆرۈلگەن ئوغۇزلار بولماسلىقى مۇمكىن. توققۇز ئوغۇزلارغا كۆك تۈرك خانلىقىنى يوقاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندۇق. ياغمىلارنىڭ قەشقەر رايونىغا 840 - يىلىدا ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يوقىلىشى تۈپەيلىدىن كەلگەنلىكى ۋە ئۇلار شۇ يەردە قۇدرەت تاپقانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن (ئىبنى خوردازبېھنىڭ تۈركلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتىدا ياغمىلارنىڭ نامى تىلغا ئېلىنمىغان). ئۇنىڭدىن باشقا، قاراخانلار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بۇغراخان ئۇنۋانىنى قوللانغانلىقىنى ۋە بۇ خانىدانلىقنىڭ قەشقەر شەھىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى، قاغان مازارلىرىنىڭ بۇ شەھەردە بولغانلىقىنى بىلىمىز. ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيادا 840 - يىلىدىن ئىلگىرى ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلىرىدىن باشقا «قاغان (خاقان)» ئۇنۋانىنى قوللانغان بىر تۈرك قاغانى يوقتۇر. مۇشۇ سەۋەبتىن، قاراخانلار دۆلىتىنىڭ ياغمىلار تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقىدا قىلچىمۇ گۇمان يوق. قاراخانلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ «قاغان» ئۇنۋانىنى تاشلىمىغانلىقىنى ئىزاھلاش بىرقەدەر قىيىن. بارتولد (Barthold) دەسلەپتە قاراخانلار دۆلىتىنىڭ ياغمىلار تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەن بولسىمۇ («يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچىرىكلىرى» [ing. Trc. V. T. Minorsky] Leiden, 1956, S 93) كېيىن بۇ پىكىردىن ۋاز كېچىپ بۇ خانلىقنىڭ قۇرغۇچىلىرىنىڭ قارلۇقلار ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈردى. («ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە دەرسلەر» ئىستانبۇل 1928 - يىلى، 66 - بەت. v. 1928, s. 66. «Orta Asya Turk Tarihi hakkinda dersler» istanbul) لېكىن، قارلۇقلارنىڭ قاراخانلار دۆلىتىنى قۇرۇشىنىڭ مۇمكىنچىلىكى ناھايىتى ئازدۇر. چۈنكى، قارلۇقلار يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، 766 - يىلىدا تۈركەش دۆلىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن كۈچلۈك بىر سىياسىي كۈچ بولۇپ تەشكىللەنمەيدى. شۇ سەۋەبتىن، سامانىلارنىڭ بالاساغۇننى ئىگىلىشىگە يول قويۇپ ئۇلارنىڭ تالاس ئەتراپىنى فەتىھ قىلىشىنى توسۇيالمىدى ھەم تېزلا پارچىلىنىپ كەتتى. ھۆكۈمدارلىرىمۇ ئوغۇزلارغا ئوخشاش يابغۇ ئۇنۋانىنى قوللاندى ھەتتا قاراخانلار دەۋرىدە، يەنى 9 - ئەسىردە قارلۇق باش بۇغلىرىدىن بىرىنىڭ يابغۇ ئۇنۋانىنى قوللانغانلىقىنى بىلىمىز. ئىسلام مۇئەللىپلىرى قارلۇقلارنى قاۋۇل، ئېگىز بوي، مەھرىبان، كۈچ - قۇۋۋەتكە تولغان ۋە تەربىيە ئالغان خەلقلەر ئىكەنلىكى، بىراق جەڭگىۋارلىق روھىنى يوقىتىپ قويغانلىقىنى رىۋايەت قىلغان. ئىسلام مۇئەللىپلىرى مىسىردا دۆلەت قۇرغان تولۇن ئوغلى (Tolun. oglu) ئەھمەدنىڭ دادىسىنىڭ توققۇز ئوغۇزلاردىن ئىكەنلىكىنى ھەم ئۇنىڭ ئىسلام مەملىكىتىدە تۇغۇلۇپ ئىلىم

تەھسىل قىلغانلىقى، شۇنداقلا ئىشەنچلىك مەنبەلەرنىڭ بىرىدە، ئۇنىڭ ئىسىملىرىنىڭ تۈركچە شېئىر ئوقۇغانلىقىنى خاتىرىلىگەن. سۇلتان مەلىكشاھ دەۋرىدە خەلىپىلىك دىۋانىنى ھازىرلىغان بىر ۋەكىلى. سەلجۇقلارنىڭ ئىسمىنى قوللانغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئابباسىيلار ئائىلىسىنىڭ ئەڭ سادىق قەۋملىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى بىر ھەدىسنى رىۋايەت قىلىدۇ (ئەلى سەۋىم: «سۇلتان مەلىكشاھ دەۋرىدە ئاخسا ۋە بەھرەيىن ئىتتىپاقچىلىرىغا قارشى سەلجۇقلار سەپىرى» بېلەت - تېن 94 - سان 220 - بەت).

(Ali sevim: sultan Meliksah devrinde Ahsave Bahreyn karmatilerine karsi «selcuklu seferi», Belleten, sayi 94. s,220)

7. يەر ئىسىملىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار

10 - ئەسىردە سۇلتان ئالدى بايرىقىدىكى قاراجا شەھەر (karaca Sehir) ناھىيىسىگە قاراشلىق بىر يېزا توققۇز ئوغۇز ئىسمىنى قوللانغانىدى (ف. سۈمەر: «ئوغۇزلار» 203 - بەت. 203. (F. sumer; «oguzlar»). بىراق، بۇ ئىسىمنىڭ توققۇز ئوغۇزلار بىلەن زادى مۇناسىۋىتى بارمۇ، يوق؟ بۇ خۇسۇسىدا ئەلۋەتتە كېسىپ بىر نېمە دېگىلى بولمايدۇ. خۇلاسە: 1. مەڭگۈ تاشلارنى يىغىش ۋە سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش شۇنى كۆرسەتتىكى، تۈرك ئىسمى سىياسى مەنىدە ئەمەس پەقەت بىر كۆللىكتىن كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن قەۋم نامىدا قوللىنىلغان. توققۇز ئوغۇزلار ۋە ئۇيغۇرلار كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ قەۋمى بولغانلىقى ئۈچۈن «تۈرك قەۋم» (turk budun) دېگەن (ھۈسەيىن ناھىق ئورقۇن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەر، I توم 102، 166، 176، 182 - بەتلەر) كىتابلاردا ئوچۇق تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ ⑨، بەزى ئىلىم ئەھلىلىرى بۇنىڭ ئەكسىچە تۈرك نامىنىڭ مەڭگۈ تاشلاردا يەنىلا سىياسى مەنىدە قوللىنىلغانلىقىنى كۈچىنىڭ بارىچە ئىلگىرى سۈرۈشى ھەقىقەتەنمۇ ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

2. توققۇز ئوغۇزلار، تۈرك ۋە ئۇيغۇر خەلقلەردىن سىياسى ھەم قەۋم جەھەتتىن تامامەن مۇستەقىل بىر قەۋم بولۇپ، ئىككىنچى كۆك تۈرك دۆلىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن مۇستەقىل بىر دۆلەتنىڭ خوجىلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. كېيىن كۆك تۈركلەر بۇ دۆلەتنى يوقىتىپ ئوغۇزلارنى ھاكىمىيەت ئاستىغا ئالغان. 101 - 102 - 103 - 104 - 105 - 106 - 107 - 108 - 109 - 110 - 111 - 112 - 113 - 114 - 115 - 116 - 117 - 118 - 119 - 120 - 121 - 122 - 123 - 124 - 125 - 126 - 127 - 128 - 129 - 130 - 131 - 132 - 133 - 134 - 135 - 136 - 137 - 138 - 139 - 140 - 141 - 142 - 143 - 144 - 145 - 146 - 147 - 148 - 149 - 150 - 151 - 152 - 153 - 154 - 155 - 156 - 157 - 158 - 159 - 160 - 161 - 162 - 163 - 164 - 165 - 166 - 167 - 168 - 169 - 170 - 171 - 172 - 173 - 174 - 175 - 176 - 177 - 178 - 179 - 180 - 181 - 182 - 183 - 184 - 185 - 186 - 187 - 188 - 189 - 190 - 191 - 192 - 193 - 194 - 195 - 196 - 197 - 198 - 199 - 200 - 201 - 202 - 203 - 204 - 205 - 206 - 207 - 208 - 209 - 210 - 211 - 212 - 213 - 214 - 215 - 216 - 217 - 218 - 219 - 220 - 221 - 222 - 223 - 224 - 225 - 226 - 227 - 228 - 229 - 230 - 231 - 232 - 233 - 234 - 235 - 236 - 237 - 238 - 239 - 240 - 241 - 242 - 243 - 244 - 245 - 246 - 247 - 248 - 249 - 250 - 251 - 252 - 253 - 254 - 255 - 256 - 257 - 258 - 259 - 260 - 261 - 262 - 263 - 264 - 265 - 266 - 267 - 268 - 269 - 270 - 271 - 272 - 273 - 274 - 275 - 276 - 277 - 278 - 279 - 280 - 281 - 282 - 283 - 284 - 285 - 286 - 287 - 288 - 289 - 290 - 291 - 292 - 293 - 294 - 295 - 296 - 297 - 298 - 299 - 300 - 301 - 302 - 303 - 304 - 305 - 306 - 307 - 308 - 309 - 310 - 311 - 312 - 313 - 314 - 315 - 316 - 317 - 318 - 319 - 320 - 321 - 322 - 323 - 324 - 325 - 326 - 327 - 328 - 329 - 330 - 331 - 332 - 333 - 334 - 335 - 336 - 337 - 338 - 339 - 340 - 341 - 342 - 343 - 344 - 345 - 346 - 347 - 348 - 349 - 350 - 351 - 352 - 353 - 354 - 355 - 356 - 357 - 358 - 359 - 360 - 361 - 362 - 363 - 364 - 365 - 366 - 367 - 368 - 369 - 370 - 371 - 372 - 373 - 374 - 375 - 376 - 377 - 378 - 379 - 380 - 381 - 382 - 383 - 384 - 385 - 386 - 387 - 388 - 389 - 390 - 391 - 392 - 393 - 394 - 395 - 396 - 397 - 398 - 399 - 400 - 401 - 402 - 403 - 404 - 405 - 406 - 407 - 408 - 409 - 410 - 411 - 412 - 413 - 414 - 415 - 416 - 417 - 418 - 419 - 420 - 421 - 422 - 423 - 424 - 425 - 426 - 427 - 428 - 429 - 430 - 431 - 432 - 433 - 434 - 435 - 436 - 437 - 438 - 439 - 440 - 441 - 442 - 443 - 444 - 445 - 446 - 447 - 448 - 449 - 450 - 451 - 452 - 453 - 454 - 455 - 456 - 457 - 458 - 459 - 460 - 461 - 462 - 463 - 464 - 465 - 466 - 467 - 468 - 469 - 470 - 471 - 472 - 473 - 474 - 475 - 476 - 477 - 478 - 479 - 480 - 481 - 482 - 483 - 484 - 485 - 486 - 487 - 488 - 489 - 490 - 491 - 492 - 493 - 494 - 495 - 496 - 497 - 498 - 499 - 500 - 501 - 502 - 503 - 504 - 505 - 506 - 507 - 508 - 509 - 510 - 511 - 512 - 513 - 514 - 515 - 516 - 517 - 518 - 519 - 520 - 521 - 522 - 523 - 524 - 525 - 526 - 527 - 528 - 529 - 530 - 531 - 532 - 533 - 534 - 535 - 536 - 537 - 538 - 539 - 540 - 541 - 542 - 543 - 544 - 545 - 546 - 547 - 548 - 549 - 550 - 551 - 552 - 553 - 554 - 555 - 556 - 557 - 558 - 559 - 560 - 561 - 562 - 563 - 564 - 565 - 566 - 567 - 568 - 569 - 570 - 571 - 572 - 573 - 574 - 575 - 576 - 577 - 578 - 579 - 580 - 581 - 582 - 583 - 584 - 585 - 586 - 587 - 588 - 589 - 590 - 591 - 592 - 593 - 594 - 595 - 596 - 597 - 598 - 599 - 600 - 601 - 602 - 603 - 604 - 605 - 606 - 607 - 608 - 609 - 610 - 611 - 612 - 613 - 614 - 615 - 616 - 617 - 618 - 619 - 620 - 621 - 622 - 623 - 624 - 625 - 626 - 627 - 628 - 629 - 630 - 631 - 632 - 633 - 634 - 635 - 636 - 637 - 638 - 639 - 640 - 641 - 642 - 643 - 644 - 645 - 646 - 647 - 648 - 649 - 650 - 651 - 652 - 653 - 654 - 655 - 656 - 657 - 658 - 659 - 660 - 661 - 662 - 663 - 664 - 665 - 666 - 667 - 668 - 669 - 670 - 671 - 672 - 673 - 674 - 675 - 676 - 677 - 678 - 679 - 680 - 681 - 682 - 683 - 684 - 685 - 686 - 687 - 688 - 689 - 690 - 691 - 692 - 693 - 694 - 695 - 696 - 697 - 698 - 699 - 700 - 701 - 702 - 703 - 704 - 705 - 706 - 707 - 708 - 709 - 710 - 711 - 712 - 713 - 714 - 715 - 716 - 717 - 718 - 719 - 720 - 721 - 722 - 723 - 724 - 725 - 726 - 727 - 728 - 729 - 730 - 731 - 732 - 733 - 734 - 735 - 736 - 737 - 738 - 739 - 740 - 741 - 742 - 743 - 744 - 745 - 746 - 747 - 748 - 749 - 750 - 751 - 752 - 753 - 754 - 755 - 756 - 757 - 758 - 759 - 760 - 761 - 762 - 763 - 764 - 765 - 766 - 767 - 768 - 769 - 770 - 771 - 772 - 773 - 774 - 775 - 776 - 777 - 778 - 779 - 780 - 781 - 782 - 783 - 784 - 785 - 786 - 787 - 788 - 789 - 790 - 791 - 792 - 793 - 794 - 795 - 796 - 797 - 798 - 799 - 800 - 801 - 802 - 803 - 804 - 805 - 806 - 807 - 808 - 809 - 810 - 811 - 812 - 813 - 814 - 815 - 816 - 817 - 818 - 819 - 820 - 821 - 822 - 823 - 824 - 825 - 826 - 827 - 828 - 829 - 830 - 831 - 832 - 833 - 834 - 835 - 836 - 837 - 838 - 839 - 840 - 841 - 842 - 843 - 844 - 845 - 846 - 847 - 848 - 849 - 850 - 851 - 852 - 853 - 854 - 855 - 856 - 857 - 858 - 859 - 860 - 861 - 862 - 863 - 864 - 865 - 866 - 867 - 868 - 869 - 870 - 871 - 872 - 873 - 874 - 875 - 876 - 877 - 878 - 879 - 880 - 881 - 882 - 883 - 884 - 885 - 886 - 887 - 888 - 889 - 890 - 891 - 892 - 893 - 894 - 895 - 896 - 897 - 898 - 899 - 900 - 901 - 902 - 903 - 904 - 905 - 906 - 907 - 908 - 909 - 910 - 911 - 912 - 913 - 914 - 915 - 916 - 917 - 918 - 919 - 920 - 921 - 922 - 923 - 924 - 925 - 926 - 927 - 928 - 929 - 930 - 931 - 932 - 933 - 934 - 935 - 936 - 937 - 938 - 939 - 940 - 941 - 942 - 943 - 944 - 945 - 946 - 947 - 948 - 949 - 950 - 951 - 952 - 953 - 954 - 955 - 956 - 957 - 958 - 959 - 960 - 961 - 962 - 963 - 964 - 965 - 966 - 967 - 968 - 969 - 970 - 971 - 972 - 973 - 974 - 975 - 976 - 977 - 978 - 979 - 980 - 981 - 982 - 983 - 984 - 985 - 986 - 987 - 988 - 989 - 990 - 991 - 992 - 993 - 994 - 995 - 996 - 997 - 998 - 999 - 1000

3. ئون قەبىلىدىن تەشكىل تاپقان ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگو مەنبەلىرىدە توققۇز قەبىلىسى، راشىدىننىڭ ئەسىرىدە ھەممىسى تىلغا ئېلىنغان. توققۇز ئوغۇزلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ ۋە ياكى ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ئوغۇللىرىنى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىرىپ ئۇلارغا تەۋە بولغان ھەم كۆك تۈركلەر دۆلىتىنىڭ يوقىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇلار قانداقتۇر كۆك تۈركلەرگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. ھەتتا بۇ ھەرىكەتتە ئۇلارغا، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى قاغان يابغۇ ئۇنۋانىنى بەرگەن تاي بىلگە تۇتۇق رەھبەر بولغان (ھۈسەيىن ناسىق ئورقۇن. يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان ئەسەر. I توم 164، 166 - بەت).

4. ئىسلام مۇئەللىپلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنى توققۇز ئوغۇزلار دېگەنلىكىگە كەلسەك، بۇ ئۇيغۇر ئىسمىنىڭ ئوغۇز (ئوغۇز، گۈز) غا ئوخشاپ قالغانلىقىدىن بولسا كېرەك. بىز بۇ ھەقتە، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قەدىمكى تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ئىگە ئىكەنلىكى، ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە كۆك تۈرك دۆلىتىگە زەربە بەرگەنلىكى ۋە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىككى تايانچ كۈچىدە.

نىڭ بىرىنى تەشكىل قىلغانلىقىنى بىلىمىز. مەن بۇنىڭغا ئىشەنچلىك دەپ قارايمەن. 5. قاراخانلار دۆلىتى توققۇز ئوغۇزلارغا مەنسۇپ بولغان ياغمىلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ خاقانىيە تۈركچىسى دېگىنى دەل ياغما شېۋىسىنىڭ ئۆزىدۇر. ئىسلام مۇئەللىپلىرىنىڭ توققۇز ئوغۇزلارغا ئائىت بەرگەن خەۋەرلىرىنى خۇلاسىە قىلغاندا، «خاقان» ئۇنۋانىنى يالغۇز ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدارلىقىدا قوللانغان. توققۇز ئوغۇزلار مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان. بۇ شۈبھىسىزكى، پەقەت ھۆكۈمدار ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىلەرنىڭ بۇ دىندا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. قاغاننىڭ ئالتۇندىن ياسالغان 100 كىشىلىك بىر چېدىرى بار ئىدى. بۇ باياننىڭ توغرا ئىكەنلىكى ۋە ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ بۇ ئالتۇن چېدىرلىرىنىڭ بەك مەشھۇر ئىكەنلىكى جۇڭگو مەنبەلىرى تەرىپىدىن ئىسپاتلىنىپ تۇرماقتا.

(ۋ. مىنورسكىي: «تەمىن ئىبنى بەھىرنىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلغان ساياھىتى» 295 - بەت)

(Minorsky; Tamin b. Bahrs journeg to the uyghurs s. 295)

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قەۋمى بولغان ياغمىلارنىڭ «بۇغراخان» ئۇنۋانىنى قوللانغان ھۆكۈمدارلىرىمۇ توققۇز ئوغۇز خانىدانىدىن (خان ئۇرۇقىدىن) ئىدى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

V. Thomsen. inscriptions del orkhon (Helsingfors, 1896) S. 105, 112, 115, 122, 124, V. d. 12); ayn. mll. Mogulistandaki Turkce kitablar [TM] (Turk. trc. Rahib Hulusi), 111, 81—118.

ۋ. تومسېن: «ئورقۇن بويلىرىدىكى مەڭگۈ تاشلار» خېلىستېفور نەشرى. 1896 - يىلى. 105 -، 112 -، 115 -، 122 -، 124 -، ۋە 127 - بەتلەر.

«موڭغۇلىستاندىكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلار» (راھىب ھۇلۇسنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى، III توم. 118 -، 81 - بەت)

H. N. orkun: «Eski Turk Yazitlari» [T. D. K] (istanbul. 1936) I 22. 34 v. d. 40. 48. 50. 62—67 85, 102 — 105, 108, 120, v. d 176, 182;

ھۈسەيىن نامىق ئورقۇن: «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» [تۈرك دۆلەت نەشرىياتى] ئىستانبۇل. 1936 - يىلى. I. توم 22 -، 34 -، 40 -، 48 -، 50 -، 67 -، 62 -، 85 -، 105 -، 102 -، 108 -، 120 -، ۋە 172 -، 176 -، 182 - بەتلەر؛

E. Chavannes: «Documents sur les Tou — kive (Turk) occidentaux» (Petersburg. 1903) s. 286, 297 305

ئىدۋارد چاۋاننېس: «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (پېتېربورگ. 1903 - يىلى) 286 -، 297 -، 305 - بەتلەر؛

yàkubi, Tarih (nsr. M. Th. Houtsma). 1883. I, 586.

ياقۇب: «تارىخ» (م. ج. ھۈتسىما نەشرىگە تەييارلىغان) 1883 - يىلى 2 - توم. 586 - بەت؛

(Tabari: «Tarih al—Muluk val—rusul» (nsr. M. J. de. GoeJe) Leyden, 1881. s. 1044.)

ئەل تەبەرى: «پادىشاھ ۋە ئەۋلىيا - ئەنبىيالار تارىخى» (م. ج. دې گىئوجى نەشرىگە تەييارلىغان) 1881 - يىلى. 1044 - بەت؛

al—Hvarizmi; «kitab surat al—arz» (nsr. H. von. Mzik) BAHG, Leipzig, 1926, s. 105

- ئەل خارەزمى: «كىتابى سۈرەتۈل ئارز» (ھ. ۋۇن. مزىك نەشرگە تەييارلىغان) لىپپىزگ، 1926 - يىلى 105 - بەت.
- ibn Hordàzbeh: «kitab al-Masalik val mamalik» (nsr. M. J. de Goeje) Lugdunum - Batavorum BAG, S. 16, v. d 30
- ئىبن خوردازبېھ: «كىتابۇل مەسالىك ۋەل مەمالىك» (م. ج. دې گىئوجى نەشرگە تەييارلىغان) «ئەرەب جۇغراپىيە ئەسەرلىرىنىڭ بىبلىئوگرافىيىسى» 16 - ، 30 - بەت.
- kudama. b. Cafar: «kitab al-Harac» s. 155, 209, 262;
- كۇداما بىننى جەفەر: «كىتابۇل ھەراج» 155 - ، 209 - ، 262 - بەت.
- ibn al-Fakih: «Muhtasar kitab. al-buldan, (nsr M. J. de Goeje) Lugdunum - Batavorum. BGA 1885, s. 328. 1885, v. d;»
- ئىبنۇل فاكھ: «مۇختەسەر كىتابۇل بۇلدان» (م. ج. دې گىئوجى) لوگدۇنوم - باتاۋۇرۇم؛ دې گىئوجى «ئەرەب جۇغراپىيە ئەسەرلىرىنىڭ بىبلىئوگرافىيىسى» 1885 - يىلى، 328 - بەت. لىيرىن نەشرى.
- isthri: «Masalik al-mamalik» (nsr, m. J. de Goeje) BGA leyden. 1885. S. 9
- ئىستەھرى: «مەسالىكەل مەمالىك» يۇقىرىقى ئاپتور نەشرگە تەييارلىغان ھەم شۇ ئەسەر، 9 - بەت.
- Masudī: «Murac al-zahab» (nsr. ve Frans. trc. Barbier de Meynard - paret de Courteille) Paris, 1891, I. 288, 305
- مەسئۇدى: «ئالتۇن يايلاق» (نەشرگە تەييارلىغۇچى ۋە فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: باربىردې مەينارد - پاۋت دې كوئورتېللى) پارىژ. 1891 - يىلى I توم 288 - ، 305 - بەت.
- al-Nadim: «Fihrist» (kahire, 1348) s. 472, 492, v. d
- ئەل نادىم: «فەھرىست» (قاھىرە، 1348 - يىلى) 472 - ، 492 - بەت.
- «Hududal-alam» (nsr. M. sutuda) Tahran 1340, s 76 - 79; ing. trc. v. minor sky. «The Regions Of the World» GMNS (london, 1937.) s. 94
- «ھۇدۇدۇل ئالەم» (م. سۈتۇدا نەشرگە تەييارلىغان) تېھران ھىجرىيە 1340 - يىلى 79 - ، 76 - بەت. ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنى ئىشلىگۈچى. ۋ. مەنورسكى «دۇنيانىڭ پاسىللىرى» (لوندۇن: 1937 - يىلى) 94 - بەت.
- al-Biruni: «kitab al-tafhim» (nsr. C. Humayi) Tahran, 1318. S; S. 200
- ئەل بىرۇنى: «كىتابۇل - تەفھىم» (ج. ھۇماي نەشرگە تەييارلىغان. 1318 - يىلى 200 - بەت.
- (al-Biruni: «al-kanun al-Masudi» (Haydarabad) 1374. I, 574, 579;
- ئەل بىرۇنى: «ئەل - قانۇن ئەل - مەسئۇدى» ھەيدەرئاباد 1374 - يىلى نەشرى. II توم 574 - ، 579 - بەت.
- Gardizi: «zayn al-ahbar» (nsr. A. Habibi) Tahran. 1347, s. 260, 266. v. d
- گەردىزى: «زەينۇل ئەخبار» (ئ. ھەببى نەشرگە تەييارلىغان) تېھران 1347 - يىلى. 260 - ، 266 - بەت.
- Mahmud kasgari: «kitab divan lugat alTurk» (nsr. k. Rifat) istabul. 1335-1335;
- 28, 30, 33, 59, 85, 93, 128, 342. III, 25. v. d 102; Turk. trc. B. Atalay

- [TDK], istanbul; 1939 -- 1941; 1, 4, 19, 28, 30, 32, 61, 92, 101, 108, 142, 144, 408, III, 3, 34, 72, 139, 224, 149, 252
- امەھمۇد قەشقىرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» (كلىسسىلىي رىفئەت بىلگە نەشرگە تەييارلىغان) ئىستانبۇل. 1333 - 1335 - يىلى. I توم 28, 30, 33, 59, 85, 93, 128, 342, III توم 25, 102 - بەت. بەسىم ئاتالايىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى [تۈرك دۆلەت نەشرىياتى] ئىستانبۇل 1941 - 1939 - يىللىرى. I توم 4, 19, 28, 30, 31, 6, 92, 101, 108, 142, 144, 408, III توم 3, 34, 72, 139, 224, 249, 252 - بەتلەر؛
- Marvazi: «Tabayi al-hayavan» (nsr, veing. tvc. v. Minorsky) London 1942 S. 17 v. d 29
- مەرۋەزى: «تەبائىئۇل - ھەيۋان» نەشرگە تەييارلىغۇچى ۋە ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنى ئىشلىگۈچى: ۋ. مىنورسكىي) لوندون 1942 - يىلى 17, 29 - بەت؛
- «Mucmal al-Tavarih Val-kisas» (Tahran, 1318. S) S. 421;
- «مەجمەئۇل تەۋارىخ ۋەل - قىسسەس» تېھران 1318 - يىلى 421 - بەت.
- idrisi: «Nuzhat al-mustak» (Frans, trc. A. Jaubert) Paris. 1840. I, 401
- ئىدرىسى: «مۇزھاتۇل مۇشتاق» (ئا. جاثوبىرىتنىڭ فرانسۇزچە تەرجىمىسى) پارىژ 1840 - يىلى. I توم. 401 - بەت؛
- yakut: «Mucam al-buldan» (nsr. F. Wustefeld) leipzig, 1867-1868 I, 24 v. d
- ياقۇتى: «مۇجامئەل بولدان» (ف. ۋوستىنفلەند نەشرگە تەييارلىغان) لېپزىگ 1867 - 1868 - يىلى. I توم 24 - بەت؛
- F. Mubarakshah Marvarrudi: «Tarih» (nsr. E. Denison Ross) london 1927, s, 39, 44 v. d. 47.
- ف. مۇبارەك شاھ مەرۋەزىدى: «ئى. دېنسون روس نەشرگە تەييارلىغان» لوندون. 1927 - يىلى 39, 44, 47 - بەت؛
- Zakariya al-kazvini; «Asar al-bilad» (Beyrut. 1380) s. 575, 582;
- زىكرىيائى ئەل - قۇزۋىنى: «ئاسارەل بىلاد» (بېيرۇت 1380 - يىلى نەشرى) 575, 582 - بەت؛
- Rasid al-Din: «Cami al-tavarih» (Moskova 1965) S 331 - 338
- راشىددىن: «جامئۇل تەۋارىخ» (موسكۋا، 1965 - يىلى) 331 - 338 - بەت؛
- تەتقىقاتلار:
- W. Bartold: «Turkestan down to the Mongol invasion», GMS, 1928, S. 200
- ۋ. بارتولد: «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان» 1928 - يىلى، 200, 211
- V. dd, 211, 254, ayn, mll, «orta Asya Turk tarihi hakkinda» dersler (turk. trc) istanbul, 1927, S. 66, 76, 78. ayn. mll «Four studies on central Asia History of the semirechye» (ing, trc. V. Minorcky) leiden, 1956, I, 93;
- ۋ. مەزكۇر مۇئەللىپ: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدە دەرسلەر» (تۈركچە تەرجىمىسى) ئىستانبۇل، 1927 - يىلى 66, 76, 78 - بەت؛
- ۋ. مەزكۇر مۇئەللىپ: «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچىرىكى» (ۋ. مىنورسكىينىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى) لېيدىن، 1956 - يىلى. I. 93 - بەت.

J. Hamilton: «Les ouighours alepoque des cinq Dynasties dapres les documents chinois» (Paris. 1955) ayn. mll, «Toquz—oguzt et on—uygur» JA (paris, 1962) sayi 250, S 23 — 63;

جامس خامىلتون: «بەش دەۋردىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلار» پارىژ، 1955 - يىلى.

مەزكۇر مۇئەللىپ: «توققۇز ئوغۇز ۋە ئون ئۇيغۇرلار»، «ئاسىيا ژۇرنىلى» (پارىژ، 1962 - يىلى) 250 - سان 63 - ، 23 - بەتلەر؛

M. Fuad koprulu: «Osmanli imparatorlugunun etnik mensei meseleri» Belleten (Ankara, 1943) V11, 221, 223, 254, 256;

مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۇلۇزادە: «ئوسمان ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنىڭ مەسىلىلىرى» بەللەتن (ئەنقەرە، 1943) 7. سان، 221، 223، 254، 256 - بەتلەر)

J. Marquart: «osteuropaische und ostasiatische Streifzuge» (leipzig 1903) s, 81, 390 ayn mll. «uber das vdkstun der komanen» (Berlin, 1914) S. 35 v. dd, s, 201

ج. ماركوۋارت: «شەرقىي ياۋروپا، شەرقىي ئاسىيا ساياھەت خاتىرىسى» 81 - ، 390 - بەتلەر.

مەزكۇر مۇئەللىپ: «كومانلارنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى» (بېرلىن، 1914) 201 - بەت).

V. Minorsky: «The Regions of the World» GMNS london. 1937, S. 282; ayn, mll,

sharaf al—zaman Tahir Marvai: «on china, The Turks and india» (london, 1942), S 14, 27, 29, 67, V. d. 71, 71, 74, 96;

ۋ. مىنورىسكى: «ھۇدۇدۇل ئالەم» لوندون، 1937 - يىلى، 26 - ، 282 - بەت (ئىنگلىزچە تەرجىمىسى)

مەزكۇر مۇئەللىپ نەشرگە تەييارلىغان: شەرەف ئەل زامان تاھىر مەرۋەزى: «جۇڭگو، تۈركلەر ۋە ھىندىستان توغرىسىدا» لوندون، 1942 - يىلى 14 - ، 17 - ، 29 - ، 67 - ، 72 - ، 74 - ، 96 - بەتلەر؛

E. G. Pulleyblank: «some remarks on the Toquz oguz Problem» ural—Altai che Jahr—bucher, 1965, XXV III, S, 35—42, F. Sumer: «oguzlar», DTFCFY (Ankara. 1972) ikinci tabis 1—25

فەرۇق سۇمەر: «ئوغۇزلار» ئەنقەرە، 1972 - يىلى ئىككىنچى باسمىسى. 1~25 - بەت؛

Z. V. Togan: «umumi tvrk tarihine giris» (istanbul 1946) s. 43, 49, 55, 408.

aynimll: «ibn al—Fakihin Turklere ait haberleri» Belleten, XII, 11—16;

زەكى ۋەلىدتوغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» (ئىستانبۇل 1946 - يىلى) 43 - ، 49 - ، 55 - ، 408 - بەتلەر؛

Romazan sesen: «Eski Arablara gore Turkler» Turkiyat Mecmuasi (istanbul, 1968), XV, 11—36;

رومازان شەشەن: «قەدىمكى ئەرەب مەنبەلىرىدە كۆرۈلگەن تۈركلەر»، تۈركشۇناسلىق ژۇرنىلى (ئىستانبۇل، 1968 - يىلى) 15 - سان 36 - ، 11 - بەتلەر.

نوبېلىنىڭ تۈرتكىسى ۋە سۋېن ھېدىن

سۋېن ھېدىننىڭ ئاسىيا كىنىدىكىگە قىلغان سەپىرى

ئەركىن شېرىپ

فرانسىيىلىك جۇغراپىيەشۇناس دۇترېي دې رېينس باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش ئەترىتى 1890 - يىلى شىنجاڭ ۋە تىبەتتە تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن شىنجاڭغا كەلگەن. لېكىن، 1893 - يىلى 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئۇلار چەرچەندىن قوزغىلىپ ئالتۇنتاغقا بارغاندىن كېيىن، ئىز - دېرىكى بولمىغان. بۇ خەۋەر قەشقەرگە تارقىلىپ كېيىن، قەشقەردىكى چەت ئەللىكلەر ئادەم تەشكىللىپ دۇترېيلارنى ئىزدەش ياكى ئۇلارغا ياردەم بېرىش توغرىسىدىكى ھەرخىل چارىلەر ئۈستىدە ئويلىنىۋاتقاندا، پارس ۋە رۇسىيە تەۋەسىدىكى تۈركىستاننى تەكشۈرۈپ ئاز - تولا نامى چىققان يىگىت دەل قەشقەرگە كەلگەندى. دەسلەپتە ئۇ دۇترېي تەكشۈرۈش ئەترىتى توغرىسىدىكى خىلمۇ خىل سۆز - چۆچەكلەرنى ئاڭلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، شىنجاڭدا قېلىپ كۆكنۈر - تىبەت ئېگىزلىكىدە ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كەتكەن تەكشۈرۈش ئەترىتىنى ئىزدەش ئىشلىرىغا ئارىلىشىش قارارىغا كەلگەن. ئۇ بولسىمۇ 29 ياشلىق شۋېتسىيىلىك سۋېن ھېدىن ئىدى.

سۋېن ھېدىن (Sven Anders Hedin) 1865 - يىلى شۋېتسىيىنىڭ پايتەختى ستوكھولمدا تۇغۇلغان. باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى شۇ جايدا ئوقۇپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1886 - يىلى ئۇپسالا (Uppsala) ئۇنىۋېرسىتېتى، گېرمانىيىنىڭ بېرلىن (Berlin) ئۇنىۋېرسىتېتى ھەمدە ستوكھولم (Stockholm Hogsola) ئالىي مەكتەپلىرىدە جۇغراپىيە ۋە گېئولوگىيە كەسىپلىرىنى ئوقۇغان. ئوقۇش جەريانىدا، بولۇپمۇ بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇغراپىيە ئوقۇتقۇچىسى بارون فى . فون رىختخوفېن (von Richthofen) ئۇنىڭدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. چۈنكى، رىختخوفېن سەيياھ بولغاچقا، جۇڭگونىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلىرىگە كەلگەن ھەمدە تەيۋەنگە (1895 - يىلى) بارغان، جۇڭگونى كېزىپ نۇرغۇن خاتىرىلەرنى قالدۇرغان، « جۇڭگو » شۇ خاتىرىلىرىگە ئاساسەن يېزىلغان ئۈچ توملۇق چوڭ ئەسەر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، رىختخوفېن شىنجاڭنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسى قاتارلىق ساھەلەرنىمۇ كۆپ تەتقىق قىلغان، جۈملىدىن ھازىر بىز قوللىنىۋاتقان « يىپەك يولى » دېگەن ئاتالغۇنى ئاشۇ ئوتتۇرىغا قويغانىدى.

بولۇپمۇ 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى بىر مەھەل ئەۋج ئالغان ئاتالمىش « دۇنيا جۇغراپىيىسىدىكى چوڭ بايقاشلار » نىڭ قىزغىن دولقۇنى، فرانسىيىلىك مەشھۇر يازغۇچى ژۇل ۋېرن (Jules Verne) نىڭ رومانلىرى (بولۇپمۇ « دېڭىز ئاستىدىكى 20 مىڭ

چاقىرىملىق يول»، « كاپىتان گرانىتنىڭ پەرزەنتلىرى»، « سىرلىق ئارال» ئۈچ تىرلوگىدە. (پە)، ئامېرىكىلىق مۇخبىر م. ستانلېي (Morton Stanley) نىڭ « قارا ئافرىقىنى كېزىش خاتىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرمۇ سۆيىن ھېدىننىڭ قەلبىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. ئۇلارنىڭ تەسىرىدە سۆيىن ھېدىن سىرلىق دۇنياغا تەلپۈنۈپ، ئاشۇلارغا ئوخشاش جاھان كېزىش نىيىتىگە كەلگەن.

1885 - يىلى يازدا رۇسىيىدە ئوتتۇرا ئاسىيا چوڭ نېفىتلىكى — باكونى ئېچىۋاتقان ئا. ب. نوبېل (A. B. Nobel) ياللىغان نېفىت باش ئىنژېنېرى ئۆزى بىلەن ياقا يۇرتتا ياشاۋاتقان ئوغلىنىڭ دەرسلىرىگە يېرىم يىل يېتەكچىلىك قىلىپ بېرىدىغان ئائىلە ئوقۇتقۇچىسىغا ھاجىتى چۈشۈپ قالغان. ئويلىمىغان يەردىن بۇ تاسادىپىي پۇرسەتكە ئېرىشكەن، ئەمدىلا تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن 19 ياشلىق سۆيىن ھېدىن ھېچ ئىككىلەنمەستىن باكونغا باردى. ئۇ باكوندىكى يەتتە ئاي جەرياندا بالغا تارىخ، جۇغراپىيە، شېۋە ۋە باشقا پەنلەرنى ئوقۇتقاندىن سىرت، ئۆزىمۇ تاتار ۋە پارس تىللىرىنى راۋان ئۆگىنىۋالدى. ئېرىشكەن 300 رۇبلىلىك ئىش ھەققىگە پارس ۋە ئوتتۇرا شەرقلەرگە بېرىپ، تۇنجى تەكشۈرۈش سەپىرىنى باشلايدۇ. دادىسى ئادەتتىكى زىيالىي بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەكشۈرۈش ئىشلىرىنى ئۆمۈر بويى چۈشىنىپ قوللايدۇ.

1890 - يىلى 4 - ئايدا شۋېتسىيە پادىشاھلىقى دىپلوماتىيە ئەلچىلىرى ئۆمىكىنىڭ تەرجىمانلىقىنى قىلىدىغان سۆيىن ھېدىن ۋەزىپىسىنى تولۇق تاماملاپ بولغاندىن كېيىن، پادىشاھنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئىككىنچى قېتىملىق ئوتتۇرا ئاسىيانى كېزىش سەپىرىنى باشلىغان. ئۇ تېھراندىن ئۇدۇل شەرققە قاراپ مېڭىپ رۇسىيەگە كىرگەندىن كېيىن، يەنە رۇسىيە تەۋەسىدىكى تۈركىستانغا بارغان. 1890 - يىلى 12 - ئايدا ئۇ رۇسىيە تەۋەسىدىكى ئوش (ھازىرقى قىرغىزىستاننىڭ ئوش شەھىرى) ئارقىلىق 12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى شىنجاڭدىكى مەشھۇر شەھەر قەشقەرگە كەلگەن. ئۇ بۇ يەرگە ئىز - دېرىكى بولمىغان دۇترېي تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ خەۋىرىنى ئالغىلى كەلگەندى. ئۇ قەشقەردە قىسقىغىنە ۋاقىت تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن قەشقەر ئۇنىڭدا ئۆمۈرلۈك چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدۇ. ئۇ يەردە ئۇ رۇسىيە كونسۇلى پېتروۋسكىي (Petrovsky) ۋە ئەنگىلىيە كونسۇلى ك. ماكارتنېي، يەنە ئەنگىلىيەلىك ئوفتسېر، تەكشۈرگۈچى ياڭخۇسباند (Younghusband) لار بىلەن تونۇشىدۇ. 1891 - يىلى 1 - ئايدا سۆيىن ھېدىن قەشقەردىن كېلەر يولى بىلەن مېڭىپ، ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىي بويىدا مەركىزىي ئاسىيانى كېزىش ئاساسىنى سالغان پىرژېۋالسكىينىڭ قەبرىسىنى يوقلاپ شۋېتسىيەگە قايتىپ كەتكەن. ئۇ قايتىپ بارغاندىن كېيىن، تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىگە ئاساسەن، « ئاسىيانى كېزىش» ناملىق ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلغان.

1893 - يىلى 10 - ئاينىڭ 16 - كۈنى شۋېتسىيە پادىشاھىنىڭ قوللىشى ۋە نوبېلنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشى بىلەن سۆيىن ھېدىن ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ، تارىم رايونىنى نۇقتىلىق تەكشۈرگەن. ئۇنىڭ تەكشۈرگەن ئومۇمىي مۇساپىسى 10 مىڭ 498 كىلومېتىر، ۋاقتى ئۈچ يىل يەتتە ئاي ئىدى. 1894 - يىلى 2 - ئايدا ئۇ ئاۋۋال

« دۇنيانىڭ ئۆگزىسى » — پامىر ئېگىزلىكىنى بىر يىلدىن كۆپرەك تەكشۈرگەندىن كېيىن، « مۇزتاغ ئاتىسى » — مۇزتاغقا بىر نەچچە قېتىم چىقىشنى نىيەت قىلغان، لېكىن نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىغان. شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن. بۇ يەردە تۇرۇش جەريانىدا ئويلىمىغان يەردىن يوقاپ كەتكىلى بىر يىل بولغان دۇترېنىڭ ياردەمچىسى گرېنارد (Grenard) گۆر ئاغزىدىن قايتىپ، دۇترې ۋە ئۇنىڭ تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ تەقدىرىدىن دېرەك بەرگەن. ئۇلارنىڭ خەۋىرى بولغاندىن كېيىن سۈپىن ھېدىن شىنجاڭدا تۇرۇش نىيىتىدىن يانماي، 1895 - يىلى 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى 30 ياشقا كىرىشتىن ئىككى كۈن ئاۋۋال قەشقەردىن ئاتلىنىپ، تارىم قۇملۇقىنى تەكشۈرگەن. قۇملۇقتا تەكشۈرۈش جەريانىدا خوتەن دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتا تەكلىماكاندىكى قەدىمىي شەھەر — دەندان ئۆيلۈك ۋە قارا دۆڭنى بايقىغان. توڭگۇز بېشىغا بېرىپ دۇنيا بىلەن ئالاقىسى بولمىغان « ئىپتىدائىي قەبىلىلەر » نى زىيارەت قىلغان، تەكلىماكاننى جەنۇبتىن شىمالغا تۇنجى قېتىم كېسىپ ئۆتۈپ، لوپنۇرغا كېلىپ، ئۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى بەلگىلەش جەريانىدا « ئاخىرقى كروران خانى » كۆنچىقان بەگ بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭ ئەزىز مېھمىنى بولغان، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ شىنجاڭنى تەكشۈرۈش تارىخىدىكى مۇھىم مەزمۇنلار بولۇپ قالغان.

سۈپىن ھېدىن 1899 - يىلىدىن 1902 - يىللىرىغىچە ئۈچىنچى قېتىم شىنجاڭدا تەكشۈرۈشتە بولغان. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىمۇ يېڭى پەن ساھەسىدە ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىپ، شانلىق نەتىجىلەرنى يارىتىۋاتقان نوبېل خىمىيە سانائىتى تەجرىبىخانىسىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، سۈپىن ھېدىننى تەكشۈرۈش ئەترىتى تەشكىللەپ، شىنجاڭنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى، جۇغراپىيىسى، ئېتنوگرافىيىسى قاتارلىق ئەھۋاللىرىنى ئىگىلەش ئۈچۈن، 1900 - يىلى يېتەرلىك خىراجەت، ئىلغار تەكشۈرۈش - ئۆلچەش ئەسۋابلىرى ۋە ئون ئىككى كىشىلىك كارۋان بىلەن شىنجاڭغا ئاتلاندى. ئۇلار ئاۋۋال تارىم ئويمانلىقىنى ئايلىنىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇ يەرنىڭ تاغ - ئېدىر، دەريا - ئېقىن، كۆل - سازلىقلىرىنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈپ، نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلىغان، بولۇپمۇ ئۇنىڭ تارتقان فوتو رەسىملىرى بۈگۈنكى كۈندىمۇ قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. لوپنۇرنى ئىلمىي تەكشۈرۈش جەريانىدا ئويلىمىغان يەردىن ئون نەچچە ئەسىر كۆمۈلۈپ ياتقان قەدىمكى كروران دۆلىتىنىڭ پايتەختى كروراننى بايقىغان، ئۇنىڭ بايقىلىشى پۈتكۈل شىنجاڭنى تەكشۈرۈش تارىخىدىكى مۇھىم ئىش ئىدى. كېيىن ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىپ كەلگەن ئەنگىلىيە تەۋەسىدىكى ۋېنگرىيىلىك ئارخېئولوگ سىر ئاۋرېل ستەين دەندان ئۆيلۈك، قارا دۆڭلەرنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈپ، سۈپىن ھېدىن سىزغان خەرىتىنى تۇتقىنىچە كروران قەدىمىي شەھىرىگە كىرگەن. شەھەر رەسىمى

ئىككىنچى يىلى سۈپىن ھېدىن ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈپ شۋېتسىيىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغان نوبېلنى يوقلىغىلى بېرىپ، ئۇنىڭغا « ئوتتۇرا ئاسىيانى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى » نى تاپشۇرغان. ئاخىر شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتىنى كۆر - كۆزلىرىدىن ئۆتمەي ئۇچقۇنلىرى چاقنىغان. بۇ تەكشۈرۈش ماتېرى-

يىلى ئۇنىڭ خىمىيە سانائىتى تەجرىبىخانىسى ئۈچۈن بەكمۇ پايدىلىق ئىدى. ئىككى ئايدىن كېيىن، يەنى 12 - ئاينىڭ 3 - كۈنى نوپۇل ۋاپات بولغان. ئۇ ۋاپات بولۇش ئالدىدا تەكشۈرۈش ئەترىتىگە داۋاملىق ئىقتىسادىي ياردەم بېرىش توغرىسىدا ۋەسىيەت قالدۇرغانىدى. نوپۇل فوند جەمئىيىتىمۇ ئۇنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، سۈپىن ھېدىن باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش ئەترىتىنى ئەۋەتىپ تۇرغان. ئۇ كېيىنكى 20 يىل جەرياندىكى 5 - 6 قېتىملىق تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىگە ئاساسەن، سەككىز توملۇق « 1899 - 1902 - يىللىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىلمىي تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى » ناملىق چوڭ ئەسەرنى ئېلان قىلغان، جۈملىدىن بۇ ئەسەرنىڭ « تارىم »، « لوپنۇر » قاتارلىق قىسىمىنىڭ ماتېرىياللىرى ناھايىتى مول، قىممەتلىك ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە « مەركىزىي ئاسىياغا قايتىش »، « مېنىڭ تەكشۈرۈش ھاياتىم »، « چۆل - جەزىرلەرنى كېزىش » (خەنزۇچە نامى « سەپەر خاتىرىسى »)، « خان شەھىرى رېخى »، « يىپەك يولى »، « ئاتلىق قاچقۇن » (خەنزۇچە نەشرىنىڭ نامى « ما جۇڭيىڭنىڭ قېچىشى »، ئۇيغۇرچە نەشرى نامى « قاچقۇن ما جۇڭيىڭ »)، « كۆچمە كۆل » قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان.

1906 - يىلىدىن 1908 - يىللىرىغىچە سۈپىن ھېدىن يەنە تىبەتنى تەكشۈرۈش نىشانى قىلىپ، تىبەت ئېگىزلىكىدە تەكشۈرۈش پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرغان. ئۇ مىڭ بىر جاپا - مۇشەققەت - لەرنى چېكىپ، دالا - تۈزلەردە يېتىپ، تىبەتنىڭ غەربىي جەنۇبىنى نۇقتىلىق تەكشۈرگەن، بولۇپمۇ ئۇنىڭ گاندس تاغ تىزمىسىنى ئۆلچەپ سىزغان خەرىتىسى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ناھايىتى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. ئۇ نەچچە يىل تەكشۈرۈش جەريانىدا قاقاس چياڭتاڭ ۋە ئالى رايونلىرىنى كېزىپ، « ئېففېلس چوققىسى » (يەنى « جۇمۇلاڭما چوققىسى »)، « گاندس چوققىسى »، « ھىمالايادىن ئۆتۈش » قاتارلىق ئاممىباب ئەسەرلەرنى پۈتتۈرگەندىن سىرت، يەنە « ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تىبەت »، ئون توملۇق « 1906 - 1908 - يىللىرىدىكى تىبەتنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى » قاتارلىق

1926 - يىلى قىشتا سۈپىن ھېدىن گېرمانىيە خانس ھاۋا يولى شىركىتىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە، ياۋروپا - ئاسىيا (شاڭخەي - بېرلىن) ھاۋا يولىنى ئېچىش ئۈچۈن، شۋېتسىيە - لىك، گېرمانىيەلىك ۋە دانىيەلىكلەردىن تەركىب تاپقان تەكشۈرۈش ئەترىتىنى باشلاپ جۇڭگو ئىچكى قۇرۇقلۇقىنى تەكشۈرۈشكە كەلگەنىدى. ئالتە ئايلىق سۆھبەت ئارقىلىق سۈپىن ھېدىن بېيجىڭدىكى جۇڭگو ئىلمىي تەشكىلات جەمئىيىتى بىلەن تەكشۈرۈش ئىشلىرى توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلغان. كېلىشىمدە بۇ قېتىمقى جۇڭگو - شۋېتسىيە ئىككى تەرەپتىن تەشكىل تاپقان جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى قۇرۇلىدۇ؛ بەش نەپەر جۇڭگولۇق ئالىم، تۆت نەپەر جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچى (كېيىن يەنە نەچچە جۇڭگولۇق ئالىم قوشۇلغان) ئۆمەككە قاتنىشىدۇ؛ سۈپىن ھېدىن بىلەن شۇ چاغدىكى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي مۇدىرى، ئاتاقلىق ئالىم شۇ بىڭچاڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا جۇڭگو - شۋېتسىيە باشلىقى بولىدۇ؛ تېپىلغان، كوللانغان بارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئەۋرىشكىسى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، كان ئەۋرىشكىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگوغا تەۋە بولىدۇ.

دۇ، دەپ بېكىتىلگەن. مارافونچە سوزۇلغان سۆھبەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، 1926 - يىلى 5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى سۆيىن ھېدىن بىلەن شۇ بىڭچاڭ چوڭ كۆلەملىك زامانىۋى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتىنى باشلاپ بېيجىڭدىن غەربىي شىمالغا قاراپ يولغا چىققان. ئۇلار غەربىي شىمالغا كېلىپ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئىشلىرىنى باشلىغان. دەمەك، 1927 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە سۆيىن ھېدىن جۇڭگو - شۋېتسىيە غەربىي شىمالنى تەكشۈرۈش ئەترىتىگە باشتىن - ئاخىر يېتەكچىلىك قىلىپ، نۇرغۇن ئارخېئولوگىيىلىك نەتىجىلەر (1933 - 1935 - يىللىرىدىكى جۇڭگو غەربىي شىمال تاشيولىنى سىزىپ ئۆلچەش پائالىيىتىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) نى ياراتقاندىن سىرت، « جۇڭگو - شۋېتسىيە ئىلمىي تەكشۈرۈش مەلۇماتى » نىڭ توپلاش، بېكىتىش، نەشر قىلىش ئىشلىرىغا پۈتۈن كۈچى بىلەن يېتەكچىلىك قىلغان. بىراق، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش تۈپەيلىدىن، سۆيىن ھېدىن 70 يېشىدا شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق ماكاندىن قىيىمى ۋەتەننىگە قايتقان. ئۇ ۋەتەننىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىنمۇ شىنجاڭدىكى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىگە ئاساسەن، « ئاسىيا كىنىدە - كىندىكى سەككىز يىللىق تەكشۈرۈش » (ئەسلى نامى « ئاسىيا كىندىكى سەپەر »، تولۇق نامى « دوكتور سۆيىن ھېدىن باشچىلىقىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ مەلۇماتلار توپلىمى - جۇڭگو - شۋېتسىيە بىرلەشمە تەكشۈرۈش ئۆمىكى ») (ئۈچ توم) قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان.

ئۇ 1952 - يىلى 87 يېشىدا ستوكھولمىدىكى داچىسىدا ۋاپات بولغان. ئۇ ئۆمۈر بويى توي قىلمىغان، ئۇنىڭ پۈتۈن ھاياتى دېگۈدەك تەكشۈرۈش، بولۇپمۇ شىنجاڭنى تەكشۈرۈش ئىشلىرى بىلەن ئۆتكەن. ئۇنىڭ ھاياتىنى شۋېتسىيىلىك ئالىم پېتېر تېنېبېرنىڭ تۆۋەندىكى سۆزى بىلەن خۇلاسەلەشكە بولىدۇ:

« سۆيىن ھېدىن 1952 - يىلى 11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى 88 ياش ئەتراپىدا ۋاپات بولغاندا، كىشىلەر ئادەتتىن تاشقىرى كىشىلىك ھاياتىدىكى نەتىجىلەرنى، يەنى چۈشەنگىلى بولمايدىغان خىزمەت ئىقتىدارى، بىردىنبىر كۈرەش قىلىش يۈنلىشى، ئېنىق نىشانى، جاسارىتى ۋە ئىرادىسىنى تىلغا ئالماي قالمايدۇ. سۆيىن ھېدىن ھايات چېغىدا رەسسام، يازغۇچى، جۇغراپىيىشۇناس، خەرىتىچى، ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدىكى گېرمانلارنىڭ چارچىسى ۋە دۆلەتنىڭ ئىچكى سىياسىتىدىكى نىزاجى دېگەن ئاتاقلار بىلەن ئاتالغان. شۇ زاماندا ئەڭ ئابروۋىلۇق ۋە ئەڭ كۆپ تىلغا ئېلىنىدىغان شۋېتسىيىلىك بۇ كىشى تالاي نام - شۆھرەتلەرگە سازاۋەر بولغان: 1905 - يىلى خانلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكلىكىگە، 1913 - يىلى شۋېتسىيە ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرلىقىغا سايلانغان، 11 پەخىرىي دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋان، سان - ساناقسىز جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە باشقا ھەرخىل ئىلمىي جەمئىيەتنىڭ ئەزاسى بولغان. 1902 - يىلى ئۇنىڭغا ئاقسۆڭەك دېگەن ئاتاق بېرىلگەن، ئۇ ئەڭ ئاخىرقى شەرەپلىك ئالاھىدە ئاتاققا ئېرىشكەن شۋېتسىيىلىك كىشى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ ئىرادە ۋە خىزمەتلەرنى ھەرىكەت شوئارى قىلىپ تاللىۋالغان، ئۇنىڭ تۇرمۇش پەلسەپىسىنى بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئىخچاملىيالىمايمەن. »

تۈركىي مىللەتلەرنىڭ رۇس مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى

يۈسۈپجان ياسىن

شەرقىي ياۋروپا دالىسىنىڭ جەنۇبىي قىسىم رايونلىرى، يەنى كاسپىي ۋە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى جايلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي بىر داۋامىدەك جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشكە ئىگە بولغاچقا، بۇ يەر ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ياۋروپا مىللەتلىرى بىلەن ئۇچرىشىشنىڭ دەسلەپكى سورۇنىغا ئايلانغان ئىدى. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا قارا دېڭىزغا تۇتاش قىرىم يېرىم ئارىلىدا مىلادىيىدىن خېلىلا بۇرۇن تۈركىي مىللەتلەرنىڭ بەزى تارماقلىرىنىڭ ياشاپ كەلگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. مىلادىدىن كېيىن بولسا تۈركىي سەۋەبلەرگە كۆرە، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ياۋروپاغا كۆچكەن ھۈن، بەش ئۇيغۇر (بولغار)، ئاۋار، ھازار، سىبىر، پەچەنەك، ئوغۇز ۋە قۇمان - قىپچاق قاتارلىق تۈركىي مىللەتلەر ئاۋۋال مۇشۇ جايدا قايتىدىن ئويۇشۇپ كۈچ كۆرسەتكەن، ئاندىن كېيىن ياۋروپانىڭ ئىچكى تەرەپلىرىگە قاراپ سۈرۈلگەن ئىدى. شۇ سەۋەبلىك، بۇ يەر تارىختا تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئاساسلىق ھاياتلىق ماكانلىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرىگە ئايلانغانىدى.

تۈركىي مىللەتلەر بىلەن رۇسلارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە مۇناسىۋىتىمۇ مۇشۇ جايدا باشلانغان ئىدى. بۇ مىللەتلەرنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە مۇناسىۋەت تارىخى «ئوغۇزنامە» داستانىدىمۇ ئەكس ئەتكەنىدى. داستاندا ئوغۇزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئىتىل (ۋولگا) دەرياسى بويىدا ئۈرۈمخاننى قاتتىق مەغلۇپ قىلغانلىقى، ئۈرۈمخاننىڭ «ئۈرۈس بەگ» دەيدىغان تۇغقىنىنىڭ ئوغۇزخانغا ساداقەت كۆرسەتكەنلىكى ۋە ئوغۇزخاننىڭ ئۇنىڭغا «ساقلاپ» دېگەن نامنى بەرگەنلىكى سۆزلىنىدۇ ①. تارىخشۇناسلار داستاندا تىلغا ئېلىنغان «ئۈرۈس بەگ» ۋە «ساقلاپ» دېگەن كىشىلەر ئارقىلىق سلاۋيانلار بىلەن ئۇلارنىڭ شەرقىي تارمىقى بولغان رۇسلارنىڭ نەزەردە تۇتۇلغانلىقىنى ئالغا سۈرمەكتە، داستاندا تۈركىي مىللەتلەرنىڭ رۇسلار ئۈستىدىكى سىياسىي تەسىرىدىن بېشارەت بېرىلگەن بولۇپ، تارىخشۇناسلار بۇ بېشارەتنىڭ تارىخىي پاكىتقا ئويغۇنلۇقىنى تەستىقلىماقتا.

بۇ يەردە ئالدى بىلەن شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۈركىي مىللەتلەر بىلەن سلاۋيانلارنىڭ ئۇچرىشىشى مىلادىيە 2 - ئەسىرگە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى دەۋرگە بېرىپ تاقىلىدۇ. سلاۋيانلارنىڭ شەرقىي تارمىقى بولغان رۇسلارنىڭ تۈركىي مىللەتلەر بىلەن ئۇچرىشىشى مىلادىيە 8 - ئەسىردىن باشلىنىدۇ. مانا شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىككى مىللەت گۈرۈھىنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى بارغانسېرى كۈچىيىپ باردى. بۇ جەريان ئەسلىدىنلا ئىككى خىل مەدەنىيەت ئېڭى ۋە سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولغان بۇ مىللەت كىشىلىرىنىڭ تەقدىرىدە ئوخشىمىغان ماھىيەتتىكى زور تارىخىي ھادىسىلەرنى ۋە مەدەنىيەت ئۆزگىرىشلىرىنى پەيدا قىلدى. جۈملىدىن، ئىككى سىستېمىدىكى بۇ مىللەتلەرنىڭ ئىلگىرىلىشى ياكى چېكىنىشى، باش كۆتۈرۈشى ياكى زەئىپلىشىشى ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە كۆرسەتكەن مەدەنىيەت تەسىرىنىڭ ماھىيىتى ۋە نەتىجىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىپ كەلدى.

رۇسلار مىلادىيە 8 - ئەسىردىن باشلاپ ئىلمەن كۆلى ۋە كىيېۋ ئەتراپلىرىدا پەيدا

بولۇشقا باشلىغانىدى. مىلادىيە 9 - ئەسىرگە كەلگەندە ئۇلار مۇشۇ جايلاردا كىنەزلىك (بەگلىك) بولۇپ ئۇيۇشۇشقا باشلىغانىدى. بۇ چاغدا شەرقىي ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرى تۈركىي مىللەتلەردىن بېرى بولغان ھازارلارنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، ئىتىل، دىسنا، نىپېر ۋە كۇبان دەرياسى ئەتراپلىرىدىكى جايلار ھازار خانلىقىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە ارايتتى. ھازار خانلىقى مۇكەممەل سىياسىي تەشكىلاتقا، قۇدرەتلىك، ئىلغار ھەربىي كۈچكە ۋە گۈللەنگەن ئىقتىسادىي ئاساسقا ئىگە ئىدى. بۇ خانلىق ئاشۇنداق ئۈستۈنلۈكلىرىگە تايىدى. شەرقىي ياۋروپادا ئاسايىشلىق ۋە بىخەتەر قاتناش ئالاقىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنىدى. مىلادىيە 7 - 9 - ئەسىرلەردە شەرقىي ياۋروپادا ھەقىقىي مەنىدىكى «ھازار تىنچلىق دەۋرى» شەكىللەنگەنىدى. بۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا يېڭىدىن ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان رۇسلار ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، سىياسىي جەھەتتە ھازار خانلىقىغا تەۋەلىك بىلدۈرۈپ، ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە - مۇناسىۋەتنى كۈچەيتكەندى. بۇنداق مۇناسىۋەت نوۋگورود كىنەزى رۇرىك دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەنىدى ②. رۇسلارنىڭ ھازارلارغا بولغان بېقىندىلىق تارىخى 10 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە داۋاملاشقاندى.

ھازار تىنچلىقى خەلقئار قاتناش ۋە سودا ئالاقىسىنى تېزلىتىپ، ھازار خانلىقىنى شەرق ۋە غەربتىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىدىغان، سودا ئالاقىسىدا بولىدىغان ۋە بىر - بىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىدىغان سورۇنغا ئايلاندۇرغانىدى. تىنچلىق، خاتىرجەملىك ۋە ئەركىن - ئازادە مۇھىتتا بارلىققا كەلگەن تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر نەتىجىسىدە يات مىللەتلەرنىڭ ھازار مەدەنىيىتىنى چۈشىنىش ۋە ئۇنىڭدىن ئۆگىنىش ئىستىكى پەيدا بولغانىدى. بۇ خىل ھالەت رۇسلاردا گەۋدىلىك تۈردە ئىپادىلەنگەن. ھازار خانلىقى تارىخىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەقەلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە رۇس - سلاۋيان دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشىغا ۋاسىتە بولغانىدى. مىلادىيە 9 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا سودا ئالاقىسى بىلەن ھازار خانلىقىغا كەلگەن سلاۋيان - فىن ئارىلاشما قەبىلىلىرى ھازارلارنى ئۆرنەك قىلىپ تۇرۇپ، سىياسىي قۇرۇلما تەشكىل قىلىشقا باشلىغانىدى ③. رۇس تارىخشۇناسلىرىدىن ۋىرنادسكىي بىلەن لاسخىنكوف تەكىتلىگىنىدەك، مىلادىيە 882 - يىلىدىن كېيىن ۋارىگ - رۇس كىنەزلىكىنىڭ قولىغا ئۆتكەن ۋە شۇنىڭدىن كېيىن رۇسلارنىڭ تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن ئىگىلەپ كەلگەن كىيىنقى شەھىرنىڭ تۈركىي مىللەتلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقى ئالغا سۈرۈلمەكتە. ④

ئۆزىنىڭ سىياسىي تەشكىلىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى ھازارلاردىن قوبۇل قىلغان رۇسلار ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ھاياتىنىڭ باشقا تەرەپلىرىدىمۇ ئۇلاردىن ئۆگىنىشنى داۋاملاشتۇرغان. شۇڭلاشقا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى بىر تۈركولوگ «رۇسىيە تارىخى كىيىنقى رۇسلىرى دەۋرىدىن بېرى داۋاملىق ھالدا تۈركىي مىللەتلىرى دۇنياسىغا باغلىنىپ كەلگەن» ⑤ دەپ كۆرسىتىش ئارقىلىق رۇس مەدەنىيىتىدىكى تۈركىي مىللەتلەر تەسىرىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئىزچىللىقىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. ئوتتۇرا ئەسىردە بەزى ئەرەب تارىخچىلىرىنىڭ رۇسلارنى «تۈرك» دەپ يازغانلىقى ئەسلىدە رۇس مەدەنىيىتىدىكى تۈرك تەسىرىنىڭ بەكلا كۈچلۈكلۈكىنى كۆرسىتىپ بېرىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. رۇسلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان ۋاقتى ھازار خانلىقى دەۋرىگە توغرا كەلگەچكە، بۇ ۋاقىتتا ھازارلارنىڭ رۇسلارغا كۆرسەتكەن تەسىرى سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلار ساھەسىدە بەكرەك گەۋدىلەنگەن. شۇ سەۋەبلىك، مىلادىيە 839 - يىلى شەكىللەنگەن رۇس ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقى تۈركچىدىكى «قاغان» (رۇسچە گاگان - خاكان دېيىلگەن) دېگەن ئۇنۋاندا

ئاتالغانىدى. مىلادىيە 998 - يىلى خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغان كىنەز ۋىلادىمىر ۋە مىلادىيە 1036 - 1050 - يىللاردا كىنەرلىك ئورنىدا ئولتۇرغان يارۇسلاۋ قاتارلىقلار «قاغان» ئۇنۋانىنى قوللىنىشنى داۋاملاشتۇرغان. خىلارىئۇن، ئىبنى رۇستا ۋە گەردىزىنىڭ ئەسەرلىرىدە ھەمدە فىرانىك ۋە قاينامەسىدە «قاغان» ئۇنۋانىدا ئاتالغان رۇس كىنەرلىرى تىلغا ئېلىنغان ⑥. شۇ مەزگىللەردىن باشلاپ رۇس ئارىستوكراتلىرى ۋە مەمۇرلىرى تۈركچىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋان «بويلا» دېگەن نامدىن ئېلىنىپ «بويار» دەپ ئاتالغان ⑦. ھازىرقى رۇس تىلىدىكى «ئىدارە»، «ئورگان» مەنىسىدىكى «بيورو» سۆزىمۇ ئاشۇ «بويلا» دېگەن نامغا تاقىلىدۇ. مىلادىيە 10 - ئەسىردە كىيىپ شەھىرىنىڭ بىر بۆلىكى تۈركچە «قوزارى» (كوزارى) دەپ ئاتالغىنىدەك، كىيىپ شەھىرىنىڭ ئۆزىمۇ تۈركچە «ماقېرمېن» (چوڭ قەلئە، دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتالغانىدى. موسكۋادىكى «كىرېملىن سارىيى» نىڭ ئاشۇ نامىمۇ تۈركچىدىن كەلگەنىدى. رۇس ۋە قاينامەسى — «رۇس ھەقىقىتى» دىكى ئىدارە قىلغۇچىلار بىلەن ئىدارە قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرۈشتە ئادەتتە ھازار - تۈرك جەمئىيىتىنى ئىسپات قىلىش مۇمكىن ⑧.

مىلادىيە 946 - 972 - يىللاردىكى كىنەز سۋياتوسلاۋ رۇسلارنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئاشۇرۇپ سىرتقا قاراپ كېڭىيىش ئۈچۈن، ھازارلارنىڭ تەرىزىدە قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىز (سۇ) ئارمىيىسىنى تەشكىللىگەن ۋە ئۇنى ھازارلارنىڭ تاكتىكىسى بويىچە مەشىق قىلدۇرغان. سۋياتوسلاۋ يەنە تۈركچە كىيىنىشنى تەشەببۇس قىلغان ھەم ئۆزىمۇ ھەرۋاقت تۈركچە كىيىنىپ يۈرگەن. سۋياتوسلاۋ ھازارلاردىن ئۆگەنگەن تېخنىكا ۋە تاكتىكا بويىچە ئۆزىنىڭ تۇنجى ھەربىي نىشانىنى ھازار خانلىقىغا قاراتقان. ئۇ مىلادىيە 965 - يىلى ھازار خانلىقىغا تۈيۈقسىزلا بېسىپ كىرىپ، پايتەخت ۋە باشقا شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، بۇ خانلىقنى ئاغدۇرۇۋەتكەن. ھازارلارنىڭ ئۆزىدىن ئۆگەنگەن مەدەنىيەتنىڭ كۈچى بىلەن قولغا كەلگەن بۇ غەلبىدىن كېيىن، رۇسلار ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كاسپىي دېڭىزى كاۋكاز ۋە بالقان تەرەپكە كېڭەيتىشنىڭ تۇنجى قەدىمىنى باسقان. ⑨

سۋياتوسلاۋنىڭ ھازارلار ئۈستىدىن قازانغان غەلبىسى رۇسلارنىڭ نوپۇزى ۋە تەسىرىنى كېڭەيتكەن. كىيىپ شەھىرىمۇ رۇسلارنىڭ سىياسىي مەركىزى بولۇشتىن ھالقىپ، يەنە دىن، مەدەنىيەت ۋە سودا مەركىزىگىمۇ ئايلانغان.

دېمەك، رۇسلار ھازارلارغا ئاۋۋال بېقىندا، كېيىن قوشنا ئەل بولۇپ ياشاش جەريانىدا ئىلغار ماھىيەتتىكى ھازار مەدەنىيىتىدىن داۋاملىق ئۆگىنىش نەتىجىسىدە ئاجىز ۋە بېقىندا ئورۇندىكى كىچىك بىر كىنەرلىكتىن ئۆزگىرىپ، ھازارلار بىلەن تىرىكشەلەيدىغان، ھەتتا ئۇنى ئاغدۇرۇۋېتىش دەرىجىسىگە يەتكەن قۇدرەتلىك بىر سىياسىي كۈچكە ئايلانغانىدى.

ھازار خانلىقى ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىللەردە ئىتىل ۋە قاما دەرياسى بويىدا ئىتىل بولغار خانلىقى (مىلادى 668 - 1236 - يىللار) مۇ دەۋر سۈرگەن. رۇسلار ئىتىل بولغار خانلىقى بىلەن نورمال مۇناسىۋەتتە بولغان ۋە بۇ خانلىقنىڭ مەلۇم دەرىجىدىكى تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئەزەربەيجان ئالىمى، داڭلىق تىلشۇناس ئا. جەفەر ئوغلى بۇ ساھەدە ئىزدەنگەن. ئۇنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بۇ خىل تەسىر ئاساسلىقى بولغار تىلىنىڭ سلاۋيان ۋە رۇس تىلىغا تەسىر كۆرسىتىشىدە بەكرەك گەۋدىلەنگەنىدى. ⑩

شەرقىي ياۋروپادا ھازارلار ئوتتۇرىدىن قالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن سۈرۈلۈپ كەلگەن پەچەنەكلەر ئىگىلىگەن. ئۇلار دون دەرياسى بويلىرىدىن دىنىپېر دەرياسىنىڭ غەربىي تەرەپلىرىگىچە بولغان جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. مىلادى 1076 - يىلىدىن

كېيىن، ئوغۇزلارنىڭ بېسىمى بىلەن دوناي ھاۋزىسى تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەن. پەنەنەكلەر شەرقىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادىكى بىرقانچە ئەسىرلىك ھاياتىدا چوڭ بىر دۆلەت پەيدا قىلالمىغان، پەقەت قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ، ئۇرۇش ۋە مۇداپىئە مەزگىللىرىدە بىرلىشىپ ئۆتكەندى. ئۇلار يۇقىرى سەۋىيىلىك ئاتلىق ئۇرۇش تېخنىكىسىغا ئىگە بولغاچقا، بۇ تەرەپ رۇسلارنىڭ كۈچلۈك دىققىتىنى تارتقاندۇ. نەتىجىدە رۇسلار ئۇلاردىن ئۆگىنىپ ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ، ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى يەنىمۇ يۈكسەلدۈرگەندى. ⑪

تارىخشۇناسلارمۇ رۇس ئاتلىق قوشۇنىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى پەنەنەك تەسىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئالىدۇ. پەنەنەكلەر قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى تۈزلەڭ جايلاردا رۇسلار بىلەن 121 يىل قوشنا ياشاش جەريانىدا ئۇلار بىلەن 11 قېتىم چوڭ ئۇرۇش قىلغانىدى. رۇس ئاتلىق قوشۇنىنىڭ تەشكىل تېپىشىدىكى پەنەنەك تەسىرى مانا شۇنداق ھەربىي توقۇنۇش نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەندى. بۇنىڭدىن باشقا پەنەنەك مەدەنىيىتىنىڭ مىراسلىرى سۈپىتىدە ھازىرغىچە سىربىيە، رۇسىيە، ھۇنگىرىيە (ۋېنگىرىيە)، تۈركىيە ۋە كاۋكازدىكى بەزى يەر ناملىرىدا ۋە بۇ يەرلەردە تارقالغان رىۋايەتلەردە ئۇلارنىڭ خاتىرىسى ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە. ⑫

پەنەنەكلەر شەرقىي ياۋروپادا چوڭ بىر دۆلەت - سىياسىي تەشكىل پەيدا قىلالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ ئۈستۈن ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ، رۇسلارنىڭ كاۋكازغا قاراپ كېڭىيىشى ۋە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىن ئۆتىدىغان سودا يولىنىڭ كونتروللۇق ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىش ئارزۇسىنى ۋەيران قىلىۋەتكەندى.

پەنەنەكلەر ۋە ئۇلارنى دوناي ھاۋزىسىغا سۈرگەن ئوغۇزلاردىن كېيىن، جەنۇبىي رۇسىيە، كاۋكاز ۋە بالقانىنىڭ تارىخىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان يەنە بىر تۈركىي مىللەت بولسا ياۋروپالىقلار تەرىپىدىن «كۇمان»، شەرقلەپ تەرىپىدىن «قىپچاق» دەپ ئاتالغان خەلق ئىدى. مانا شۇ قۇمان - قىپچاقلار مىلادى 1080 - يىلىغا كەلگەندە ئۆزىنىڭ سىياسىي خەرىتىسىنى شەرقتە بالقاش كۆلى ۋە تالاس ھاۋزىسىدىن، غەربتە دوناي دەرياسىنىڭ بويلىرىدا غىچە كېڭەيتكەندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قۇمان - قىپچاق تېررىتورىيىسى ئىسلام مەنبەلىرىدە «دەشتى قىپچاق»، غەرب مەنبەلىرىدە بولسا «كۇمانىيە» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغانىدى. د. راسۋۇسكىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، رۇس، بولغار، ھازار، ئالان، قاڭلى، بورتاس، ئۇلاخ ۋە مۇردىۋان قاتارلىق كۆپ خىل مىللەتلەرنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغان قۇماق - قىپچاق خانلىقى ئۆزىنىڭ تېررىتورىيىسىنى ئوتتۇرا ئاسىيا، يايىق - ئىتىل، دون - دونىز، تۆۋەنكى دىنىپېر ۋە دوناي بويلىرىدىن ئىبارەت بەش چوڭ مەمۇرىي رايونغا بۆلۈپ ئىدارە قىلغانىدى. ⑬

قۇمان - قىپچاقلارنىڭ سىياسىي قۇدرىتى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى باش كۆتۈرۈپ چىققان ۋاقىتقا قەدەر داۋاملاشقان. بىر يېرىم ئەسىر داۋاملاشقان بۇ جەرياندا ئۇلار رۇسلار ۋە بالقان مىللەتلىرىنىڭ تارىخىدا زور ئۆزگىرىشلەرنى ياسىغان. بۇ چاغدا كىيىنكى كىنەزلىكى ھوقۇق تالىشىش يۈزىسىدىن بىرقانچە كىنەزلىككە ئايرىلىپ، رۇسىيە بۆلۈنۈپ كەتكەندى. راسۋۇسكى كىيىنكى پىكىرىگە ئاساسلانغاندا، رۇس كىنەزلىكلىرىدىن بەزىلىرى قۇمان - قىپچاقلارنىڭ ھامىلىقى ئاستىدا بولغان.

مىلادىيە 1185 - يىلى نوۋگورود - سۋېرسك كىنەزلىكىنىڭ كىنەزى ئىگور خۇسۇسىي خائىشى بويىچە، ئەسكەر باشلاپ قۇمان - قىپچاقلارغا تۇيۇقسىز ئۇرۇش قوزغىغان. ئەپسۇس ئۇنىڭ قوشۇنى دون دەرياسىنىڭ تارمىقى بولغان قايالىق ئېقىنى بويىدا قۇمان - قىپچاقلار

تەرىپىدىن قاتتىق - دەھشەتلىك مەغلۇپ بولغانىدى. بۇ مەغلۇبىيەت رۇسلارنىڭ مەنۇيى دۇنياسىغا قاتتىق تەسىر كۆرسەتكەن. نەتىجىدە رۇس ۋە تەنپەرۋەرلىكىنى يارىتىش ئىستىكىدە «ئىگور داستانى» مەيدانغا كەلتۈرۈلگەنىدى. رۇس ئالىملىرى بۇ داستاننى رۇس ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ۋە ئەڭ گۈزەل ئۆرنىكى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىدۇ. رۇس فولكلور تەتقىقاتچىلىرىدىن د. س. لىخاچىڭ «داستان ھەر ۋاقىت رۇس ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ ئەڭ گۈزەل ئۆرنەكلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە ئۆز غايە ۋە گۈزەللىكىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇ رۇس ئەدەبىياتىنىڭ ھاياتلىق قارشىدۇر» (14) دەپ كۆرسىتىش ئارقىلىق بۇ داستاننىڭ رۇسلارنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىي ھاياتىدىكى، شۇنداقلا رۇس ۋە تەنپەرۋەرلىكىدىكى يۈكسەك ئەھمىيىتىنى گەۋدىلەندۈرگەنىدى.

«ئىگور داستانى» ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغىنىدەك، بۇ داستان رۇس مەدەنىيىتىدىكى تۈرك تەسىرىنىڭ مۇھىم مەھسۇللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ھەقىقەتەن «ئىگور داستانى» قۇمان - قىپچاقلارنىڭ تىلى، تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەنىدى. (15) داستان قۇمان - قىپچاقلار بىلەن رۇسلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كۈچلۈكلىكىگە قارىماي، قۇمان - قىپچاقلارنىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبىدا يارىتىلغانىدى. رۇس ئەدەبىياتىنىڭ شاھنامەسى دەپ قارىلىدىغان «ئىگور داستانى» ئۇرۇش تاكتىكىسى، قۇراللىنىش ۋە مەدەنچىلىك جەھەتلەردە رۇسلار ئۈستىدىكى تۈرك تەسىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش بىلەنمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. (16)

قۇمان - قىپچاقلارنىڭ رۇس مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى يالغۇز يۇقىرىقى تەرەپلەر بىلەنلا چەكلەنگەن ئەمەس، بەلكى يەنە سەنئەت ساھەسىدىمۇ ئەكس ئەتكەنىدى. بۇ نۇقتىدا رۇس شەرقشۇناسى ۋ. ۋ. بارتولد مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولۇپ، ئۇ كىشىلەر تەرىپىدىن بىردەك ھالدا رۇسلارنىڭ مىللىي ئۇسۇلى دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان «تەكشى قەدەملىك پۈت سىلكىش ئۇسۇلى» (تەپمە ئۇسۇل) نىڭ ئەسلىدە قۇمان - قىپچاقلارنىڭ ئۇسۇلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. (17) ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ بۇ پىكرى تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ ساھەدە بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ.

تۈركىي مىللەتلەرنىڭ رۇسلارغا كۆرسەتكەن سەنئەت تەسىرى قاتارىدا «بالالاىكا» نى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. رۇسلارنىڭ ئەڭ ياقتۇرۇپ چالىدىغان ۋە دۇنياغا داڭلىق بولغان چالغۇسى «بالالاىكا» تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ھۇنلار دەۋرىدىن بىرى ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان «قوپۇز» دېگەن چالغۇسىنىڭ بىراز ئۆزگەرتىلگەن شەكلىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. «بالالاىكا» دېگەن ئىسىمىمۇ تۈركىي تىلىدىن كەلگەن. (18) لېكىن، رۇس مىلودىيىلىرى ئۈستىدىكى تۈرك تەسىرى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر تازا چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمىدى.

مىلادى 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ بېسىپ كىرىشى بىلەن قۇمان - قىپچاق خانلىقى يىمىرىلىپ كەتكەن. قۇمان - قىپچاقلارنىڭ زور كۆپچىلىكى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پۇقرالىرىغا ئايلانغان. بىر قىسمى ئىتىل بۇلغارلىرىنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. ئاز بىر قىسمى بولسا غەربىي ئاسىيا بىلەن شىمالىي ئافرىقىغا كۆچۈپ كەتكەن. بۇ ۋاقىتتا پۈتكۈل رۇسىيە تەۋەسىمۇ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، رۇس كىنەزلىكلىرى بۇ ئىمپېرىيىنىڭ بېقىندا ئەللىرىگە ئايلاندۇرۇلغانىدى.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىز تارمىقى بولغان ئالتۇن ئوردۇ خانلىقى مىلادى 1240 - يىللاردا تەشكىل تاپقان بولۇپ، شەرقتە ئىرتىش دەرياسى بويلىرىدىن غەربتە دۇناي دەرياسى ۋادىسىدە

غىچە بولغان جايلار ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا قارايتتى. ئالتۇن ئوردۇ خانلىقىغا تەۋە جايلاردىن رۇسىيىدىن باشقىسى، يەنى خارازىم، دەشتى قىپچاق، كاۋكاز، قىرىم ۋە ئىتىل دەرياسى بويلىرى تۈرك مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن ھېسابلىناتتى. ئالتۇن ئوردۇ خانلىقى مانا شۇنداق تۈرك مەدەنىيىتى ئۈستىگە قۇرۇلغان بولغاچقا، دۆلەت پۈتۈنلەي تۈركىي مىللەتلەرنىڭ دۆلەت ئەنئەنىسى بويىچە ئىدارە قىلىنغانىدى. تۈرك تىلىمۇ خانلىقنىڭ ئورتاق تىلىغا ئايلانغانىدى. دېمەك، موڭغۇل ئىستىلاسى تۈركىي تىلىنىڭ جانلىنىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە تەسىرىنىڭ كېڭىيىشىگە پايدىلىق شارائىت ھازىرلىغانىدى.

ئالتۇن ئوردۇ خانلىقىنىڭ تۈرك مەدەنىيىتىگە يۈكسەك دەرىجىدە ئېتىبار بېرىشى ۋە ئۆزىنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى تۈرك مەدەنىيىتى ئاساسىدا داۋاملاشتۇرۇشى خانلىق تەۋەسىدىكى موڭغۇللارنى تېزلا تۈركلىشىپ كېتىشكە يۈزلەندۈرگەن. يەنە كېلىپ ئالتۇن ئوردۇ تەۋەسى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە يولىنىڭ شىمالىي بۆلىكىنى ئۆزىنىڭ ئىلكىگە ئالغان بولغاچقا، بۇ خانلىقمۇ ھازار خانلىقىغا ئوخشاش كۆپ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىدىغان ۋە قوشۇلىدىغان سورۇنغا ئايلانغانىدى. مىلادى 1333 - يىلى ئالتۇن ئوردۇ خانلىقىنىڭ بەركە سارىيىنى زىيارەت قىلغان ئەرەپ ساياھەتچىسى ئىبنى باتۇتا بۇ شەھەرنىڭ مىللەت تەركىبىنىڭ كۆپخىللىقىنى، بۇ يەردە ئايرىم - ئايرىم رايونلارغا ئولتۇراقلاشقان موڭغۇللار، ئاسلار، قومان - قىپچاقلار، رۇسلار، ۋىزانتىيىلىكلەر، سۈرىيىلىكلەر، ئىرانلىقلار ۋە شەرقلق باشقا مىللەت ئاھالىسىنىڭ ئۇچرايدىغانلىقىنى تىلغا ئالغانىدى. ئىبنى باتۇتا تىلغا ئالغىنىدەك، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ شەقتە كۈرىيىدىن غەربتە ئادىياتىك دېڭىزغىچە بولغان جايلاردا تۇرغۇزغان ھۆكۈمرانلىق تەرتىپى كۆپخىل مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئۇچرىشىدىكى توسالغۇلارنى سۈپۈ - رۇپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ خەلقئارالىق ئالاقىسىنى كۈچەيتكەنىدى. بولۇپمۇ رۇس كىنەزلىكلىرىنىڭ ئالتۇن ئوردۇ خانلىقىغا بېقىندا بولغان ھالدا ئىككىيۈز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بۇ خانلىقنىڭ بىر تۇتاش سىياسىي تەسىرى ئاستىدا تۇرۇش رۇسلار بىلەن تۈركىي مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىلگىرىكىدىن تېخىمۇ بەكرەك قويۇقلاشتۇرغانىدى. رۇسلارنىڭ تۈركىي مىللەتلەر مەدەنىيىتىگە بولغان قىزىقىشى ۋە ئۆگىنىشى تېخىمۇ كۈچەيگەنىدى. بۇ ئەھۋال بولۇپمۇ موسكۋا كىنەزلىكىدە ئالاھىدە كۈچلۈك بولغانىدى.

رۇس كىنەزلىكلىرى ئىچىدە مۇسكۋا كىنەزلىكىنىڭ ئالتۇن ئوردۇ خانلىقىغا بولغان ساداقىتى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇ ئالتۇن ئوردۇ خانلىقىغا ۋە كالىتەن رۇس كىنەزلىكلىرىدىن باج يىغاتتى. شۇ سەۋەبلىك رۇسلار مۇسكۋا كىنەزى ئىۋان (مىلادى 1328 - 1341 - يىللار) غا «تۈركلەرنىڭ خالىتىسى» دېگەن لەقەم قويغان، ئىۋان تارىختا «ئىۋان خالتا» دېگەن نامدا ئاتىلىدۇ. ⑲ مۇسكۋا كىنەزلىكى ئالتۇن ئوردۇ خانلىقىغا ساداقەت كۆرسىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تۈرك مەدەنىيىتىدىن ئۆگىنىش دولقۇنىنى پەيدا قىلغانىدى. ئالتۇن ئوردۇ خانلىقىمۇ مۇسكۋا كىنەزلىكىگە نىسبەتەن ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىش ۋە يول قويۇش پوزىتسىيەسىدە بولغانىدى. شۇڭا، مىلادىيە 1480 - يىلى مۇسكۋا كىنەزلىكى ھېچقانداق بىر ھەربىي توقۇنۇش ھالىتى پەيدا قىلماستىنلا ئالتۇن ئوردۇ خانلىقىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولغانىدى. رۇس تارىخچىلىرىنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغاندا، مۇسكۋا كىنەزلىكى مۇستەقىللىق ھالىتىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، دۆلەت ئىدارە قىلىشنىڭ نۇرغۇن تەرەپلىرىدە ئالتۇن ئوردۇ خانلىقىنىڭ ئۇسۇلىنى قوللانغانىدى. مۇسكۋا كىنەزلىرى ۋە چار پادىشاھلار تاكى پېتىر I دەۋرىگە قەدەر دىپلوماتىك پائالىيەتلەردە ۋە ئەلچىلىك مۇراسىملىرىدا ئالتۇن ئوردۇ دىپلوماتىيىسىنىڭ پۈتكۈل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەينەن تەدبىقلىغانىدى. ⑳ ھەتتا رۇس كىنەزلىرى ۋە بويارلىرى

كېيىنىش ۋە تارىنىش جەھەتتىمۇ ئۆزلىرىنى تۈرك مەمۇرلىرى بىلەن بىر خىللاشتۇرغانىدى. ھەقىقەتەن رۇسلارنىڭ سىياسى تارىخىدا تۈرك تەسىرى ئۇزاق ۋاقىت داۋاملاشقان. 17 - ئەسىرگە كەلگەندە رۇسىيىدىكى 915 نەپەر پىرەنس ۋە بۇيىرلارنىڭ ئىچىدە 156 نەپىرى تۈركىي مىللەتلەردىن ئىدى. (21) 19 - ئەسىردە ياشىغان بىر رۇس تارىخچىسى توغرا ئېيتقىنىدەك، «ئاسىيا خەلقلىرى (تۈركىي مىللەتلەر) نىڭ رۇسىيە ئۈستىدىكى تەسىرىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس.» (22)

ئالتۇن ئوردۇ دەۋرىدە رۇس مەدەنىيىتىدىكى تۈرك تەسىرى ئالدىنقى مەزگىلدىكى ھەرقانداق بىر دەۋرگە سېلىشتۇرغاندا چېتىلىدىغان ساھە ۋە ئۇنىڭ سالمىقى جەھەتتىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەنىدى. بۇ دەۋردىكى تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى سىياسى - ھوقۇق، ئەدلىيە - ئارمىيە، ئېتنوگرافىيە، تىل - ئەدەبىيات، بىناكارلىق - مېمارچىلىق، ئىقتىسادىي ھايات، قىياپەت (ياسىنىش ۋە تارىنىش) ۋە سەنئەت قاتارلىق كۆپ تەرەپلەردە ئىپادىلەنگەن. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، قەتئىي ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان بۇ تەسىرلەر ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرغىنى تۈركىي تىلىنىڭ رۇس تىلىغا كۆرسەتكەن تەسىرى بولدى. تۈركىي تىلىنىڭ رۇس تىلى ئۈستىدىكى تەسىرى ھازىرلا دەۋرىدىلا باشلانغانىدى. «ئىگور داستانى» بولسا تۈركىي تىلىنىڭ رۇس تىلىدىكى تەسىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان تۇنجى ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەسىلە خېلى بۇرۇنلا رۇس ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى تارتقانىدى. 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىلا ۋاسلىنىق تۈزۈم بىلەن تاتىشچى رۇس تىلىغا شەرق تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلۈكلەر ئۈستىدە ئەسەر يېزىپ بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتنى باشلىغان. 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ف. ئىردمان «ئىگور داستانىدا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئىزلىرى» دېگەن تېمىدىكى ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ ئۇلارنىڭ ئىزىنى باسقان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ مەسىلە رۇسىيىدىكى مۇھىم بىر تەتقىقات تۈرىگە ئايلانىپ ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك تەرەققىيات تارىخىنى بېسىپ ئۆتتى. يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان ئالىملاردىن كېيىن، «ئىگور داستانى» دىكى تۈركچە سۆزلۈكلەر ۋە تۈرك روھىنىڭ بۇ داستانغا كۆرسەتكەن تەسىرى توغرىسىدا بېرىن، گرىگورى، كازىمبېك، مىلىئورانسكى، زېمىن ۋە مالوف قاتارلىقلار تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغانىدى. 1985 - يىلىغا كەلگەندە باسكاكوفنىڭ «ئىگور داستانىدىكى تۈرك لېكسىكىسى» دېگەن كىتابى نەشر قىلىندى. بۇ تېمىغا ھەتتا رۇسىيە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭمۇ دىققىتىنى تارتقانىدى. تارىخقا نەزەر سالىدىغان بولساق تۈركىي تىلىنىڭ رۇس تىلى ئۈستىدىكى تەسىرى يالغۇز بۇ داستان بىلەنلا چەكلەنگەن ئەمەس. بەلكى يەنە 13 -، 15 - ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن ئون بىر چوڭ داستان ۋە ھېكايىدىمۇ كۆرۈلگەنىدى. (23) رۇس ۋە سلاۋيان تىللىرىدىكى بىۋاسىتە ھالدا تۈركىي تىلىدىن كىرگەن ياكى تۈركىي تىلىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىدىن كىرگەن سۆزلۈكلەر توغرىسىدا كۆپلىگەن ئەسەرلەر يېزىلدى. بۇ تېمىغا كېيىنكى ۋاقىتتا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ۋە باشقا بەزى ژورناللاردا مەخسۇس سەھىپە ئىجارتىلغان، ھەمدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا 1970 - يىلىغا قەدەر «شەرق ۋە غەرب سلاۋيان تىللىرىدىكى تۈركچە مەنبەلىك سۆزلەر» دېگەن تېمىدا ئۈچ قېتىم ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. 1971 - يىلى يانۋاردا كىيىپ شەھرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئا. ئى. كىرىمىسكىينىڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىنى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان بىر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئون نەپەر ئالىم بۇ تېمىنى قايتىدىن مۇھاكىمە قىلغان. 1972 - يىلى

فېۋرالدا تاشكەنتتە ئۆتكۈزۈلگەن بىر كونفرانستا ئا. ن. كونونوف «رۇس تىلىدىكى تۈر- كىزم ۋە تۈركىي تىلىدىكى رۇسىزم، يەنى بۇ مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ تەتقىق قىلىنىشى پايدىلىق بولۇش بىلەن بىرگە يەنە ناھايىتى زور قىزىقىش پەيدا قىلىدۇ» (24) دەپ كۆرسۈتىش ئارقىلىق بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتنى تېخىمۇ كۈچەيتىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى بىلدۈرگە- ىدى. بۇ ئالىم يەنە سوۋېت تۈركولوگلىرى كومىتېتىنىڭ 1975 - يىلى يانۋاردا ئېچىلغان بولۇپ يىغىنىدا تۈركولوگلار تەرىپىدىن رۇس تىلىدىكى تۈركچە مەنبەلىك سۆزلۈكلەر لوغىتى- نى تەييارلاپ نەشر قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسەتكەنىدى. (25) قىرغىز يازغۇچىسى چىڭ- غىز ئايتماتوف «رۇس تىلىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى تۈركچىدىن كەلگەن سۆزلۈكلەردىن تەشكىل تاپقان» (26) دەپ كۆرسەتكەن. كونونوف بىلەن ئايتماتوفنىڭ بۇ پىكرى تۈركىي تىلىنىڭ رۇس تىلى ئۈستىدىكى تەسىرىنىڭ كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئەھۋال ھەقىقەتەن ئايتماتوفنىڭ دېگىنىدەك بولغان تەقدىردىمۇ، مەسىلىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەرىپى ۋە بىزنىڭ ھەممىدىن بەكرەك ئەھمىيەت بىلەن قارايدىغىنىمىز رۇس تىلىدىكى تۈركچە سۆزلۈكلەرنىڭ سانلىق مەلۇماتىلا ئەمەس، بەلكى يەنە رۇس تىلىدىكى ئەڭ مۇھىم مەدەنىيەت ئاتالغۇلىرىنىڭ تۈركچە سۆزلۈكلەر بىلەن ئاتىلىشى- دۇر. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىز تۆۋەندە كىيىن دەۋرىدىن تارتىپ رۇسلار ئىشلىتىپ كېلىۋات- قان قىسمەن سۆزلۈكلەرنى مىسال كەلتۈرىمىز.

1. سىياسىي - ھوقۇق، ئارمىيە ۋە ئەدلىيىگە دائىر سۆزلۈكلەر: «گاگان - خاكان» (قاغان)، «بويار» (ئەمەلدار، ئارستوكرات)، «بيورو» (ئىدارە)، «تۈرۈن» (تۈدۈن - نازارەت- چى)، «ئۇررا» (دۇر، ۋە دئال، دىن كەلگەن، ھۇررا)، «گازارما» (گازارما)، «كارا- ئۇل» (قاراۋۇل)، «يېسائۇل» (ياساۋۇل)، «ئاتاكا» (ھۇجۇم قىلماق)، «بازا» (بازا)، «كازاك» (قازاق، چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرىنىڭ بىر خىل ئىمتىياز نامى)، «كۈرگان» (قۇرغان)، «كارا» (جازا)، «ئۇچان» (ھەربىي كىمە)، «سۇد» (سود، ئەسلى پارسچە) قاتارلىقلار.

2. ئىقتىساد ۋە پۇل - مۇئامىلىگە دائىر سۆزلۈكلەر: «تامۇژنا» (تامۇژنا، تامغا، دىن كەلگەن)، «چېك» (چەك)، «كارۋان» (سودا ئەترىتى)، «باگاچ» (باي)، «بازار» (بازار)، «خازيائىن» (خوجايىن)، «گازنا» (غەزىنە)، «دېنگى» (تەڭگە)، «كوپېيك» (پۇل بىرلىكى، كەبەك، تىن كەلگەن)، توۋار (تاۋار)، «تاۋارش» (يولداش، توۋار، ۋە ئىشى، دىن كەلگەن)، «تورگى» (كىم ئاشتى) قاتارلىقلار.

3. رۇس كىشى ئىسىملىرى ۋە فامىلىلىرىدە كۆپ قوللىنىدىغان ئىسىملار: «كاراخان»، «كوركمازۇف»، «چىمادانوف»، «كوزلوف»، «ئاكساكوف»، «چاپايىف»، «نازاروف»، «تۈرگىنىف» قاتارلىقلار.

4. كىيىم - كېچەك، ياسىنىش ۋە قىياپەتكە دائىر سۆزلۈكلەر: «شاپكا» (شەپكە)، «كالپاك» (قالپاق، موگو)، «شتان» (ئىشتان)، «ساندال» (سەندەل)، «باشماق» (ئاياق)، «سوروك» (كۆڭلەك)، «يارلىك» (دوپپا، ماركا)، «يېپانچا» (يىرتىلغان كونا چاپان)، «تون» (چاپان)، «زىگزاگ» (زىغزىغ)، «زىناك» (زىناق)، «ئۇسما» (ئوسما)، «بورودا» (بۇرۇت) قاتارلىقلار.

5. تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە باشقا قۇرال - سايمانلارنىڭ ئىسىملىرى: «سۇندۇك» (ساندۇق)، «چىمادان» (چامادان)، «ساماۋار» (ساماۋەر)، «چايناك» (چەينەك)، «پودنۇس» (پەتنۇس)، «بۇرائۇ» (ئۈشكە)، «باگاژ» (يۈك)، «بارابان» (دۇمباق)،

«تارا» (نەرسىلەرنى يۆگىمەك) ، «كىنژەل» (خەنجەر) قاتارلىقلار .

6. ھايۋانات ، جان - جانىۋار ۋە ئۇچار - قۇشلارنىڭ ئىسىملىرى : «بارس» (يولۋاس) ، «كابان» (قاۋان - ياۋا توڭگۇز دېگەن مەنىدە) ، «لوشچاد» (ئالا - تاغلى ئات) ، «ئارگاماك» (ئارغىماق) ، «كۇلان» (قۇلان) ، «كوزا» (قوي ، ئۆچكە) ، «پارسۇك» (پورسۇق) ، «دژىيران» (جەرەن) ، «بالىك» (بېلىق) ، «چېرىپاخا» (تاشپاقا) ، «پاخا» (پاقا) ، «تاراكان» (سۈۋەرۈك) ، «سازان» (سازالڭ) ، «بېركۇت» (بۈركۈت) قاتارلىقلار .

7. ئۆي - جاي ، يەر - زېمىن ، يېمەك - ئىچمەك ۋە مېۋە - چېۋىگە دائىر سۆزلۈكلەر : «چايخانا» (چايخانا) ، «چاي» (چاي) ، «زېمىن» (يەر - زېمىن) ، «كايما» (چەت ، ياقا) ، «باگچا» (ئېتىزلىق) ، «ئىزىۋوم» (ئۈزۈم قېقى) ، «ئابىرۇز» (تاۋۇز) ، «ياچېمان» (بۇغداي) ، «ۋۇدا» (سۇ) قاتارلىقلار .

8. سۈپەت سۆزلىرى : «ياركىي» (يارقىن) ، «تۇمان» (تۇمان) ، ئالىي (قىزىل) ، «باگا-تىر» (باتۇر ، قەھرىمان) ، «ياۋۇز» (جەڭگىۋار) ، «ئاۋارىيا» (ئاۋارىگەرچىلىك ، ھادىسە) ، «ئازا-رىت» (روھلىنىش) ، «ئالچ» (ئاچكۆز ، پاراخور) ، «باگروۋىي» (بېغىررەڭ) ، «بېز» (يوق ، كېرەكسىز) ، «تومنىي» (قېنىق) ، «پارا» (پەر ، ماس كېلىش) قاتارلىقلار .

بۇ تىل پاكىتلىرى بىزگە بۇ سۆزلۈكلەرنىڭ كۆپچىلىكى (يەنى ئادەم ئىسىملىرى ۋە باشقا جانلىقلارنىڭ ئىسمى بۇنىڭ سىرتىدا) دە ئىپادىلەنگەن نەرسىلەرنى ياكى مەدەنىيەت بەلگىلىرىنى رۇسلارنىڭ تۈركىي مىللەتلەردىن قوبۇل قىلغانلىقىنى ياكى ئۇلارنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن تۇنىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

تۈركىي تىلىنىڭ رۇس تىلىغا كۆرسەتكەن كۈچلۈك تەسىرىنىڭ مۇھىم بەلگىسىدىن بىرى «كازاك» دېگەن نامدىن ئىبارەت ئىدى . مەلۇمكى ، تۈركىي تىلىدا «قازاق» نامى «ئەركىن ئادەملەر» ، «ئۆز دۆلىتىدىن ئايرىلىپ چىققان ھۆرىيەتچىلەر» ۋە «ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۆز مەيلىچە كەتكەنلەر» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . 15 - ، 16 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە ، بىر تۈركۈم رۇسلار موسكۋا مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ تەسىرىدىن چىقىپ ئەركىن ياشاش مەقسىتىدە ، دۇن ، يايىق (ئۇرال) ، ئىتىل ، تېرەك ۋە دىنىپېر دەرياسى بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە ئۆزلىرىنى تۈركچىدىكى «قازاق» دېگەن نام بىلەن «كازاك» دەپ ئاتىغان . شۇنىڭدىن ئىبارەت بۇ تارماق رۇسلار «كازاكلار» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە . ②7

رۇسىيىدىكى تەتقىقاتلاردا رۇسلارنىڭ تۈركىي مىللەتلەرنىڭ بىر مۇنچە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى (رۇسلاردىكى بۇرۇت قويۇش ، بىلىگە قىلىچ - خەنجەر ئېسىپ يۈرۈش ، قىز - ئاياللارنى ئۈستۈن كۆرۈپ قەدىرلەش ، «ئۈچ» ، «يەتتە» ، «توققۇز» دېگەن سانلارنى مۇقەددەس بىلىش) قوبۇل قىلغانلىقى ۋە بىناكارچىلىقتا تۈرك مەمارچىلىقىنى ئىشلىتىپ كېلىۋاتقانلىقى تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇ ساھەدەمۇ چوڭقۇرراق تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلمىدى . رۇسىيىنىڭ شەھەر ، كوچا ۋە باشقا جۇغراپىيىلىك ناملىرىدا تۈركىي مىللەتلەرنىڭ نامىغا ۋە مەدەنىيىتىگە باغلىنىدىغان بەلگىلەر بار .

رۇسلارنىڭ تۈركىي مىللەتلەردىن ئۆگىنىش ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىنى قوبۇل قىلىش تارىخى 19 - ئەسىرگە قەدەر داۋاملاشقانىدى . بۇ تەسىر رۇسلارنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ ، ئۆز ئىرادىسىنىڭ تاللىشى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن . نەتىجىدە تۈركىي مىللەتلەرنى مەدەنىيىتى رۇسلارنىڭ كۈچىيىشى ۋە گۈللىنىشىدە ئىنتايىن مۇھىم بىر ۋاسىتىغا ئايلانغان .

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەككى ، 19 - ئەسىردە رۇسىيە ئوتتۇرا ئاسىيانى

بېسۋالغاندىن كېيىن، تۈركىي مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا رۇس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى دەۋرى باشلاندى. لېكىن بۇ تەسىرنىڭ ماھىيىتى پەرقلىق بولۇپ، ئۇ رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ چوڭ رۇسچىلىقنى نىشان قىلغان غەيرىي ئىنسانىي تۈستىكى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىدىكى مەھسۇلى ئىدى. بۇ جەريان رۇسلارنىڭ تۈركىي مىللەتلەرنى خىرىستىئانلاشتۇرۇش ۋە رۇسلاشتۇرۇش شوئارى ئاستىدا يۈرگۈزۈلگەن مەدەنىيەت زوراۋانلىقىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ رۇس مەدەنىيىتىنىڭ تۈركىي مىللەتلەرگە مەجبۇرىي يۈكلەنشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەندى. ئاتالمىش مەدەنىيەت تەسىرى دەپ قارالغان بۇ خىل مەدەنىيەت مۇستەملىكىچىلىكى ئۆزى نىشانلىغان تۈركىي مىللەتلەرنى سىياسىي ھايات، ئىدىئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن قاتتىق چايقىلىش ۋە ئېغىر دەرىجىدە گۇمران بولۇشقا يۈزلەندۈرگەندى.

بىبلىئوگرافىيە

- ① «ئوغۇزنامە»، ئۇيغۇرچە، 50 -، 51 -، 52 - بەتلەر، 1981 - يىلى، بېيجىڭ.
- ②③⑥⑫⑬⑯ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 12، توم، 2 - قىسىم، 198 -، 199 -، 201 -، 202 -، 204 -، 205 -، 207 - بەتلەر، 1988 - يىلى، ئىستانبۇل.
- ④ ژ. بروتكۇز: «قەدىمكى كىيىمنىڭ تۈرك - ھازار مەنبەسى»، تۈركچە DTCFD، 1946 - يىلى، 4 - سان، 343 -، 350 - بەتلەر.
- ⑤ بۇلات كومىكوف: «ئەرەب مەنبەلىرىگە كۆرە 9 -، 11 - ئەسىرلەردىكى كىماك دۆلىتى»، رۇسچە، 3 - بەت، 1972 - يىلى، ئالماتا.
- ⑦ «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 7 - توم، 499 - بەت، 1969 - يىلى، ئىستانبۇل.
- ⑧ ل. راسۇنى: «تارىختا تۈركلۈك»، تۈركچە، 127 - بەت، 1942 - يىلى، ئەنقەرە.
- ⑨ «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 29 - توم، 321 - بەت، 1980 - يىلى، ئەنقەرە.
- ⑩⑰ ئا. جافەرئوغلى: «تۈرك تىلى تارىخى»، تۈركچە، 101 -، 160 - بەتلەر، 1984 - يىلى، ئىستانبۇل.
- ⑪ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 9 - توم، 538 - بەت، 1964 - يىلى، ئىستانبۇل.
- ⑭⑮⑱⑳㉑㉒㉓㉔㉕ ⑬ ⑯ ⑰ ⑱ ㉑ ㉒ ㉓ ㉔ ㉕ بايمىرزا ھايت: «سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىكى تۈركلۈكنىڭ ۋە ئىسلامىيەتنىڭ بەزى مەسىلىلىرى»، تۈركچە، 26 -، 27 -، 28 -، 29 -، 30 -، 31 - بەتلەر، 1987 - يىلى، ئىستانبۇل.
- ⑳ ئا. ن. كونونوف: «رۇسىيىدىكى تۈركىي تىللار تەتقىقاتى تارىخى»، رۇسچە، 9 - بەت، 1972 - يىلى، لېنىنگراد.
- ㉑ ۋىلادىمىروف، بۇدانوف: «رۇس قانۇن تارىخى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، رۇسچە، 123 - بەت، 1915 - يىلى، پېتېربورگ.
- ㉒ «سوۋېت تۈركولوگىيىسى»، رۇسچە، 1973 - يىلى، 3 - سان، 28 -، 37 - بەتلەر.
- ㉓ «سوۋېت تۈركولوگىيىسى»، رۇسچە، 1975 - يىلى، 2 - سان، 111 -، 122 - بەتلەر.

«تەڭرى تان كەزىم» دىكى ئەخلاقىي دەۋرەتلەر

يارمۇھەممەد تاھىر تۇغلۇق

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

سەۋرىنىڭ ھېكمىتى

«تەڭرى بىرەر ئادەمگە سەۋردىن چوڭ ۋە ياخشى نەرسە ئاتا قىلمىغان»
— مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام

تەڭرى بۇيرۇغان ۋە تەڭرى ياخشى كۆرىدىغان گۈزەل ۋە ئالىي ئەخلاقلاردىن بىرى
سەۋردۇر.

سەۋر ئادەم ئۈچۈن ئەڭ كاتتا روھىي نېمەتلەرنىڭ بىرى. ئۇ تەڭرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن
ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا رىغبەت قىلىدۇ، گۇناھلىق ئىشلارنى قىلىشتىن ئۆزىنى تىزگىنلەش-

كە تۈرتكە بولىدۇ ۋە ئۇنىڭغا يول قويمايدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، سەۋرلىك بولۇش ناھايىتى
كۆپ پەزىلەتلەرنىڭ ئاساسى، خېلى كۆپ گۇناھلارنىڭ سادىر بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان

تىزگىن. سەۋرسىزلىك نۇرغۇن پەزىلەتسىزلىك ۋە گۇناھلارنىڭ ئانىسىدۇر. شۇڭا «سەۋرى»
ئىبارىسى «قۇرئان كەرىم» دە «70 قېتىمدەك سۆزلىنىدۇ»^① كەن. بۇمۇ سەۋرىنىڭ ھېكمىتىدە-

نىڭ يۇقىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. «سەۋر» نىڭ ھېكمىتى ۋە مەنىسى ناھايىتى كەڭ
ۋە چوڭقۇر. چۈنكى، ئۇ ئىنسان تەبىئىتى بىلەن تەڭرىنىڭ خىسلىتى ۋە سۈپىتى ئوتتۇرىسىدە-

كى مۇناسىۋەت، روھىي ھايات بىلەن ماددىي ھايات ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئالىي ئەخلاق
بىلەن ئەخلاقسىزلىق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قاتارلىق كۆپ قاتلاملىق مۇناسىۋەتلەر داۋا-

مىدا چىشىسى بىلەن ئىرىكىكىنى ئايرىدىغان ئىنتايىن مۇھىم بىر پاسىل بولۇپ، ئۇ ئۇزۇن
مەزگىللىك روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن چېنىقىش ۋە روھنى تاۋلاش ئارقىلىق ئېرىشكىلى

بولىدىغان ئالىي ئەخلاق تەلپىدىن ئىبارەت. «سەۋر» نىڭ ھېكمىتىدە مۇنداق بىر قانچە نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، سەۋر تەڭرىنىڭ خىسلىتى ۋە سۈپەتلىرىنىڭ بىرى. تەڭرى سەۋرى قىلغۇچى،
جازالاشقا ئالدىراپ كەتمەيدۇ. شۇڭا، كىشىلەر «تەڭرىنىڭ ئارغامچىسى ھەقىقەتەن ئۇزۇن»

دەپ تەرىپلەيدۇ. تەڭرى ئۆزى سەۋرىنى ياخشى كۆرىدۇ، غەزەپنى ياقىتۇرمايدۇ، شۇڭا ئۇ
سەۋرلىك كىشىلەرنى دوست تۇتىدۇ. سەۋرى بىلەن تەڭرىنىڭ دوستلۇقىغا ئېرىشىش ھەقىقە-

① «ئىسلام روھى» دېگەن كىتابتىن ئېلىندى.

② «ئىسلام روھى» دېگەن كىتابتىن ئېلىندى.

تەن شەرەپ. تەڭرى ئۆزى ياخشى كۆرگەن بەندىلىرىگە ئۆز خىسلىتىدىكى سەۋر بىلەن رەھمەت قىلغان. تەڭرى ئۆز قۇدرەت كامالى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭدۈرۈۋەتكەن سەۋرنىڭ خىسلىت ۋە ھېكمىتى ھەر بىر قەدەم ۋە ھەر بىر نەپىس دە رول ئويناپ تۇرىدۇ. ئەگەر ئىنسانغا سەۋرى - چىدام نېسىپ قىلىنمىغان بولسا، ئىنسانلار دۇچ كەلگەن ھەرخىل كۈلپەتلەرگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن، تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقلىرىنى كۆتۈرەلمىگەن، ئاغرىق - سىلاق، ئۆلۈم يېتىمىنىڭ ئەلەملىرىگە تاقەت قىلالمىغان ۋە ھەتتا ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى ھالاك قىلغان بولاتتى. ئىنسان پەقەت روھىغا مۇجەسسەم قىلىنغان سەۋرنىڭ خاسىيىتى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئازابلار ئۈستىدىن غالىب كېلىش ئۈچۈن قۇدرەتلىك مەنىۋى كۈچكە ئىگە بولالايدۇ ۋە ئۈزلۈكسىز تىرىشچانلىق بىلەن ھايات يولىنى داۋاملاشتۇرالايدۇ. سەۋرىسىز ئادەملەر تەڭرىنىڭ بۇ رەھىمىدىن بەھرىمەن بولالمايدۇ. ھايات يولىدا مۇۋەپپەقىيەتلىك ۋە قانائەتلىنەرلىك ياشاش پۇرسىتىدىن مەھرۇم بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، «قۇرئان كەرىم» دە مۇسۇلمانلارغا «سەۋر ئارقىلىق ۋە ناماز ئارقىلىق ياردەم تىلەڭلار»^① دەپ دەۋەت قىلىنىدۇ. يەنە مۇنداق دەۋەت قىلىدۇ: «سەۋر قىلغىن، سەۋرەڭ پەقەت تەڭرىنىڭ ياردىمى بىلەنلا قولغا كېلىدۇ»^②. تەڭرى يەنە بەندىلىرىنى ئۆزى ۋە باشقىلارنى سەۋرگە تەۋسىيە قىلىشقا بۇيرۇۋاتىدۇ: «ئىمان ئېيتقان، ياخشى ئەمەللەرنى قىلغان، بىر - بىرىگە ھەقنى تەۋسىيە قىلىشقان، بىر - بىرىگە سەۋرنى تەۋسىيە قىلىشقان كىشىلەردىن باشقا ھەممە ئادەم چوقۇم زىيان ئىچىدىدۇر»^③. بۇ ئايەتتە ئىمانغا تەۋسىيە قىلىش، ياخشى ئەمەلگە تەۋسىيە قىلىش بىلەن ھەقنى تەۋسىيە قىلىش ۋە سەۋرنى تەۋسىيە قىلىشنى بىر قاتاردا دەۋەت قىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندىمۇ سەۋرى ھەققىدىكى تەكىت ئەخلاقى تەلپ بولۇپ قالماستىن، بەلكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقىدە - ئىخلاسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم تەۋسىيە ھېسابلىنىدۇ. دېمەككى، تەڭرى سەۋرى قىلغۇچىلارغا كاتتا ئەجىر بېرىدىغانلىقى بىلەن ۋەدە بەردى، سەۋرىسىزلىك قىلغانلارغا ئۆز رەھىمىتىدىن مەھرۇم قىلىدىغانلىقى بىلەن ئاگاھلاندۇرۇش بېرىۋاتىدۇ. تەڭرىنىڭ ۋەدە - سىدە سەۋر قىلغۇچىلارنىڭ ئەجىرى ھەددى - ھېسابسىزدۇر، يەنى سەۋرى قىلغۇچىلار، بۇ ئالەمدىمۇ ھەددى - ھېسابسىز ئىنئامغا ئېرىشەلەيدۇ، ئاخىرەتتىمۇ شۇنداق. نەقىل قىلىندى. شىچە، ھەزرىتى داۋۇت ئەلەيھىسسالامغا تەڭرى تائالادىن «ئەي داۋۇت، سەن تىرىشىپ مېنىڭ خۇيۇم بىلەن ئۆز ئەھۋالىڭغا زىننەت بەرگىن. مېنىڭ ئوبدان ۋە ئۇلۇغ سۈپەتلىرىمنىڭ بىرى شۇكى، مەن تولىمۇ سەۋرچانمەن»^④ دېگەن ئىدا كەلگەن.

سەۋرنىڭ ئىسلامدىكى يەنە بىر ھېكمىتى «سەۋرى» تەڭرىنىڭ مۆمىنلەرگە بېرىلگەن بىر سىناق تېشى ئىكەنلىكى تەكىتلىنىدۇ. «بىز سىلەرنى ئەلۋەتتە (جىھاتقا) ئەمىر قىلىش ۋە مۇشەققەتلىك ئىشلارغا تەكلىپ قىلىش بىلەن سىنايمىز»^⑤ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «بىز سىلەرنى بىر ئاز قورقۇنچ بىلەن، بىر ئاز قەھەتچىلىك بىلەن ۋە ماللىرىڭلارغا، جانلىرىڭلارغا، بالىلىرىڭلارغا، زىرائەتلىرىڭلارغا يېتىدىغان زىيان بىلەن چوقۇم سىنايمىز. (بېشىغا

① «قۇرئان كەرىم»، سۈرە بەقەرە 153 - ئايەت

② «قۇرئان كەرىم»، سۈرە نەھل 127 - ئايەت

③ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە ئەسەر 2 - 3 - ئايەت

④ مەۋلانا ھۈسەيىن ۋائىز كاشفى: «ئەخلاقۇل - مۇھىنىن» دىن.

⑤ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە مۇھەممەد 31 - ئايەتنىڭ بىر قىسمى

كەلگەن مۇسبەت، زىيان - زەخمەتلەرگە) سەۋرى قىلغۇچىلارغا (جەننەت بىلەن) خوش خەۋەر بەرگەن. ئۇلارغا بىرەر مۇسبەت كەلگەن چاغدا ئۇلار: «بىز ئەلۋەتتە ئاللاھنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىمىز (يەنى ئاللاھنىڭ بەندىلىرىمىز). چوقۇم ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز، دەيدۇ. ئەنە شۇلار پەرۋەردىگارنىڭ مەغپىرىتى ۋە رەھمىتىگە ئېرىشكۈچىلەردۇر، ئەنە شۇلار ھىدايەت تاپقۇچىلاردۇر»^①. يۇقىرىقى دەۋەتنىڭ روھى شۇكى، ھەرقانداق بىر مۆمىن يۇقىرىقىدەك جۇدالىققا دۇچ كەلگەن چاغدا ئۆزىنى يوقىتىپ قويماستىن، ئۆزىگە تەڭرىنىڭ رازىلىقىنى تىلەپ تەسەللى بېرىپ سەۋرى قىلىشنى ئادەت قىلىۋېلىشى كېرەك. چۈنكى، تەڭرىدىن كەلگەن مۇسبەتكە، ئاللىبۇرۇن تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن كېلىپ بولغان ھەرخىل ئاپەتلەرگە بەندىنىڭ ھېچقانداق ئامالى يوق، ئۇنى توسۇپ قېلىشۇمۇ ۋە ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشمۇ قولىدىن كەلمەيدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئاللىبۇرۇن بولۇپ بولغان ئىشلار ئۈچۈن ھەددىدىن ئارتۇق قايغۇرۇش ئادەمگە تېخىمۇ ئېغىر كۈلپەتلەرنى ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن. شۇڭا ئادەم ھەرقانداق بىر جۇدالىققا يولۇققاندا ئۆزىگە تەسەللى بېرىشى، ھەممىمىز ئۆلۈپ كېتىمىزغۇ، بۇ دۇنيادا كىم تىرىك قالغان، دېيىش ئارقىلىق ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ تەڭرىنىڭ رەھمىتىنى كۈتۈش كېرەك. پۇل - مېلىدىن ئايرىلىپ قالغان ئادەم مەن پۇل ئۈستىگە تۇغۇلغانىدىم، تەڭرى ئۆزى بەرگەننى يەنە ئۆزى ئېلىپ كەتتى، تېنىم ساق بولسىلا، تەڭرىنىڭ مەدەتى بىلەن يەنىلا پۇل تاپارمەن، دېسە نۇرغۇن روھىي ئازابلارنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلەلەيدۇ ۋە تەڭرىنىڭ رەھمىتىگە ئېرىشەلەيدۇ. ئەگەر ئۇنداق قىلماي، ئۆزىنى كاپاتلىسا، ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ ئۆزىنى يوقىتىپ قويسا، ئۆزىنى ئابۇت قىلىپلا قالماي، تەڭرىنىڭ غەزىپىگە دۇچار بولىدۇ. بۇ ھەقتە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەم مۇھىم تەۋسىيەلىرى بار. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئەڭ زور مۇكاپات ئەڭ زور سىناق بىلەن بېلىدۇر. ئاللاھتائالا بىر قەۋمنى ياخشى كۆرسە ئۇلارنى سىنايدۇ، رازى بولغانلاردىن رازى بولىدۇ، سىناقتىن غەزەپلەنگەنلەردىن غەزەپلىنىدۇ»^②. يەنە مۇنداق دېگەن: «ئۇنىڭغا سالام ئېيتقىن. ئۇنىڭغا دە، ئاللاھ ئالغان نەرسە، بەرگەن نەرسە ھەممىسى ئاللاھنىڭ. ھەممە نەرسە ۋاقىتلىق، سەۋر قىلسۇن، ئاللاھتىن ساۋاب ئۈمىد قىلسۇن»^③. يەنە مۇنداق دېگەن: «مۆمىننىڭ ئىشى ئاجايىپ قىزىق، ئۇنىڭ پۈتۈن ئىشى ياخشىلىق، بۇ مۆمىندىن باشقا ھېچكىمگە يوق. ئۇنىڭغا خۇشاللىق يەتسە تەشەككۈر ئېيتىدۇ، بۇمۇ ئۇنىڭغا ياخشىلىق بولىدۇ، مۇسبەت يەتسىمۇ سەۋر قىلىدۇ، بۇمۇ ئۇنىڭغا ياخشىلىق»^④. يەنە مۇنداق دېگەن: «مەن مۇبادا بەندەمنى ئىككى كۆزىدىن ئايرىۋېتىپ سىنىسام، ئاندىن ئۇ بۇنىڭغا سەۋر قىلسا، بۇ ئىككى كۆزىنىڭ ئورنىغا جەننەتنى بېرىمەن»^⑤. بەزى كىشىلەر كېسەللىك ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئازابقا قالسا، سەۋرىسىزلىك بالاسىدىن ئۆلۈمنى تىلەيدۇ. ئىسلام دىنىدا ھەرخىل ئازابلارغا سەۋرىسىزلىك قىلىپ، ئۆلۈمنى ئارزۇ قىلىش گۇناھ دەپ قارىلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «سىلەردىن بېرىڭلار ئۆزىگە يەتكەن يامانلىق سەۋەبىدىن ئۆلۈمنى ئۈمىد قىلمىسۇن،

① «قۇرئان كەرىم»، سۈرە بەقەرە، 155 - ، 156 - ، 157 - ئايەت.
 ② تىرىمىزى ۋە ئىبن ماجە رىۋايەت قىلغان.
 ③ بۇخارى رىۋايەت قىلغان.
 ④ مۇسلىم رىۋايەت قىلغان.
 ⑤ بىرلىككە كەلگەن ھەدىس.

ئەگەر ئۇنداق قىلىشتىن باشقا چارە بولمىسا، ئۇ ئادەم: ئى ئاللاھ مېنىڭ ھايات قىلىشىم ماڭا ياخشى بولسا مېنى ھايات قالدۇرغىن، ئەگەر ماڭا ئۆلۈم ياخشى بولسا مېنى ۋاپات تاپتۇرغىن، دېسۇن»^①. تەڭرى مۆمىنلەرنىڭ تارتقان ئەزىيىتى ئۈچۈن ساۋاب بېرىشنى، گۇناھنى ئۆچۈرۈۋېتىشنى (چوڭ گۇناھلىرىدىن باشقا گۇناھلىرىنى) ۋەدە قىلغان. بۇ خۇسۇستا رەسۇلىللاھ مۇنداق دېگەن: «مۇسۇلمانلارغا ئېغىرچىلىق - كېسەل ياكى غەم - قايغۇ ياكى ئەزىيەت، ھەتتا ھەسرەت ياكى سانجىلغان تىكەنگە قەدەر ئازار يېتىپ قالسا، ئۇنىڭ سەۋەبى بىلەن تەڭرى ئۇنىڭ گۇناھىنى ئۆچۈرىدۇ»^②، چۈنكى بۇنداق چاغدا ئۇ بەندە تەڭرىنى ئەسلەيدۇ. ئەگەر ئۇنىڭدا ئىمان بولمىسا، ئۇنىڭ جاپا تارتقىنى بىلەنمۇ گۇناھى ئۆچۈرۈلمەيدۇ. شۇنىمۇ بىلىش كېرەككى، ھايات ھەممىدىن قىممەتلىك، ھاياتلا بولسا ياخشى ئىشلارنى قىلىپ، تەڭرىنىڭ رەھىمىتىگە ئېرىشەلەيدۇ، گۇناھلىرى ئۈچۈن توۋا قىلىپ تەڭرىنىڭ مەغپىرىتىنى قولغا كەلتۈرەلەيدۇ. كىشىلىك ھاياتتا ئىنسان ھەرخىل جاپا - مۇشەققەتلەرگە ئۇچرايدۇ. بۇنداق چاغدا سەۋرى قىلىش ئارقىلىق ھاياتلىقنى داۋاملاشتۇرۇشقا تىرىشىشى، ھەرگىزمۇ ئۆلۈمنى ئارزۇ قىلىپ سەۋرىنى قولدىن بېرىپ قويماسلىقى كېرەك. بۇنداق قىلىمىغاندا ھەرئىككى دۇنيادا زىيان تارتقۇچىلاردىن بولۇپ قالىدۇ.

سەۋر توغرىسىدىكى ھېكمەت «مۇددەسىر» سۈرىسىدە ھەقىقەتكە دەۋەت قىلىش يولىدا ئۆزىنىڭ نادان قەۋمىدىن يەتكەن ئەزىيەتلەرگە سەۋرى قىلىش مەزمۇنىدا تەكىتلەنگەن. تەڭرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا خىتاب قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «پەرۋەردىگارىڭنىڭ (رازىلىقى) ئۈچۈن (قەۋمىڭدىن يەتكەن ئەزىيەتكە) سەۋر قىل»^③. تارىختا تەڭرى ئەۋەتكەن ئاگاھلاندۇرغۇچى پەيغەمبەرلەر بولسۇن، ھەقىقەتكە، ئادالەتكە، توغرا يولغا دەۋەت قىلغۇچى باشقا دانىشمەن - ئاقىللار بولسۇن، ئۇلار ئۆز قەۋمىنىڭ نادانلىقى ۋە جاھىللىقى تۈپەيلى ناھايىتى كۆپ جاپالارنى تارتقان، بىراق ئۇلار تەڭرىنىڭ ئەمرى ۋە رازىلىقى ئۈچۈن يەنىلا سەۋر قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دەۋرىدىمۇ ئۇ ھەقنى چۈشەنمىگەن، ھەقنى ئېتىراپ قىلمىغان نادان جاھىللارنىڭ ئىنكار قىلىشىغا، بۆھتان ۋە تۆھمەتلىرىگە ئۇچرىغان. ۋەلىد ئىبنى مۇغرەگە ئوخشاش كىشىلەر ھەق كالامنى ۋە ھەق دەۋەتلەرنى ئىنكار قىلغان ۋە مەسخىرە قىلغان. «قۇرئان كەرىم»نى ئىنكار قىلىپ، ئۇنى بەندىنىڭ سۆزى، دەپ بۆھتان چاپلىغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۇلارنىڭ ھەقنى ئىنكار قىلىشىغا، ھاقارەتلىشىگە چىدىمىغان ۋە بەك ئازابلانغان. بۇ ۋاقىتتا تەڭرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ كۆڭلىنى تىندۈرۈپ، ئۇنىڭ قەلبىدە سەۋرنىڭ قۇدرىتىنى زىيادە قىلغان، تەڭرى مۇنداق دېگەن: «مەن تەنھا ياراتقان كىشىنى (يەنى ۋەلىد ئىبنى مۇغرەنى) ماڭا قويىۋەت»^④. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالاممۇ «ھەربىر مۇشكۈللۈكتىن كېيىن بىر ئاسانلىق بار»^⑤ لىقىغا ئىشىنىتتى. تەڭرىنىڭ رەھىمىتىدىن ئۈمىدۋار ئىدى. شۇڭا، ئۇ پۈتۈن مۆمىنلەرگە سەۋرى بىلەن ئۈلگە ۋە نەمۇنە بولىدۇ.

① بىرلىكە كەلگەن ھەدىس
 ② بىرلىكە كەلگەن ھەدىس
 ③ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە «مۇددەسىر» 7 - ئايەت.
 ④ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە «مۇددەسىر» 11 - ئايەت.
 ⑤ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە «شۇئەرا» 5 - ئايەت.

ھېكايە قىلىپتۇرلەركى، بىر ئەدەپسىز مەست پاك قەلبلىك، ئەقىللىق، تەربىيە كۆرگەن بىر كىشىنىڭ ياقىسىدىن سىقىپ بىر كاچات ئۈرۈپتۇ. پاك، ياخشى تەبىئەتلىك بۇ كىشى ئۇ قارا كۆڭۈل مەستنىڭ ئەلىمىنى ئىچىدە بىلىپتۇ. ئۇنىڭ بۇ ئەدەپسىزلىك بىلەن قىلغان مەت قىلىقىدىن غەزەپلەنمەپتۇ ۋە ئۇنىڭغا قايتۇرما زەربىمۇ بەرمەپتۇ. بىر كىشى ئۇنىڭغا: — سەن ئەركەك ئەمەسمۇ؟ بۇنداق ھەددىدىن ئاشقان بىلىمىسىز ئەبلەخنىڭ بۇ ھەرىكىتىگە چىداپ تۇرۇش ئەپسۇسلىنارلىق ئىش، — دەپتۇ.

ئۇ پاك ئالىيجاناب زات مۇنداق دەپتۇ: — كالىسىدا شىر بىلەن ئېلىشىش پىلانىنى قۇرغان بىلىمىسىز ۋە تەبىئەتسىز مەستلا كىشىلەرنىڭ ياقىسىنى يىرتىدۇ؛ كالىسى جايىدا كىشىگە بولسا ئۇنداق بىلىمىسىز مەستنىڭ ياقىسىغا قول تەگكۈزۈش ۋە ئۇنىڭغا تېگىشمۇ ياراشمايدۇ. كەسىپ ۋە ئىلىم ئەھلى بولغان ئالىي روھلۇق كىشىلەر شۇنداق ياشايدۇكى، بىرسىدىن ئەزىيەت كۆرسىمۇ، ئۇنىڭغا ئالىيجانابلىق بىلەن، شەپقەت ۋە ياخشىلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ^①.

يۇقىرىقى ھېكايىدىكى روھ تۆۋەندىكى ھەدىسىنى مەنىۋى مەنبە ۋە روھىي ئوزۇق قىلغان: مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرىنىڭ پەزىلىتىنى سۆزلەپ: «قەۋمى ئۇنى ئۇرۇپ باش — كۆزىنى يېرىۋەتتى. ئۇ يۈزىدىكى قاننى سۈرتىۋېتىپ: ئى ئاللاھ، قەۋمىمنى كەچۈرگىن. ئۇلار بىلمەيدۇ دەپتى»^②. شۇنداق، بۇنداق چاغدا ئەقىللىق ۋە سەۋرلىك ئادەم ئۇنداق كالىسىدىن كەتكەن، نادانلىقتا ئۆزىنى ئۇنۇتقان، ھەقىقەتتىن چەتنەشكەن كىشىلەر بىلەن تەڭ بولمەن دەپ ئۆزىنى خارلىمايدۇ، ئەكسىچە ئۇنىڭغا تەڭرىدىن ئىنساپ، رەھمەت ئاتا قىلىشىنى، ئۇنىڭغا ئەقىل — ئىدراك ۋە بىلىم بېرىشىنى كۈتىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ ھەق يولغا كىرىشى ئۈچۈن ياردەم قىلىدۇ.

بۇ خۇسۇستا يەنە بىر ھېكايەت: — جالينۇس^③ بىر ئەخمەقنىڭ بىر ئالىمنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ، بىھۆرمەتلىك قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. دە، دەپتى: «ئەگەر بۇ كىشى ھەقىقىي دانا بولغان بولسا، ئۇنىڭ ئىشى بۇ نادان بىلەن بۇ دەرىجىگە يېتىپ بارماس ئىدى!»^④

بۇ ھېكايەت: — بىر ئىبىرەتلىك ھېكايەت: — قىردا ئولتۇرغان بىر كىشىنىڭ پۇتىنى ئىت چىشلىۋالدى، شۇنداق قاتتىق چىشلىدىكى، ئىتنىڭ چىشلىرىدىن قان تامچىلىدى، بىچارە ئادەم پۇتىنىڭ ئاغرىقىدىن ياتالماي قالغانىدى، كىچىك قىزى دادىسىغا چاقچاق قىلىپ: «ئىت ئۇنى چىشلىۋالدى، ئىتنىڭ قان چىشلىدى، سىزنىڭ دادىسىزنىڭ چىشىڭىز يوقىمىدى، سىزمۇ ئۇنىڭ پۇتىنى چىشلىۋالسىڭىز بولمامدۇ؟» دەپتى.

دادىسى پۇتىنىڭ ئاغرىقىغا چىندىماي يىغلاپ تۇرۇپ دەيدىكى: «ئىتنىڭ پۇتىنى چىشلىۋالدى، ئىتنىڭ پۇتىنى چىشلىۋالدى، ئىتنىڭ پۇتىنى چىشلىۋالدى، ئىتنىڭ پۇتىنى چىشلىۋالدى»^⑤.

① شەيخ سەئىدى «بوستان» دىن ئېلىندى.
 ② بىرلىككە كەلگەن ھەدىسى.
 ③ جالينۇس — مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى (130 - 230) قەدىمكى رىمدا ئۆتكەن مەشھۇر تەبىئەتشۇناس، دانىشمەن، پەيلاسۇپ.
 ④ سەئىدى «گۈلىستان» دىن ئېلىندى.
 ⑤ «ئىتنىڭ پۇتىنى چىشلىۋالدى» دىن ئېلىندى.

— بالام، توغرا، مېنىڭمۇ چىشلىرىم بار ۋە ئىتتىڭ پۇتلىرىنى چىشلەشكىمۇ كۈچۈم يېتىدۇ، بىراق چىشلىرىمنىڭ ئىتقا تېگىشىگە كۆڭلۈم ئۈنىمىدى. كاللامنى قىلىچ بىلەن چاپسىمۇ ئىتتىڭ پۇتىغا چىشىمنى تەگكۈزمەيمەن. ①

مانا بۇ ئالىيجاناب ئەخلاق، مانا بۇ سەۋرنىڭ خاسىيىتى. تەڭرى مۇنداق دېگەن: «پەرۋەردىگارنىڭ رازىلىقىنى كۆزلەپ (يەتكەن كۈلپەتلەرگە) سەۋر قىلغانلار، (پەرز) نامازنى ئادا قىلغانلار، بىز رىزىق قىلىپ بەرگەن مال - مۈلۈكتىن (ئاللاھ يولىدا) يوشۇرۇن، ئاشكارا يوسۇندا سەرپ قىلغانلار ۋە ياخشىلىق ئارقىلىق يامانلىقنى دەپتى قىلىدىغانلار (يەنى بىلمەستىن يامان ئىش قىلىپ قالسا، ئارقىدىن ياخشى ئىش قىلىدىغانلار، يامانلىق قىلغۇچىلارغا كەڭ قورساق بولۇپ، ياخشى مۇناسىۋەتتە بولىدىغانلار)، ئەنە شۇلارنىڭ ئاخىرەتلىكى ياخشى بولىدۇ.» ② مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «كىمكى ئۆزىنى پاك تۇتسا، تەڭرى ئۇنى پاك قىلىدۇ، كىمكى سەۋر قىلسا، ئۇنىڭغا سەۋر ئاتا قىلىدۇ.» يۇقىرىقىدەك تەۋسىيە ۋە دەۋەتلەر كىشىلەردە ئالىيجاناب پەزىلەتلىرىنى يېتىلدۈرۈشكە تۈرتكە بولغان.

سەۋرنىڭ يەنە بىر مەنىسىدە تائەت - ئىبادەتنىڭ مۇشەققەتلىرىگە چىداش دەۋەت قىلىدىغان. تەڭرى مۇنداق دېگەن: «ئى مۆمىنلەر! تائەت - ئىبادەتنىڭ مۇشەققەتلىرىگە ۋە سىلەرگە يەتكەن ئېغىرچىلىقلارغا سەۋر قىلىڭلار، دۈشمەنلەرگە زىيادە چىداملىق بولۇڭلار، (چېگرالىرىڭلارنى ساقلاپ) جىھادقا تەييار تۇرۇڭلار، مەقسىتىڭلارغا يېتىش ئۈچۈن تەڭرىدىن قورقۇڭلار.» ③

يۇقىرىقى ئايەتتە دەۋەت قىلىنىۋاتقان مەزمۇننىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. ئۇ كەڭ مەنىدە، پۈتۈن ھايات داۋامىدا تەڭرى بۇيرۇغان بارلىق ئەمىر - پەرمانلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشتا چىداملىق بولۇش دەۋەت قىلىنسا؛ تار مەنىدە، ناماز، روزا ۋە جىھاد جەريانىدا ئۇچرايدىغان مۇشەققەتلەرگە بەرداشلىق بېرىش، ئۇنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇشقا قارىتىلىدۇ. ھەقىقەتنى ئېيتقاندا، تەڭرى كۆرسەتكەن بەش پەرزنى بىر كۈن، بىر ئاي ياكى بىر يىل تەئدىل ئەركان بىلەن تولۇق، نۇقسانسىز ئورۇنداش تەس ئەمەس، بىراق ئۇنى پۈتۈن ئۆمۈر بويى ئىزچىل ئۇتۇقلۇق ئورۇنداش ئۈنچە ئوڭاي ئەمەس. بەش ۋاخ نامازنىڭ پۈتۈن سۈننىتى ۋە پەرزلىرى، ھەر يىللىق روزىنىڭ مۇشەققەتلىرى، ھەج قىلىش ئۈچۈن نەچچە مىڭ كىلومېتىر يولنى بېسىپ مەككە - مەدىنىنى تاۋاپ قىلىش، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي چىقىمى، تەڭرى يولىدا جىھاد قىلىش، بارلىق جەۋر - جاپالارغا بەرداشلىق بېرىش ھەقىقەتەن سەۋرلىك كىشىلەرلا ئورۇندىيالايدىغان شان - شەرەپتۇر. مۇستەھكەم ئىرادىگە، چىن ئەقىدىگە ئىگە مۆمىنلەرلا تەڭرى بۇيرۇغاندەك سەۋرلىك بولالايدۇ. تەڭرى شۇڭا بەش پەرز دە كامىللارنىڭ دەرىجىسىنى ھەممىدىن يۇقىرى قىلىدۇ: «ئىمان ئېيتقانلارنىڭ، ھىجرەت قىلغانلارنىڭ، ماللىرى ھەم جانلىرى بىلەن ئاللاھنىڭ يولىدا جىھاد قىلغانلارنىڭ دەرىجىسى ئاللاھنىڭ دەرگاھىدا ئەڭ كاتتىدۇر.» ④

① شەيخ سەئىدى «بوستان» دىن ئېلىندى.
 ② «قۇرئان كەرىم»، سۈرە «رەئىدە» 22 - ئايەت.
 ③ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە «ئال ئىمران» 200 - ئايەت.
 ④ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە «ئەنفال» 20 - ئايەت.

سەۋرنىڭ يەنە بىر ھېكمىتى ئۇ كىشىلەرنى تەمكىن، ئېغىر - بېسىق قىلىدۇ، شەيتادنىڭ شەرىدىن ساقلايدۇ، غەزەپنى تەرك ئېتىپ، ئەپۈنى دوست تۇتۇشقا ياردەم بېرىدۇ. شۇڭا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىنسانلىقنىڭ ھەقىقىي ئوچىلىقى سەۋرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، دەپ قارىغان: «ھەقىقىي باتۇرلۇق چېلىشىش بىلەن ئەمەس، پەقەت غەزەپ كەلگەن چاغدا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش بىلەن بولىدۇ»^①. ھەقىقەتەن، غەزەپ ئادەمنى ئەقىلىدىن مەھرۇم قىلىدۇ. غەزەپنى كەلگەندە ئادەم ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي ئۆزىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ گۇناھلىق ئىشلارنى سادىر قىلىپ قويدۇ. نەتىجىدە ئۆمۈرلۈك پۇشايمانغا قالىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. تارىختا ۋە رېئال تۇرمۇشتا غەزەپنى بېسىۋالالمىغانلىق سەۋەبلىك ئۇچرىغان مەھىرۇملۇقلار ناھايىتى كۆپ. شۇڭا ئاتاقلىق مۇتەپەككۇرلار بۇ خۇسۇستا نۇرغۇن قىممەتلىك تەۋسىيەلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن. «ئېغىر بېسىقلىق ھەممە خۇيلار تائامىنىڭ تۈزىدۇر»^② ئەگەر بىزاۋ ئۆز دېمەتلىكلەردىن ھېچكىم ئۇنىڭغا يېتەلمىگۈدەك دەرىجىدە شۇنداق ياخشى ۋە كۆپ پەزىلەت ھەم ھۈنەرلەرنى پەيدا قىلغان، شۇنداقلا بارلىق زامان ئەھلى ئۇنىڭ تەرىپىنى قىلغۇدەك دەرىجىدە ياخشى خۇيلارنى جەم قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ زاتىدا يەتتىگىلىك ۋە ئالدىراخچۇلۇق ھەمرا بولغان بولسا، ئۇنىڭ ھەممە ھۈنەرلىرى خۇددى تۈزسىز تائامغا ئوخشاش بىمەنە بولۇپ، خالايقنىڭ تەبىئىتىگە ياقمايدۇ - دە، ھېچكىم ئۇنىڭغا رىغبەت قىلمايدۇ. ئالدىراخچۇلۇق ئەقىللىق كىشىلەرنىڭ سۈپىتى ئەمەس، بەلكى ئۇ شەيتاننىڭ ۋەسۋەسى قىلىشىدىن كېلىپ چىققان بىر ئىشتۇر»^③. دېمەك، غەزەپ ۋە ئالدىراخچۇلۇق شەيتاننىڭ ئىشى، ياۋاشلىق ۋە تەمكىنلىك تەڭرىنىڭ سۈپىتىدۇر. شۇڭا «ھەرقانداق كىشى ئىشنىڭ بىناسىنى سەۋر ۋە چىدام ئۈستىگە قويمىسا، مۇھىم ئىشلارنىڭ داۋامىنى ئېغىرلىق ۋە ياۋاشلىق بىلەن مۇستەھكەملىمىسە، قىلغان ئىشنىڭ ئاخىرى مالايمەتكە بېرىپ توختايدۇ. ئەھۋالنىڭ ئاقىۋىتىدە ھەسرەت - نادامىتى ئارتىدۇ. ئىنسانلار ئۈچۈن ھەممىدىن ياخشىراق سۈپەت ئاللاھتائالا ئادەمنى ياراتقان ۋاقتىدا ئۇنىڭ بىلەن زىننەت بەرگەن ۋە پۈتۈن ئالەم ئەھلىگە ئۇنىڭ بەركىتىدىن شەرەپ ۋە ئۇلۇغلۇق بەرگەن سۈپەت - ئېغىرلىق ۋە ياۋاشلىقتۇر»^④. شۇڭا نەسەبەتنىڭ ئەڭ كاتتىسى سەۋر قىل، غەزەپلەنمە، دېگەن كەلىمىدىن ئىبارەت. «بىر كىشى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا: (ماڭا نەسەبەت قىلسىلا) دېدى. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام (غەزەپلەنمە) دېدى. ئاندىن ئۇ ئادەم بۇ تەلەپنى يەنە بىرقانچە قېتىم تەكرارلىدى. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام يەنىلا: (غەزەپلەنمە) دېدى»^⑤. يەنە مۇنداق دېگەن: «كىمگە مۇلايىملىقتىن نېسىۋە بېرىلگەن بولسا، ئۇنىڭغا ياخشىلىقتىن نېسىۋە ئاتا قىلىنغان بولىدۇ. كىمكى ئۇنىڭدىن مەھرۇم قىلىنغان بولسا، ياخشىلىقتىن ھەم مەھرۇم بولغان بولىدۇ. قىيامەت كۈنى مۆمىن بەندىنىڭ تارازىسىنى ئېغىر قىلىدىغان نەرسە ياخشى ئەخلاقىدۇر. ئاللاھتائالا يامان سۆزلۈك ۋە يامان پېئىللىق كىشىگە ئەلۋەتتە غەزەپ قىلىدۇ.»^⑥ بۇخارى يەنە مۇنداق بىر ئىبارەتلىك ھەدىسنى نەقىل كەلتۈرىدۇ:

① بىرلىككە كەلگەن ھەدىس
 ② «كەلىك ۋە دىنە» 553 - بەت
 ③ «كەلىك - دىنە» 553 - بەت
 ④ بۇخارى رىۋايەت قىلغان
 ⑤ بۇخارى رىۋايەت قىلغان.

«بىر كىشى ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ بىر ئوغلى بىلەن يەنە بىر قولى قالدى. ئۇ ئادەم ئۆلۈش ئالدىدا ئوغلىنى قۇلىغا ۋەسىيەت قىلىپ تاپشۇرۇپ كەتتى. بالا چوڭ بولۇپ، قولى ئۇنى ئۆيلەندۈردى ۋە خوجايىنىنىڭ تاپشۇرۇقلىرىنى توغرا ۋە تولۇق ئىجرا قىلىپ تۇردى. لېكىن، بالا مەن ئىلىم تەھسىل قىلغىلى بارمەن، سەپەر ئۈچۈن كېرەكلىك نەرسىلەرنى تەييارلاپ بەر، دەپ قۇلغا بۇيرۇدى. قۇل يول خىراجەتلىرى ۋە لازىملىق ئوزۇقلارنى تەييارلاپ، بالىنى يولغا سالدى. بالا بىر ئالىم كىشىنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇنىڭغا ئىلىم تەلەپ قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتقاندا، ئۇ: «خوپ، لېكىن ھازىر ئەمەس، قاچان ئۆز يۇرتۇڭغا قايتىدىغان بولغىنىڭدا قېشىمغا كەلسەڭ شۇ چاغدا ساڭا ئىلىم ئۆگىتىپ قويماي، دەپ ۋەدە بەردى. كېيىن بالا يولغا چىقماقچى بولۇپ، ئالىمنىڭ ھوزۇرىغا بېرىپ ئۇنىڭغا ئۆزىگە بەرگەن ۋەدىسىنى ئەسلەتتى. شۇندا ئالىم ئۇنىڭغا (تەڭرىدىن قورق، سەۋرلىك، چىداملىق بول، ئىش قىلغاندا ئالدىراقسانلىق قىلما! مانا يۇقىرىقى ئىلىم ساڭا كۇپايە، دەپ بالىغا ئاقىيول تىلەپ دۇئا قىلىپ يولغا سالدى. بۇ ۋەقەنى ھېكايە قىلىۋاتقان ھەسەن: (مانا يۇقىرىقى ئۈچ سۆز پۈتۈن ياخشىلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېدى. بالا دامۇللامدىن ئالغان ئۈچ ئېغىزغىنا تەلىمنى تەكرارلاپ ئۆيىگە قايتىپ كەلدى. مىنگەن ئۇلىغىدىن چۈشۈپ خانىسىگە كىرسە، خوتۇنى ئۇخلاپ يېتىپتۇ، چەتراقتا يەنە بىر ئەركىشىنىڭمۇ ئۇخلاپ ياتقانلىقىنى كۆردى. كۆڭلىدىن يامان خىيالار ئۆتۈپ قاتتىق غەزەپلىنىپ، بۇنىڭغا قانداق چىداش مۇمكىن دەپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن قىلىچىنى ئېلىپ كەلمەكچى بولدى. لېكىن داموللام ئۆگەتكەن ئۈچ سۆز يادىغا كەلدى - دە، ئۆزىنى توختاتتى. يەنە ئۇ كىشىنىڭ بېشىغا بېرىپ قاراپلا شەيتاننىڭ ۋەسۋەسى بىلەن ئالدىنقىدىنمۇ بەتتەر جەھلى قاتتى. قىلىچىنى ئېلىپ كېلىپ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇۋاتقاندا ئۇ كىشى ئويغىنىپ قالدى - دە، يىگىتنى كۆرۈش بىلەن سالاملىشىپ، ئۇنى قۇچاقلاپ سۆيىدى. ئاندىن: (مېنىڭ ھوزۇرۇمدىن قايتقاندىن كېيىن، نېمىلەرنى بىلىپ كەلدىڭ؟) دەپ سورىدى. يىگىت: (ئۇ يەردىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگىنىپ كەلدىم. ئۆگەنگەن ئىلىمنىڭ خاسىيىتى بىلەن سىزنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئۈستىڭىزگە ئۈچ قېتىم كەلدىم، ئەمما ئاخىر ئۇ ئىلىم سىزنى ئۆلۈمدىن ساقلاپ قالدى، دېدى - دە، بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى)»^①. يۇقىرىقى رىۋايەتتە بايان قىلىنغان ئىلىم ھەربىر كىشى ئۈچۈن ياخشى نەسىھەت بولالايدۇ. شۇنى بىلىش كېرەككى غەزەپلىك ھالەتتە ئىمان چىقىپ كېتىدۇ، ھەقىقىي مۇمىن غەزەپلىك ھالەتتە بىر ئىشقا قول سالمايدۇ. ئادەمنى كوزا دېسە، غەزەپ بىر تاش. كوزىدا تاش بولسا بىر كۈنى ئەمەس بىر كۈنى ئۇنى سۇندۇرىدۇ، كوزا سۇنغاندىن كېيىن، ھەرگىز پۈتۈن بولمايدۇ.

بىر سەۋرلىك يەنە بىر مۇھىم ھېكمىتى شۇكى، ئۇ كىشىلەرنى نەپىس خاھىشىغا ئەگىشىشتىن توسىدۇ. ئادەم خېلى - خېلى مۇشكۈللۈكلەرنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلىشى مۇمكىن، ئەمما ئەڭ مۇشكۈلى نەپسى شەيتاننىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلىش. تەڭرى مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر ئۇلار ساڭا جاۋاب بەرمىسە، بىلگىنكى، ئۇلار پەقەت ئۆزلىرىنىڭ نەپسى خاھىشىغا ئەگىشىدۇ. ئاللاھ ۋەھىي قىلغان توغرا يولنى قويۇپ نەپىس خاھىشىغا ئەگەشكەن كىشىدىنمۇ ئازغۇن ئادەم بارمۇ؟ ئاللاھ ھەقىقەتەن زالىم قەۋمنى ھىدايەت قىلمايدۇ»^②. تەڭرى نەپىس خاھىشىغا

① - ۴۴۲ - قەسە - مەنبە

① بۇخارى رىۋايەت قىلغان «مۇقەددەس نەسىھەت ۋە ۋەسىيەتلەر» دېگەن كىتابتىن ئېلىندى. (مەنبە: رىۋايەت)

② نەبىيە تەپسىرى، ج ۱، ۵۰ - ئايەت

② «قۇرئان كەرىم»، سۈرە قەسەس 50 - ئايەت

بويۇنغان، نەپسى ئۈچۈن ھەق يولدىن ئازغان كىشىلەرنى زالىم دەپ قاراۋاتىدۇ. چۈنكى ئۇلاردا نەپسى ئۈستىدىن غالىب كەلگۈدەك سەۋر يوق، شۇڭا ئۆزىگە ئۆزى زۇلۇم قىلىدۇ. دۇنيادىكى بارلىق يامان گۇناھلىق ئىشلارنىڭ سادىر بولۇشىنىڭ ماھىيەتلىك بىر سەۋەبى بار، ئۇ بولسىمۇ ئىنسان نەپسىنىڭ ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتۈشى. تەڭرى شۇنداق ئاگاھلاندۇرىدۇ: «ئى ئىنسانلار! يەر يۈزىدىكى ھالال - پاكىز نەرسىلەردىن يەڭلار، شەيتاننىڭ يوللىرىغا ئەگەشمەڭلار. چۈنكى، شەيتان سىلەر ئۈچۈن دۈشمەندۇر. شەيتان سىلەرنى ھەقىقەتەن يامانلىقلارغا، قەبىھ گۇناھلارغا ۋە ئاللاھ نامىدىن يالغاندىن (ئاللاھ سىلەرگە ھالال قىلغان نەرسىلەرنى ھارام دەپ، ھارام قىلغان نەرسىلەرنى ھالال دەپ) سىلەر بىلمەيدىغان نەرسىلەر-نى ئېيتىشقا بۇيرۇيدۇ»^①. نەپسىگە قۇل بولغان ئادەم ۋىجدانىنى، ئىمانىنى ۋە ئادىمىيلىك قەدىر - قىممىتىنى پۈتۈنلەي ئۈتۈيدۇ. ئۇنداق ئادەمدە ھاييا - نومۇس دېگەن نەرسە بولمايدۇ. نەپس بىلەن ئىبلىس بىر تۇغقان دۇر. نى باھادىر ئوغلانلارنى نابۇت قىلغانمۇ ئەنە شۇ نەپس، ھەممە بالالارغا مۇپتىلا قىلىدىغانمۇ ئاشۇ نەپس، ئاگاھ بولغىنىكى، نەپسنى تويغۇزۇش مۇمكىن ئەمەس. قانائەتتىن مەھرۇم بولغان نەپس جەھەننەمگە ئوخشايدىكەن، جەھەننەمگە شۇ قەدەر كۆپ نەرسە كىرسىمۇ يەنىلا «يەنە يوقمۇ» دەپ ۋارقىرايدىكەن. نەپس ئۈستىدىن غالىب كېلەلگەن ئادەم پۈتۈن دۇنيانىڭ ئۈستىدىنمۇ غالىب كېلەلەيدۇ، بۇنداق كامالەت تەڭرى كۆرسەتكەن سەۋەب ئارقىلىقلا ئورۇندىلىدۇ.

سەۋرنىڭ يەنە بىر مەنىسىدە ئىرادە كۈچىگە ئىشارە قىلىنىدۇ. «ئەھقاف» سۈرىسىنىڭ 35 - ئايىتىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى رىغبەتلەندۈرۈپ ۋە ئىرادىلىك بولۇشقا دەۋەت قىلىپ: «(ئى مۇھەممەد) سەن (مۇشۇرىكلارنىڭ سالغان جاپاسىغا) ئىرادىلىك پەيغەمبەرلەر سەۋر قىلغاندەك سەۋر قىلغىن، ئۇلارغا بولىدىغان ئازابقا ئالدىراپ كەتمىگىن». بۇنىڭدىن قارىغاندا ھەقىقىي ئىرادىلىك ئادەملەرلا سەۋرلىك بولىدۇ، ئىرادىسىز، غەيرەتسىز ئادەملەر-نىڭ سەۋر قاچىسى ئوڭايلا يېرىلىپ كېتىدۇ - دە، ئۇلار كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلمەيدۇ. «ھەركىم زامان ھادىسىلىرى ئوق ياغدۇرغاندا سەۋر ئولجىسىنى يۈزىگە تۇتسا، ئەلۋەتتە ئۈمىد ئوقى مۇراد نىشانىسىگە تېگىدۇ ۋە ئۇ بالالاردىن ھېچ زەرەر يەتمەيدۇ. سەۋر شادىمانلىق ئاچقۇچىدۇر. راھەت ئىشكى ئۇ ئاچقۇچتىن ئۆزىگە ئاچقۇچ بىلەن ئېچىلمايدۇ»^②.

سەۋر - كىشىلەرنىڭ مەردۇ مەردانلىقىنى، ئىرادىسىنى، مەيدانىنى، ئەقىدىسىنىڭ چىڭ ياكى زەئىپلىكىنى سىنايدىغان مۇھىم بىر سىناق. ھەرقانداق ئادەمدە سەۋر، چىدام - غەيرەت بولىدىكەن ئۆزى ماڭغان ھەق يولدىن قەتئىي قايتمايدۇ، ھەرقانداق قىيىن توساقلارمۇ بۇ يولدىن توسىيالمايدۇ، ئىرادىسىنى سۇندۇرالمىدۇ، ئۈمىد شامىنى ئۆچۈرەلمەيدۇ. ئۆزىنىڭ ھەققانىيەت يولىدىن چىدامسىزلىق، ئۈمىدسىزلىك، ئىرادىسىزلىك بىلەن يالتايغان ئادەمنى، سەۋرىسىز ئادەم دەيمىز. سەۋردىن يۈز ئۆرۈگەن ئادەم دىندىن يۈز ئۆرۈگەن ھېسابلىنىدۇ. ھەقىقىي مۇمىن ئۆزى قەدەم قويغان ھەق يولدا سەۋرنى ئۆزىگە ئوزۇق، ئۈمىدىنى ئۆزىگە قانات قىلىدۇ. ئاخىرقى نەپسىگىچە تەڭرىنىڭ رەھمىتىدىن ئۈمىد ئۈزۈلمەيدۇ. ئۈمىدسىزلىك تەڭرىنىڭ رەھمىتىدىن گۇمانلىنىش، ئىشەنچنى يوقىتىشقا ئېلىپ بارىدۇ، تەڭرىنىڭ رەھمىتىدىن ئۈمىتسىزلىنىش ئەڭ چوڭ گۇناھ. شەيخ سەئىدى «بوستان» ناملىق ئەسىرىدە سەۋر ۋە ئۈمىد ھەققىدە مۇنداق ئەھمىيەتلىك بىر ھېكايەتنى مىسال كەلتۈرگەن:

① «قۇرئان كەرىم»، سۈرە بەقەرە 168 - 169 - ئايەت
 ② ھۈسەيىن ۋائىز كاشفى «ئەخلاقۇل مۇھىنىن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 - يىلى نەشرى 26 - بەت

«بىر سەھەر بىر بوۋاي تىلەمچىلىك قىلىپ بىر مەسچىتنىڭ دەۋزىسىغا بېرىپتۇ. مەسچىتتىكىلەردىن بىرى: — ئاتا، بۇ يەر كىشىلەرنىڭ ئۆيى ئەمەس، بۇ يەردە تۇرماڭ — دەپتۇ. بوۋاي ئۇنىڭغا: — ئۇنداقتا بۇ كىمنىڭ ئۆيى ۋە نېمە قىلىدىغان ئۆي؟ ئىشىكىگە كېلىپ تىلىگەنلەرگە بىرنەرسە بەرمەمدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. — بولدى، بەس! خاتا گەپ قىلدىڭىز. بۇ ئۆينىڭ ئىگىسى ھەممىمىزنىڭ ئىگىمىز ۋە پەرۋەردىگارىمىزدۇر — دەپتۇ ھېلىقى كىشى. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان بوۋاي مېھراپقا ۋە ئاسما چىراغلارغا قاراپ، چوڭقۇر ئۇھ تارتىپ مۇنداق دەپتۇ:

— بۇ يەردىن كېتىپ تىلىكىمگە ئېرىشەلمىسەم ماڭا ئۇۋال بولىدۇ. بۈگۈنكىچە ھېچ يەردىن قۇرۇق قول قايتىمىدىم. جانابى ھەقىنىڭ ئىشىكىدىن قانداقمۇ قۇرۇق قايتىمەن؟ بۇ يەردىن قۇرۇق قول قايتمايدىغانلىقىمنى بىلگەچكە، ئۆتۈنۈش قولۇمنى بۇ يەردىن ئاچمەن ۋە تەلەپ قولۇمنى بۇ يەردە ئۈزىتىمەن. بۇ بوۋاي بۇ مەسچىتتە بىر يىلچە تۇرۇپ، ھەمىشە قولنى كۆتۈرۈپ تەڭرىگە مۇناجات قىپتۇ.

بىر كېچىسى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرى يېتىپ، ئاجىزلىقتىن يۈرىكى سېلىشقا باشلاپتۇ. سەھەردە بىرەيلەن شام يېقىپ ئۇنىڭ بېشىغا بېرىپ قارىسا، كېچىچە يېنىپ تاڭغا يېقىن تۈگەي دەپ قالغان شامدەك تىنقى تۇمشۇقىدىلا قاپتۇ. لېكىن، شۇنداق بولسىمۇ بوۋاينىڭ لەۋلىرىدىن: «سېخى تەڭرىنىڭ ئىشىكىنى كىم قاقسا ئېچىلىدۇ» دېگەن سۆز چۈشمەپتۇ»^①.

مانا بۇ، ئىشەنچ - ئۈمىد ئاتا قىلغان سەۋرنىڭ شان - شەرىپى. سەۋرنىڭ يەنە بىر ئۇلۇغ ھېكمىتى، ئۇ كىشىلەرنى ھەقىقەت تەرەپتە تۇرۇشقا، ھەقىقەتتىن قەتئىي ئاغماسلىققا چاقىرىدۇ. تەڭرى مۇنداق دەيدۇ: «ئۇلارنىڭ سەۋر - تاقەتلىرى ئۈچۈن تەڭرى ئۇلارنى جەننەت بىلەن ۋە (ئۇ يەردىكى) يىپەك (لباسلار) بىلەن مۇكاپاتلايدۇ»^②. يۇقىرىقى ئايەتتە نەزەردە تۇتۇلۇۋاتقان سەۋر، ھەقىقەت يولىدا تارتقان خاپىلىقلارغا سەۋر قىلىپ، ھەقىقەت يولىدىن، يالتايماسلىققا ئىشارە قىلىنغان. تەڭرى ۋەدە بېرىدۇكى، ئۇ ھەرقاچان سەۋر قىلغۇچىلار بىلەن، يەنى ھەقتە چىڭ تۇرغۇچىلار بىلەن بىللەدۇر. تەڭرى ھەقنى قوللايدۇ. ھەقىقەت ھامان غالىب، جاھالەت ھامان مەغلۇپتۇر. چۈنكى، نۇر ھەرقاچان زۇلمەت ئۈستىدىن غالىب كېلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «سەۋر نۇردۇر». ھەقىقەتتە چىڭ تۇرۇش دىنىي تۇرمۇشتا بولسۇن ياكى دىندىن خالىي تۇرمۇشتا بولسۇن، ئىنسان قىممىتىنى ئۆلچەيدىغان، ئۇنىڭ ئەخلاق دەرىجىسىنى سىنايدىغان مۇھىم بىر سىناق. ئىسلام ئەقىدىسىدە بولسا ھەقىقەتتە چىڭ تۇرغان ئادەم تەڭرىنىڭ يولىنى تۇتقان بولىدۇ، ھەقىقەتتىن يۈز ئۆرۈگەن، ئۆز نەپسى ئۈچۈن ھەقىقەتكە ئاسىيلىق قىلغان ئادەم تەڭرىگە ئاسىيلىق قىلغان ھېسابلىنىدۇ. تەڭرى ئاسىيلىرىنى ھەرگىز كەچۈرمەيدۇ. دىندىن خالىي تۇرمۇشتا بولسا ھەقىقەتكە ئاسىيلىق قىلغان بولىدۇ. ھەققە ئېرىشىش ئىنسانلارنىڭ غايىسى، غايىدىن چەت.

① شەيخ سەئىدى: «بوستان» 157 - بەت.

② «قۇرئان كەرىم»، سۈرە «ئىنسان» 12 - ئايەت.

نەشكەن ئادەم پاسىق سۆڭەكتىنلا ئىبارەت. تەڭرى ھەقتە چىڭ تۇرغان، ئىرادىلىك قەۋمگە كاتتا ئەجىر ۋە كاتتا ھوقۇق بېرىدىغانلىقى بىلەن ۋەدە بەرگەن. ئاللاھتائالا بەنى ئىسرائىلدىن نەقىل قىلىپ ئېيتىدۇكى، «ئۇلار (كۈلپەتلەرگە) سەۋر قىلغان، بىزنىڭ ئايەتلىرىمىزگە جەزمەن ئىشەنگەن چاغدا ئۇلاردىن بىر قىسىم كىشىلەرنى بىزنىڭ ئەمرىمىز بىلەن توغرا يول كۆرسىتىدىغان پېشۋالار قىلدۇق»^①.

ئۇيغۇرلاردا «سەۋر قىلساڭ غورىدىن ھالۋا پىشىدۇ» دېگەن ھېكمەت بار. بۇ ھېكمەت ھەرگىزمۇ ئۈزۈمە پىش، ئاغزىمغا چۈش، دەپ ھەرقانداق ئىشقا سەۋر قىلىپ، ئوڭدا يېتىشنى ئەمەس، بەلكى ئىسلامدىكى سەۋرنىڭ مەنىسى، ئۈمىدۋارلىق، ئىشەنچ ۋە چىدام بىلەن تەڭرىنىڭ رەھمەت دېرىزىسىنى ئاچقىلى بولىدىغانلىقىنى خۇلاسىلەپ بەرگەن.

ئىسلام دىنىدىكى «سەۋر» چۈشەنچىسى يۇقىرىقىدەك ناھايىتى كۆپ خىل مەنە ۋە مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى بىلەن كىشىلىك تۇرمۇشتا ھەر زامان رول ئويناپ تۇرىدۇ. «سەۋر» دىنىي تۇرمۇش ئىچىدىلا ئۆزىنىڭ خاسىيىتىنى جارى قىلىپ قالماستىن، بەلكى دىندىن خالىي تۇرمۇشتىمۇ ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلىپ تۇرىدۇ. بۇنى شۇنداق چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇكى، تەڭرى ئىنسانلارنىڭ ھەممىسىگە، ھەتتا بارلىق مەخلۇقلارغىمۇ ئۆزىگە يارىشا سەۋر بەرگەن. بىراق پەرق شۇ يەردىكى، بەزىلەرنىڭ سەۋر كۈچى يۇقىرى، بەزىلەرنىڭ سەۋر كۈچى تۆۋەنرەك بولۇشى مۇمكىن. سەۋرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ بولغىنىغا ئوخشاش، سەۋرلىك دىندىن خالىي ئادەملەرمۇ بار. بۇلارنىڭ بىر پەرقى شۇكى، بىرى، تەڭرىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ، تەڭرىنىڭ رەھمىتى ئۈچۈن سەۋر قىلىدۇ، يەنە بىرى، ئۆزىدىكى يارال-مىش ئىنسانىي تەبىئەتكە ئاساسەن سەۋر قىلىدۇ. ئەمما بىز شۇنىڭغا دىققەت قىلىمىزكى، مۇئەييەن ئېتىقادقا ئاساسلانغان، مۇئەييەن ئېتىقادتىن روھىي ئوزۇق ئالغان «سەۋرنىڭ» قۇۋۋىتى ئەقىدىدىن ئايرىلغان ئادەمنىڭ روھىي قۇۋۋىتىدىن كۈچلۈك بولىدۇ. بۇ ھەقتە «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق يوليورۇقلار بار: «تەڭرى چىداملىقلار بىلەن بىللىدۇر»^②.

بىزنىڭ چۈشەنچىمىزچە، «سەۋر» دىن ئىبارەت بۇ دەۋەت ئىسلام دىنىدا ئەقىدە نۇقتىسىدە دىنىمۇ، رېئال تۇرمۇشتا قوللىنىش نۇقتىسىدىمۇ قىممىتى يۇقىرى بولغان ئۈمىد - ئىشەنچكە، چىدام - غەيرەتكە ئىشتىراك قىلىدىغان، باتۇرلۇق بىلەن ياشاشقا ئۈندەيدىغان خاسىيەتلىك ئىبارە ئىدى. بىراق ئۇنىڭ كىشىلەر تەرىپىدىن توغرا، ماھىيەتلىك چۈشەنچىگە ئىگە قىلىنمىغانلىقى سەۋەبلىك ھۆكۈمران كۈچلەر ئۆز دەۋرىدە سەۋر ئىبارىسىنى كىشىلەرنى تەييارغا ھەييار بولىدىغان، ئۈزۈمە پىش ئاغزىمغا چۈش دەيدىغان، زۇلۇمغىمۇ، ھاقارەتكىمۇ سۈكۈت قىلىدىغان، «زالىم ئوڭ كاپىتىڭغا ئۇرسا، سول كاپىتىڭنى تۈتۈپ بەر» دېگەندەك چۈشكۈن، زەئىپ ئىدىئولوگىيىنى سىڭدۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ياشاشقا بولغان ئىرادىسىنى سۈندۈرۈش، زالىم كۈچلەرگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىش روھىنى بوغقان.

گەرچە ئىسلام دىنى مېھرىبانلىق، كۆيۈنۈش، ياخشىلىق قىلىش، ئەپۇ قىلىش قاتارلىق يۈكسەك ئىنسانپەرۋەرلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان دىن بولسىمۇ، لېكىن زۇلۇمغا نىسبەتەن رەھىمسىز، شەپقەتسىز، قەتئىي بولۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «ئى خالايق! دۈشمەنلەر بىلەن ئۇچرىشىشنى ئۈمىد قىلماڭلار ۋە تەڭرىدىن

① «قۇرئان كەرىم»، سۈرە سەجدە 24 - ئايەت، سۈرە مائىدە 81 - ئايەت، «قۇرئان كەرىم»، ②

② «قۇرئان كەرىم»، سۈرە ئەنئال 63، 64، 66 - ئايەتنىڭ بىر قىسمى، «قۇرئان كەرىم»، ③

③ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە ئەنئال 63، 64، 66 - ئايەتنىڭ بىر قىسمى، «قۇرئان كەرىم»، ④

خاتىرجەملىك سوراڭلار. ئەگەر دۈشمەنلەرگە ئۇچراشساڭلار چىداملىق بولۇڭلار، بىلىڭلار. كى، جەننەت قىلىچلارنىڭ سايبى ئاستىدىدۇر»^①. يۇقىرىقى ھەدىسنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تىنچلىقپەرۋەر ئىدى. ئىلاج قىلىپ ئۇرۇش - جېدەلدىن ساقلىنىشنى، ئەلنىڭ خاتىرجەملىكىنى ساقلاشنى ئەلا بىلەتتى. ئەگەر مۇمكىن بولمىغاندا، يەنى دۈشمەن ئۆزلىرىگە چېقىلسا، ھەددىدىن ئېشىپ ئۇرۇشۇشقا مەجبۇر قىلسا، چىداملىق بولۇشنى، ئۆزىنى پىدا قىلىشنى تەۋسىيە قىلغان. ئىسلام ئەقىدىسىدە غەيۋەت قىلىش ھارام. بىراق، زالىملارنىڭ ئۈستىدىن غەيۋەت قىلسا ئۇ ھالال، دەپ كۆرسەتكەن. ئىسلام ئەقىدىسىدە تەڭرىدىن يەتكەن ھەرقانداق ئېغىرچىلىقلارغا، مۇسبەت ۋە مەھرۇملۇقلارغا سەۋر قىلىش، ئۆز قەۋمىدىن يەتكەن ئەزىيەتلەرگە سەۋر قىلىش، تەڭرىنىڭ سىناقلىرىغا سەۋر قىلىش مۇھىم ئەقىدە سۈپىتىدە دەۋەت قىلىنىشىمۇ، بىراق ئۇ دۈشمەنلەرنىڭ ھاقارەتلىشىكىمۇ، ھەقىقەتنىڭ ھاقارەتلىنىشى، دەپسەندە قىلىنىشىغا، خورلۇق ۋە ئازاب - ئوقۇبەتلەرگىمۇ ھەم سەۋر قىلىپ باش ئەگ دېگەن مەنىنى بەرمەيتتى. بىراق، ھۆكۈمران كۈچلەر ھەر ئىككىسىنىڭ خاراكتېرىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، ھەممىگە سەۋر قىلىش، ھەممىدە تەڭرىنىڭ رازىلىقىنى تىلەش دەپ، كىشىلەرنىڭ كۈرەش ئىرادىسىنى بوغۇپ، نەچچە ئەسەرلەر داۋامىدا زۇلۇمغا ئۇچرىشىغا سايە قىلدى.

«قۇرئان كەرىم» نىڭ روھىدىن قارىغاندا تەڭرى زۇلۇمنى ياقتۇرمايدۇ، زۇلۇم قىلغۇچىنى گۇناھقا ھۆكۈم قىلىدۇ، يەنە زالىمدىن قىساس ئېلىش ھوقۇقىنى بەرگەن. شۇڭا ئىسلام ئەقىدىسىدە زۇلۇمغا سەۋر قىلىش يوق، زۇلۇمغا سەۋر قىلىش زۇلۇمنى قوللىغانلىق بىلەن باراۋەر دەپ قارىلىدۇ. تەڭرىمۇ زالىمنى ھەرگىز كەچۈرمەيدىغانلىقى بىلەن ۋەدە بەرگەن: «زالىملارغا يېقىن دوست ۋە شاپائەتنى قوبۇل قىلىدىغان شاپائەتچى بولمايدۇ.»^② دېمەك، زالىملار بىلەن بولغان كۈرەشتە تەڭرى تەرەپتە تۇرۇش، تەڭرىنىڭ ئىرادىسىنى ئورۇنداش تەلپ قىلىنىدۇ.

بۇ يەردە يەنە بىر ئىشنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. تەڭرى ئۆز ھېكمىتى بىلەن مۆمىنلەرگە قىساس ئېلىشنى يوللۇق ۋە ھەققانىيلىق سۈپىتىدە ھالال قىلىپ بەردى، شۇنداقلا قىساس ئالماي ئەپۇ قىلىۋەتسىمۇ بۇنىڭ تېخىمۇ ياخشى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتتى. بۇ نۇقتىدا شۇ ئىشنىڭ خاراكتېرىگە قاراش كېرەك، ئەلۋەتتە. قىساسنىڭ يولغا قويۇلۇشى ھەرگىزمۇ بەندىلەر ئوتتۇرىسىدا دۈشمەنلىشىپ ئۆزئارا قىرغىن قىلىشقا يول ئاچقانلىق ئەمەس، بەلكى بۇ ھۆكۈم ئارقىلىق ناھەق ئادەم ئۆلتۈرۈش، ناھەق ھالدا باشقىلارغا زىيانكەشلىك قىلىشنى توسۇش ئىدى. بۇ پىكىرىمىزنى تۆۋەندىكى ئايەت ناھايىتى روشەن تەستىقلايدۇ: «ئى ئەقىل ئىگىلىرى! سىلەرگە قىساستا ھاياتلىق بار (يەنى كىشى بىراۋنى ئۆلتۈرگەن تەقدىردە ئۆزىنىڭمۇ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىنى بىلسە، ئۇ ئادەم ئۆلتۈرۈشتىن ياندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئۆزىمۇ، ئۇ ئۆلتۈرمەكچى بولغان ئادەممۇ ئۆلۈشتىن ساقلىنىپ قالىدۇ). ناھەق قان تۆكۈشتىن ساقلىنىشىڭلار ئۈچۈن (قىساس يولغا قويۇلدى)»^③. ئەمما، تەڭرى قىساس

① «قۇرئان كەرىم»، بىرلىككە كەلگەن ھەدىس.
 ② «قۇرئان كەرىم»، سۈرە غافىر 18 - ئايەتنىڭ بىر قىسمى.
 ③ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە بەقەرە 179 - ئايەت.

ئېلىشتا ھەددىدىن ئېشىپ كەتمەسلىك، كىم گۇناھكار بولسا شۇنىڭدىن قىساس ئېلىش، قانچىلىك زىيانكەشلىك قىلسا، شۇنچىلىك قىساس ئېلىشنى بەلگىلىدى. بۇنداق چاغدا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش ئۈچۈنمۇ سەۋر كېرەك. سەۋرنىڭ يەنە بىر ھېكمىتى شۇكى، ھايات مۇساپىسىدە ئۇچرىغان تۈرلۈك تۈمەن قىيىنچىلىقلارغا، مۈشكۈللۈكلەرگە سەۋر قىلىپ، توغرا، ھالال ئەجىر قىلسا، چوقۇمكى ئۇنىڭ مۇكاپاتىنى كۆرىدۇ. ئەجىر - مېھنەتسىز، مۇشەققەتسىز ھېچقانداق ئىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازانغىلى بولمايدۇ. تەڭرى شۇنداق دېگەن: «بىز ئىنساننى ھەقىقەتەن جاپا - مۇشەققەتلىك ئىچىدە ياراتتۇق»^①. ھايات مەئىشىتى مېھنەتسىز، مۇشەققەتسىز قولغا كەلمەيدۇ. مۇشەققەتكە، مېھنەتكە سەۋر قىلماسلىق، ئەجىرسىز، مېھنەتسىز غايىۋانە مەئىشەتنى، بەختنى كۈتۈش ئىسلام روھىغا خىلاپ. «سەۋر قىلغۇچىلارغا ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ قىلغان ئەمىلىدىنمۇ ياخشىراق ساۋاب بېرىمىز»^②. بۇ ئايەتنىڭ مەنىسىدىن شۇنى ئۇقىمىزكى، تەڭرى سەۋر قىلىش بىلەن ئەمەل - تەجرىبىنى بىر - بىرىگە شەرت قىلىپ قويۇۋاتىدۇ. يەنى سەۋر قىلغۇچىلارغا ئۇلارنىڭ ئەجىرىنى ياخشى ئەمەللىرى سەۋەبلىك تېخىمۇ زىيادە بېرىمىز، دەپ ۋەدە قىلىۋاتىدۇ. بىز خىزمەتتە بولسۇن، ئوقۇشتا بولسۇن، تۇرمۇش تىرىكچىلىكىدە بولسۇن، سودا - تىجارەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى داۋامىدا بولسۇن، ھەرخىل جاپا - مۇشەققەتلەرگە دۇچ كېلىمىز. بۇ جاپا - مۇشەققەتلەرگە بەرداشلىق بەرمىسەك تەڭرى ۋەدە قىلغان مەئىشەتتىنمۇ، تەڭرى ۋەدە قىلغان ساۋابتىنمۇ بەھرىمەن بولۇشقا ھەققىمىز بولمايدۇ.

ئومۇمەن، سەۋرنىڭ ھېكمىتى ئىنتايىن چوڭ. ئۇ كىشىلەرنى تىرىشىپ ياشاشقا ئىلھام - لاندۇرىدۇ. چۈشكۈنلۈك، ئۈمىدسىزلىك كېسىلىگە شىپا بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ بېشىغا كەلگەن دەرد - ھەسرەت، قايغۇ - ئەلەمنى يەڭگىلەتتىدۇ، ئىرادىسىنى چىڭىتىدۇ، مەيدانىنى مۇستەھكەملەيدۇ. توغرا، ھەققانىي يولدا چىڭ - مۇستەھكەم تۇرۇشقا روھنى قۇۋۋەتلەندۈرىدۇ. ھەرقانداق بالا - قازا ئالدىدا ئۈمىدۋارلىقنى يوقاتمايدىغان يېڭىلىمەس روھىي بايلىققا ئىگە قىلىنىدۇ.

ئىخلاس ۋە رىيا

غەرەزلىك ھالدا ياخشى ئەمەل قىلغۇچى پەزىلەتتىن مەھرۇمدۇر.

— كاشىفى

«قۇرئان كەرىم» دىكى ئەخلاقىي دەۋەتلەردە مۆمىنلەرگە قىلىنغان ئەڭ مۇھىم دەۋەتلەر - نىڭ بىرى، ئەقىدە ھەقىقىي ئىخلاس ئاساسىدا بولۇش تەلپىندۇر. «ھىمىم ئىخلاس» تەڭرى ئىنسانلارنى نېمە ئۈچۈن ئۆزىگە ئەقىدە - ئېتىقاد قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ؟ بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، تەڭرى پۈتۈن ئالەمنىڭ پەرۋەردىگارى بولغانلىقى، ئۇ ئىنساننى بارلىق مەۋجۇدىيەتتىن ئۇلۇغ ۋە شەرەپلىك ئورۇنغا ئىگە قىلغانلىقى، يەر يۈزىدىكى بارلىق مەئىشەت

① «قۇرئان كەرىم»، سۈرە بەلەدە 4 - ئايەت. مۇسەۋۋىر - 2 جىلد، 109 - 110 - بەتلەر. ② «قۇرئان كەرىم»، سۈرە نەھل 96 - ئايەت. ③ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە نەھل 96 - ئايەت.

ۋە بارلىق بەھرىمەنلىك ھوقۇقىنى ئىنسانلارنىڭ ئىختىيارىغا (پايدىلىنىشىغا) تاپشۇرۇپ، ئۇلارنى زېمىننىڭ خەلىپىلىكىدىن ئىبارەت بۈيۈك ئىمتىيازغا ئىگە قىلغانلىقى، بۇ دۇنيادىكى بارلىق نەرسىلەرنى (شەيئىلەرنى) بويسۇندۇرۇپ بەرگەنلىكى، بۇ دۇنيادا تەڭرى ئاتا قىلغان رىزىقتىن بەھرىمەن بولىدىغانلىقى، ئۇ دۇنيادا ھەم تەڭرىنىڭ رەھىمىتىگە ئېرىشىدىغانلىقى ئۈچۈن، تەڭرى ئۆز رەھىمىتى بىلەن «قۇرئان كەرىم» نى چۈشۈرۈپ، ياخشى - ياماننى تونۇتقانلىقى، ئۇنى ئىنسانلارنىڭ نىجاتلىق يولىغا يېتىشتە نىشان كۆرسىتىپ بېرىدىغان نۇرلۇق چىراغ قىلىپ بەرگەنلىكى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى ئاگاھلاندۇرغۇچى پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتكەنلىكى ئۈچۈندۇر. تەڭرىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى، قۇدرەت كامالىنى پۈتۈن ئورماننى قەلەم قىلىپ، دېڭىز سۈيىنى سىياھ قىلىپ يازسىمۇ تۈگىمەيدۇ. شۇڭا، مۆمىنلەر تەڭرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش، تەڭرىنىڭ ياقتۇرۇشىغا مۇيەسسەر بولۇش، تەڭرىنىڭ دوست تۇتۇشىغا ئېرىشىش، بۇ دۇنيا ۋە ئۇ دۇنيادا بەھرىمەن قىلىشقا ئىرادە قىلغان چەكسىز رەھىمىتىدىن بەھرىمەن بولۇش ئۈچۈن ئەقىدە - ئىخلاس قىلىدۇ. شۇڭا، تەڭرىگە ئىمان كەلتۈرۈش، تەڭرىگە ھەقىقىي ئىخلاسمەنلىك بىلەن ئەقىدە قىلىش، تەڭرى بۇيرۇغان ياخشى ئەمەللەرنى بەجىتىش، ئورۇنداش، تەڭرى چەكلىگەن، ھارام قىلغان گۇناھلىق ئىشلارنى تەڭرىنىڭ ئازابىدىن قورقۇپ، تەڭرىدىن ھايا قىلىپ تەرك ئېتىش ھەقىقىي تەقۋادار مۆمىنلەرنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچى.

تەڭرى يالغانچىلارنى دۈشمەن تۇتىدۇ. شېرىك كەلتۈرۈشنى ھەرگىز كەچۈرمەيدۇ. ئىنسان مەيلى ئىبادەتتە بولسۇن ياكى باشقا ئىشلاردا بولسۇن، تەڭرىنىڭ جامالىنى ۋە رىزاسىنى مەقسەت قىلىدىكەن، ئۆزىنىڭ ياخشى ئىشلىرىغا رىيانى ئارىلاشتۇرماستىن، خالىس تەڭرى ئۈچۈن ئىبادەت قىلىش، تەڭرى ئۈچۈن خالىس ياخشى ئەمەللەرنى قىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئىخلاس — ئىنساننى ئىنسانىي ئەخلاقنىڭ يۇقىرى مەرتىۋىسىگە كۆتۈرىدىغان روھىي ئۈستۈنلۈكلەردىن بىرى. ئىسلام دىنى ئىخلاسقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنى ئىبادەت بىلەن بىر قاتاردا قويدۇ. تەڭرى مۇنداق دېگەن: «ئۇلار پەقەت ئىبادەتنى تەڭرىگە خالىس قىلغان، ھەق دىنغا ئېتىقاد قىلغان ھالدا (يالغۇز) ئاللاھقا ئىبادەت قىلىشقا بۇيرۇلدى. ① يەنە: «ساڭا بىز (بۇ) كىتابنى ھەقىقەتەن ھەق بىلەن (يەنى ھەقىقەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا) نازىل قىلدۇق، دىنىڭنى شېرىكتىن (ۋە رىيادىن) ساپ قىلغىنىڭ ھالدا تەڭرىگە ئىبادەت قىلغىن» ②

«قۇرئان كەرىم» دە ئاغزىدا ئىمان كەلمىسى بار، ئەمەلىيەتتە ۋە قەلبىدە ئىمان يوق كىشىلەرگە ناھايىتى قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلگەن: «ئىنسانلار (ئىمان ئېيتتۇق) دەپ قويۇش بىلەنلا سىنالىماي تەرك ئېتىمىز دەپ ئويلامدۇ؟ ئۇلاردىن بۇرۇن ئۆتكەنلەرنى بىز ھەقىقەتەن سىنىدۇق، ئاللاھ (ئىماندا) راستچىلارنى چوقۇم بىلىدۇ، (ئىماندا) يالغانچىلار.

① «قۇرئان كەرىم»، سۈرە بەيىنە 5 - ئايەتنىڭ بىر قىسمى. ② «قۇرئان كەرىم»، سۈرە زۇمەر 2 - ئايەت.

ئىمۇ چوقۇم بىلىدۇ. يامان ئىش قىلغانلار بىزدىن (يەنى ئازابىمىزدىن) قېچىپ قۇتۇلالايمىز دەپ ئويلايدۇ، ئۇلارنىڭ چىقارغان ھۆكۈمى نېمىدېگەن يامان. كىمكى تەڭرىگە مۇلاقات بولۇشنى ئۈمىد قىلىدىكەن (بىلسۇنكى) ئاللاھنىڭ (بۇنىڭغا بەلگىلىگەن) ۋاقتى چوقۇم يېتىپ كېلىدۇ، ئاللاھ (بەندىلەرنىڭ سۆزلىرىنى) ئاڭلاپ تۇرغۇچىدۇر»^①.

روھەنكى، تەڭرى ئىخلاسمەنلەرنىمۇ ياخشى بىلىدۇ، يالغانچىلارنىمۇ ياخشى بىلىدۇ، تەڭرىنى ئالداش مۇمكىنمۇ؟ تەڭرىدىن ساختا ئىماننى يوشۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. تەڭرىنىڭ بۇنداق قۇدرەت كامالىنى چۈشەنمىگەن ئادەمدە ئىمان نېمە ئىش قىلسۇن! قەلبىدە ئىمان بولماي تۇرۇپ ئىماندا داۋا قىلىش نېمىدېگەن ئەخلاقسىزلىق، ئۇ كىشى قىيامەت كۈنى رەسۋا بولۇشتىن قورقمايدۇ؟ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «قىيامەت كۈنى ھەممە كىشىدىن بۇرۇن سوراق قىلىنىدىغىنى مۇنداق ئۈچ تۈرلۈك ئادەم بولۇپ: بىرىنچى، ئاللاھ ئىلىم بەرگەن ئادەمدۇر. ئاللاھ ئۇنىڭدىن: «بىلگەن ئىلىمنىڭ بىلەن نېمە ئىشلارنى قىلىدىڭ؟» دەپ سورايدۇ. ئۇ بەندە جاۋاب بېرىپ: «ئەي رەببىم! ئىلىمنى كېچە - كۈندۈزنىڭ كۆپ ۋاقىتلىرىدا ئەمەلگە ئاشۇردۇم، دەيدۇ. ئاللاھتائالا ئۇنىڭغا: «يالغان سۆزلىدىڭ، دەيدۇ، پەرىشتىلەرمۇ (يالغان سۆزلىدىڭ، دەيدۇ. ئاللاھتائالا ئۇنىڭغا: «سەن پالانى ئالىم دېگەن شۆھرەتنى قازىنىشنى مەقسەت قىلدىڭ. خەلقلەر تەرىپىدىن شۇنداق دېيىلىدۇ، دەيدۇ. يەنە بىرى، ئاللاھتائالا پۇل - مال بەرگەن ئادەم بولۇپ، ئاللاھتائالا ئۇنىڭغا: «مەن ساڭا كۆپ نېمەت بەردىم، سەن ئۇنى قانداق يوللارغا ئىشلەتتىڭ؟» دەپ سورايدۇ. ئۇ باي: «ئەي رەببىم كېچىلەردە، كۈندۈزلەردە مېلىمنى سەدىقە قىلدىم، دەيدۇ. ئاللاھتائالا ئۇنىڭغا: «يالغان ئېيتتىڭ، دەيدۇ. پەرىشتىلەرمۇ (يالغان ئېيتتىڭ، دەيدۇ. ئاللاھ ئېيتىدۇ: «مەن ئۈچۈن سەدىقە قىلىمىدىڭ بەلكى مېنى پالانى باي سېخى كىشى دېسۇن دەپ سەدىقە قىلدىڭ، دەيدۇ. ئۈچىنچىسى، ئاللاھ يولىدا جىھاد قىلىپ دۈشمەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئادەم بولۇپ، ئاللاھتائالا ئۇنىڭغا: «خەلقلەر سېنى شىجائەتلىك پالۋان ئىكەن، دېسۇن دەپ جىھاد قىلدىڭ، دەيدۇ.»

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئەبۇ ھۈرەيرىگە: «ئەي ئەبۇ ھۈرەيرە، يۇقىرىقى ئۈچ تۈرلۈك ئادەملەر قىيامەت كۈنى دوزاخ ئوتى دەسلەپتلا كۆيدۈرۈپ قىزىتىدىغان ئادەملەردۇر» دېدى.^② دېمەك، تەڭرىنىڭ نەزىرىدىن ھېچ نەرسىنى يوشۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. ئىسلام دىنىدا رىياكارنىڭ ماھىيىتى پەقەت كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتى ۋە ئۇلۇغلىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن تەڭرىگە بولغان ئىبادەتتىن، بەندىنىڭ كۆڭلىنى ئىزدەش، يەنى كىشىلەرنىڭ ئىخلاسمەن تەقۋادار، ئېتىقادى چىڭ ئادەم ئىكەن، دېيىشى ئۈچۈن ئۆزىنى غەرەزلىك ھالدا ئىخلاسمەن، تەقۋادار كۆرسەتمەش، باشقىلارنىڭ ئەيىبلەشى ۋە ھۆرمەت قىلماسلىقىدىن، ئارىغا ئالماسلىقىدىن قورقۇپلا نامازخان، سېخى بولۇۋالغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. ئۇنداق ئادەم جامائەت بىلەن بىرگە بولغان چاغدا بەكمۇ ئاكتىپ بولغان بىلەن كىشىلەر يوق چاغلاردا ئىبادەتتە ھۈرۈنلۈك

① «قۇرئان كەرىم»، سۈرە ئەنكەبۇت 2 - 5 - ئايەت

② بۇخارى رىۋايەت قىلغان.

قىلىدۇ، باشقىلارنىڭ ئالدىدا كۆرۈنۈش ئۈچۈن سېخى بولۇۋېلىپ، ئاجىزلارغا ياخشىلىق قىلىدىغان خەير - ساخاۋەتچى بولۇۋالىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئىنتايىن خەسسىس، بەرگەن سەدىقىسى ئۈچۈن كېيىن ئىچى كۆيىدىغان ئادەم، بۇ خۇددى ئاتا - ئانىسىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈنلا روزا تۇتقان كىچىك بالغا ئوخشايدۇ. ھېكايە قىلىنىشىچە، بالاغەتكە يەتمىگەن بىر كىچىك بالا روزا تۇتۇشقا نىيەت قىلدى ۋە چۈشكىچە ئاران چىددى. ئۇنىڭ روزا تۇتقىنىغا ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئاتا - ئانىسى ئۇ كۈنى ئۇنى مەكتەپكە ئەۋەتمەي، باش - كۆزىنى سىلاپ، ئادىتى بويىچە بېشىغا تىللا ۋە بادام چېچىشتى. بىراق چۈشكىچە ئاچلىققا ئاران چىدىغان بالا ئۆز - ئۆزىگە: «ئەي ئاتا - ئانىسىم، ھەممە - دادام بىلەن ئاپام نەدىن ئۇقسۇن، ئۇلارغا كۆرسەتمەي ئازراق بىر نەرسە يەۋالاي - دەيدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ روزىنى ئاتىسى بىلەن ئانىسىغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن تۇتقان بولدى. يۇقىرىقى ھېكايىدىن كېيىن شەيخ سەئىدى مۇنداق دەيدۇ: «سەن ئاللاھنى ئويلاپ، ئاللاھتىن قورقمىساڭ، خالىساڭ تەرەتسىز ناماز ئوقۇ، كىم نېمىنى بىلىدۇ؟ بالا بالاغەتكە يەتمىگەنلىكتىن ۋە ئەقلى توشمىغانلىقتىن، بالىلىق قىلىپ روزىنى ئاتا - ئانىسىغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن تۇتۇشى مۇمكىن. لېكىن، ياشانغان كىشى ئىبادەتنى كىشىلەر ئۈچۈن قىلسا، بالىدىنمۇ بىلىمسىز، نادان بولغان بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئالدىدا ۋە خەلقكە كۆرسىتىش ئۈچۈن ئوقۇلغان ناماز جەھەننەم ئىشىكىنىڭ ئاچقۇچىدۇر. ماڭغان يولۇڭ ئاللاھتىن باشقا تەرەپكە كەتسە، ئەتە سېنىڭ جايىنامزىڭنى جەھەننەمگە سالىدۇ. ھېكايەت: «ئىككى يۈزلىمىچى بىر كىشى شوتىدىن يىقىلىپ شۇ يەردىلا ئۆلۈپتۇ. ئوغلى بىرقانچە كۈن يىغا - زارە قىلىپ كېيىن ئۆز كويىغا چۈشۈپتۇ. شۇ يەردە يەنە بىر كىشى بىر كېچىسى ئوغلى ئاتىسىنى چۈشىدە كۆرۈپ: «ئەھ، ئوغلىم، ئەھۋالڭ قانداق، سوئال - سوراقتىن قۇتۇلدۇڭ؟» دەپ سوراپتىكەن، ئاتىسى: «ئەي ئاتا، مەن شوتىدىن ئۇدۇل جەھەننەمگە چۈشتۈم، - دەپتۇ»^①. ئىسلام ئەقىدىسىدە رىياكار ئادەمنى مۇسۇلمان ھېسابلىمايدۇ، چۈنكى ھەقىقىي مۇسۇلمان خان زىيادىن مۇستەسنا بولىدۇ. بارلىق ئىش - ھەرىكىتىنى، بارلىق ياخشى ئەمەللىرىنى بىر تەڭرى ئۈچۈن، تەڭرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن خالىس قىلىدۇ. يامان ئىش - ھەرىكەتلەردىن، يامان ئەمەللەردىن، تەڭرىدىن ھايا قىلىپ، تەڭرىنىڭ ئازابىدىن قورقۇپ ئۆزىنى تارتىدۇ. چۈنكى، رىيانىڭ ئەسلىي ماھىيىتى مۇناپىقلىق ۋە شېرىكلىك. رىيانىڭ لۇغەت مەنىسى - ئىككى يۈزلىمىلىك، ئىككى يۈزلىمىچى، ئۆزىنى يالغاندىن ياخشى كۆرسىتىپ ئەسلىي ماھىيىتىنى يوشۇرۇش، بىرەر ئىشنى قىلغاندا باشقىلارغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن قىلىش، دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەردە يۈرگۈزۈلىدۇ. تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا كاتتا ساۋابقا ئېرىشىش تىلىكىدە بولغان ئادەم قانداق قىلىشى كېرەك؟ تەڭرى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «پەقەت

① بۇ ھېكايە ئىسلام تارىخىدا مەشھۇر. ② ئىسلام تارىخىدا مەشھۇر.

① شەيخ سەئىدى «بوستان» دىن ئېلىندى.

ئاللاھ ياد ئېتىلسە دىللىرىدا قورقۇنچ پەيدا بولىدىغان، ئاللاھنىڭ ئايەتلىرى تىلاۋەت قىلىنسا ئىمانى كۈچىيىدىغان، پەرۋەردىگارىغا تەۋەككۈل قىلىدىغان كىشىلەرلا (كامىل) مۆمىنلەر-دۇر. ئۇلار مۇكەممەل رەۋىشتە ناماز ئوقۇيدۇ، بىز ئۇلارغا رىزىق قىلىپ بەرگەن پۇل - مالدىن (خۇدا يولىدا) سەرپ قىلىدۇ. ئەنە شۇلار ھەقىقىي مۆمىنلەردۇر. ئۇلار پەرۋەردىگار-نىڭ دەرىگاھىدا يۇقىرى مەرتىۋىگە، مەغپىرەتكە ۋە ئېسىل رىزىققا (يەنى جەننەتنىڭ تۈگمەس نېمەتلىرىگە) ئېرىشىدۇ»^①.

تۆۋەندە ئىسلام مۇتەپەككۈرى شەيخ سەئىدىنىڭ «ئىخلاسنىڭ بەرىكىتى، دىيارنىڭ ئاپىتى» ھەققىدىكى بايانلىرىدىن پارچە بېرىمىز: «ئىبادەت ئىخلاسل بىلەن، يەنى پۈتۈنلەي تەڭرى ئۈچۈن قىلىنسا قوبۇل بولىدۇ، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا، ئىچى كاۋاك قۇرۇق پوستقا ئوخشايدۇ. توننى ئۈزۈشنى خەلققە سۈپى قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن كىيسەڭ، كىيگەن توننىڭ بىلەن مەجۇسى زۇننارى ئارىسىدا نېمە پەرق بار؟ كىشى ئۆز قىياپىتى بويىچە كۆرۈنۈشى كېرەك. ئۆز تۇرقىدىن ئارتۇقچە كۆرۈنگەن كىشى ئاقسۆۋەت خىجالەتچىلىكتە قالىدۇ. ئۇچاڭدىكى ئۆتتە كىيىمىڭنى ئېلىپ كەتسە، ئىچىڭدىكى كونا كىيىم بىلەن قالسىن... ھەي جان دوستۇم! بىر پۇللۇق يارماققا ئالتۇن سۈيى بىلەن ھەل بەرمە. ئۇستاسەرراپلار ئۇنىڭغا ئون پۇل بەرمەيدۇ. ئالتۇن سۈيىگە پاتۇرۇلغان مەدەنلەرنى ئوتقا سالغان ھامان ئالتۇنلۇقى ياكى مىسلىقى ئاشكارا بولىدۇ.

كىم كىشىلەرنى ئالداش ئۈچۈن ئىبادەت قىلسا، ئەتە ئاللاھتىن بىرەر ئىنئام ئۈمىد قىلمىسۇن. ئوغلۇم، بىرىنىڭ ئۆيىدە ئىشلىسەڭ، ھەقىقىتى يەنە بىرىنىڭ بېرىشىنى قانداق كۈتسەن؟ ياغ تارتىش ئۈچۈن ياغلىق داننى ئىزىش، بۇنىڭ ئۈچۈن جۇۋازدىن پايدىلىنىش كېرەك. جۇۋازنى ئۆكۈز ئايلىندۇرىدۇ. جۇۋازچى ئۆكۈزنىڭ كۆزىنى باغلاپ قويىدۇ. بىچارە ھايۋان ئەتىدىن كەچكە توختىماي مېڭىپ، كەچ كىرگەندە يەنە ئوقۇرىغا كېتىدۇ. دۇرۇس بولمىغان ئادەمنىڭ ھالىمۇ شۇنداق. يىلتىزسىز دەرەخ سۇغىرىش بىلەن مېۋە بەرمەيدۇ. ئىبادەت دەرەخىڭدە ئىخلاسل يىلتىزى بولسا، بۇ يولدا سەندىن مەھرۇم كىشى يوق. يەل بىلەن تولغان تۈلۈم ئادىل تارازىدا تارتىلسا قانچىلىك كەلسۇن؟ ھەي بۇرادەر، ئىبادىتىڭنى ئىخلاسل بىلەن قىل. كىشىلەردىن بىرەر نەرسىگە ئېرىشەلمەيسەن، پەقەت ئاللاھتىن ئېرىشەلەيسەن»^②.

كىشىلىك تۇرمۇشتىمۇ سەمىمىي ئادەملەر ماختىلىدۇ، سەمىمىيەتسىز ئادەمنى كىممۇ ياقتۇرسۇن. بىر ئادەم بىرەر مۆتىۋەرنى تونۇماي تۇرۇپ، باشقىلار ئاشۇ مۆتىۋەر بىلەن يېقىن ئىكەن دېسۇن دەپ، ئۇنىڭ يېنىدا تۇرۇۋالغان بىلەنلا ئۇ مۆتىۋەرنىڭ يېقىن ئادىمى بولۇپ قالمىدۇ؟ باشقا بىرىنىڭ كەتمىنى چىپىش ئۈچۈن يالغاندىن سانغا دوست بولۇۋالغان ئادەمنى سەن ياخشى كۆرەمسەن؟ دېمەك، ئىخلاسل ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ ئەخلاق مەرتىۋىسىنى ئۆلچەيدىغان گىر تېشى. تەڭرى بىلەن بولغان ئەخلاقى مۇناسىۋەتتىمۇ بۇ ئۆلچەمنىڭ قانچىلىكى مۇھىم ئىكەنلىكىنى چۈشەن.

① «قۇرئان كەرىم»، سۈرە ئەنفال 2، 4 - ئايەت. ② «بۇستان» دىن ئېلىنغان.

سۇنغان ساتار

(مەشرەپ ھەققىدە قىسسە)

مىركەرىم ئاسىم (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى)

3. ئىخلاس تۇزىقى

چۆللەرنى قاپلىغان چېچەكلەر ھىدىدىن مەست بولغان باھار شامىلى دادىل قەدەم تاشلاپ كېلىۋاتقان يىگىتكە چاقچاق قىلىۋاتقاندا، يەكتىكىنىڭ ئېتەكلىرىدىن تارتاتتى، يۈزىنى سىلاپ، قۇلقىغا بىرنېمىلەرنى دەپ پىچىرلىغاندا قىلاتتى. قارا قاشلىرى تۇتاشقان، غورلاي كۆزلىرىنى يوغان ئاچقان، بۇرۇتى ئەمدىلا خەت تارتقان، چاچلىرى ئۆسۈپ مۇرىسىگە چۈشكەن خۇش قامەت يىگىت بىر پىيالە شاراب ئىچىۋالغان كىشىدەك ئەتراپقا كۈلۈپ باققىنىچە، مېڭىشىنى تېزلىتەتتى. قەشقەر شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى خانىقانىڭ ئېگىز گۈمبىزى، ئۇنىڭ ئەتراپىنى قورشىغان قورغاننىڭ گۈڭگىرىلىرى، نەقىشلەنگەن دەرۋازىسى كۆزىگە كۆرۈنگەندە، يۈرىكى گۈپۈلدەپ ئۈرۈپ كەتتى. ئۇ مۇرىسىدىكى خالتىسىنى ئېلىپ، يەرگە ئولتۇردى - دە، پىچىرلاپ دۇئا ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ ئىخلاس مەن يىگىت مانا شۇ خانىقادا ئىستىقامەت قىلغۇچى پىرى مۇرشىد ئافاق خوجىنى زىيارەت قىلغىلى كەلگەن ئىدى. مانا ئەمدى ئۇ ئاشۇ ئۇلۇغ دەرگاھ بوسۇغىسىدا تۇرماقتا. تەڭرى نېسىپ قىلسا، بۈگۈنلا پەرىشتە سۈپەت ئافاق خوجىنىڭ ئايىغىغا باش قويۇپ، مۇبارەك پېشىنى يۈزىگە سۈرتىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ھەم جىسمانىي، ھەم روھىي تەييارلىق قىلىپ قويدى. ئۇ قەشقەر شەھىرىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قىزىل دەرياسىدا چۆمۈلۈپ، تاھارەت ئالدى. دۇئا - تەكبىر بىلەن روھىنى پاكلىدى.

كۆڭلى ئارام تاپقاندىن كېيىن ئورنىدىن قوپۇپ، خانىقاغا قاراپ دادىل قەدەم تاشلىدى. دەرۋازا ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە قارا چاپانلىق، چۈست دويپىلىق دەرۋازىۋەن يىگىت ئۇنىڭ ئالدىنى توستى.

— توختا! — دېدى يولۇچىنىڭ باش - ئايىغىغا، پۈتىدىكى ئەسكى چورۇقى ۋە قولىدىكى ساتارىغا شۈبھىلىك قاراپ، — نەلىكسەن، نەگە بارىسەن؟
— نەمەنگانلىقمەن، ئافاق خوجىنى زىيارەت قىلغىلى كەلدىم.
— ھۆپۈپ كەلگىنىگە بىر ھەپتە بولغىنى يوق، كەينىدىنلا نەمەنگانلىق كەپتۇ - دە،
— دېدى قاراۋۇل كۈلۈپ.

دەرۋازىخاندا ئولتۇرغان سەللىلىك، مەللە چاپانلىق، ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى تەسبىھ سېرىشتىن توختاپ:

— ئەجەپمۇ دەرۋىش سۈپەت، خۇشخۇي يىگىت ئىكەن، قويىۋەت، نېمىشقا ئۇنى زاڭلىق قىلىسەن؟ — دېدى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، — دېدى زىيارەتچى يىگىت دەرۋازىخانغا كىرىپ، مۇرىسىدىن

كى خالتىسىنى يەرگە قويىۋېتىپ، — تەۋەككۈل قىلىپ يولغا چىققان ئادەم نە تالقانىنىڭ ۋە نە قالغانىنىڭ غېمىنى قىلىدۇ، رىسقىنى يولدىن تاپار، — دېگىنىچە خالتىسىدىن ئۈچ پارچە كىتاب چىقاردى، — خوجا ھافىز، لۇتقى، ئەمىر نەۋائى دىۋانلىرى بۇ يولدا يۈرىكىمگە كۈچ بېغىشلىغان ھەمراھلىرىم. يۈرىكىمگە قىل سىغماي قالغاندا ساتارىمنىڭ ناۋاسىغا قۇلاق سالمەن.

— ياشاپ كەت، راستتىنلا مەرد يىگىت ئىكەنسىن. پىرىمىزگە سەندەك يىگىتلەر كېرەك، — مەللە چاپانلىق مۇرىت يىگىتنىڭ نامى، نەسلى — نەسەبىنى سۈرۈشتۈردى. — ئېتىم بابارەھىم، ھەرپ ئۆگىتىپ، ساۋادىمنى چىقارغان ئۇستازىم موللا بازار ئاخۇنۇم ماڭا مەشرەپ دەپ لەقەم قويغان. — ياشاپ كەت، ئۇستازىڭ ساڭا تېپىپ لەقەم قويغانىكەن، دەل ئۈزۈككە كۆز قويغاندەك بولغانىكەن.

— مەشرەپنىڭ مەنىسى نېمە؟ — سوراپ قالدى دەرۋازىۋەن يىگىت. — مەشرەپ — ئادەت، مەجەز — خۇلق دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ يىگىتنىڭ قىياپىتى، يۈرۈش — تۇرۇشىدىن چىقىپ تۇرىدۇكى، مەجەزى ئۆزىگە خاس، — دېدى مەللە چاپانلىق مۇرىت ۋە مەشرەپكە ئۆرۈلۈپ قاراپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى: — موللا بازار ئاخۇنۇم قۇتبى ئالەم، يەنى ئافاق خوجامنىڭ ئىخلاسىمەن مۇرىتى، دىۋانىنى بەرھەق، ساھىبى جەزەۋە، تەۋەررۈك زات. ئۇنىڭ شاگىرتى بولساڭ، سەنمۇ ھەقىقەت يولغا چۈشكەن مەرد يىگىتلەردىن ئىكەنسىن. ئافاق خوجا تۈنۈگۈن ماڭا، موللا قاسىم ئاغزىدا كەلىمى شاھادەت، بەلدە كەمىرى خىزمىتى بولغان يىگىتلەردىن تېپىڭ، دېگەنتى. — قاراڭا، دەستىيارى بىمىننەت ئۆزىلا كەپتۇ، — دېدى دەرۋازىۋەن مىيىقىدا كۈلۈپ.

موللا قاسىم ئۇنىڭغا ئالسىپ قاراپ قويدى — دە، « قېنى ماڭ!» دەپ بابارەھىمنى ئىچكىرى باشلىدى. خانىقانىڭ ھويلىسى چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىگە مۇساپىرلار ئۈچۈن ھوجىرىلار (ئوتۇنخانا، ئاشخانا، ئاتخانا سېلىنغان)، تۆت تەرەپتە چوڭ زىكرىخانا، سالامخانا جايلاشقان. خانىقانىڭ كەينىدىكى چوڭ ھويلىدا پۈتۈن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ھاكىم-مۇتلىقى ئافاق خوجىنىڭ خوتۇنلىرى، كېنىزەك — دېدەكلىرى چۇقىرىشاتتى. موللا قاسىم زىيارەتچى يىگىتنى پەلەمپەيدە توختىتىپ قويۇپ، نەقىشلەنگەن ئىشىكىنى ئاستا ئاچتى — دە، سالامخانىغا كىرىپ كەتتى. بابارەھىم بولسا ساتارىنى قولغا ئېلىپ، يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئافاق خوجىغا بېغىشلىغان غەزىلىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

دەرگاھىڭغا بىر ئاجىز ئەفكار كېلىپمەن،
مەرزى ھالىم ئېيتماق ئۈچۈن زار كېلىپمەن.

چوڭ سالامخانىنىڭ تۆرىدىكى كۇرسى تۆپىسىدە ئولتۇرغان ئافاق خوجا ياش زىيارەتچى-نىڭ نەي ساداسىدەك يېقىملىق قوشقىغا قۇلاق سېلىپ، كۈلۈمسىرىدى — دە: — كىم ئۇ؟ — دەپ سورىدى.

ئىشىك يېنىدا قول قوشتۇرۇپ تۇرغان موللا قاسىم باش ئەگدى: — دەردىگە داۋا تىلەپ كەلگەن يىگىت.

— بۇ يەرگە چاقىرىڭ ئۇ تالىبى دىيدارىنى، — دېدى ئافاق خوجا. موللا قاسىم تەزىم قىلىپ، كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى. بىردەمدىن كېيىن قامىتى

كېلىشكەن، قارا چاچلىرى مۇرىسىگە چۈشكەن بابارەھىمنى باشلاپ كىردى. يۈزى ئىلھام نۇرى بىلەن يورۇپ، كۆزلىرى چاقناپ تۇرغان ياش يىگىت ئېگىلىپ سالام بەردى - دە، پىرىنىڭ ئايىغى ئاستىغا يىقىلدى. ئۈچىسىدا ئاددىي كەشمىرى تون، ھاجى دوپپىسىدا مىسقالى سەللە، ساقىلىغا ئاق ئارىلىغان ئافاق خوجا يىگىتنىڭ قولىدىن تۇتۇپ تۇرغۇزۇپ قويدى. كۈمۈش ياقىلىق، زەر تونلۇق ئىككى ۋەزىر - موللا باقى بىلەن موللا ساقى ھاكىمىمۇتلەقنىڭ موللاقنىڭ ئىككى تەرىپىدە ھەيۋە بىلەن تۇراتتى.

— ھۇزۇرىمىزغا مەدەت تىلەپ كەلگەن ھەربىر شىرى مەردگە لۇتق - كەرەم دەرۋازىسى ئوچۇق، — دېدى ئافاق خوجا قامىتىنى تىك تۇتۇپ. ئۇ ياش شائىرنىڭ تەرىپىنى ئاڭلىغىنى ئۈچۈن ئىسىم، نەسىل - نەسەبىنى سۈرۈشتە قىلىپ ئولتۇرمىدى. ئالدىدا ئىخلاىس تۈزىقىغا چۈشكەن يىگىت تۇرغانلىقىنى بايقاپ كارامىتىنى كۆرسەتمەكچى بولدى. ئۇ ئوڭ قولىنى مەشرەپنىڭ مۇرىسىگە قويۇپ، كۆزلىرىگە قاتتىق تىكىلدى، — خىزىر نەزەر سالغان يىگىتتەك قىلىسەن. خىزىمىتىمىزدە بولساڭ، ھەقىقىي باتىلدىن ئاجرىتىپ ئالارسەن. بىلىپ قوي، ھەقىقىي باشقا ھەممە نەرسە يالغان. سەنمۇ، بىزمۇ، دۇنيادىكى ھەممە مەۋجۇداتمۇ ھەقىقىي شولسى... ئۆمۈچۈك ئاغزىدىن تالا چىقارغاندەك، ھەقىمۇ يوقتىن سەماۋات كوزىسى، يەر ۋە ئاسماننى ياراتقان...

ئۇ بىر ئاھاڭدا سۆزلەپ، تەسىرچان يىگىتنىڭ مۇرىسىنى سىلىدى. كۆزىگە تىكىلىپ قاراپ، ئېيتقان سۆزلىرىنى تەكرارلىدى. مەشرەپ پۈتۈن بەدىنى شامدەك ئېرىپ، قاپاقلىرى ئېغىر تارتىۋاتقانلىقىنى سەزدى. بىردەمدىن كېيىن كۆزىگە ئاغزىدىن تالا چىقىرىۋاتقانداك چوڭ ئۆمۈچۈك كۆرۈنۈپ كەتتى - دە، ناگاھ كۆز ئالدىنى زۇلمەت قاپلىدى، پۈت دەسسەپ تۇرالماي، يىقىلىپ چۈشتى. ①

— كارامەتلىرىدىن ئۆرگىلەي، خوجام! — دەۋەتتى تام ياقىلاپ، قول قوشتۇرۇپ تۇرغان مۇرىتلار.

— سىرى - ئەسرار پەردىسىنى ئېچىپ، بىزنى ھىدايەت يولىغا سېلىڭ، يا قۇتبى ئالەم! — دەپ شىۋىرلىدى موللا قاسىم پىرىنىڭ پېشىنى سۆيۈپ. ھەممىنى ۋەھىمە باسقان، ئاپاق خوجا بولسا كۆزىنى يۇمغان پېتى تاشتەك قېتىپ تۇراتتى. بىردەمدىن كېيىن پۈتى ئاستىدا ياتقان مەشرەپكە تىكىلىپ قاراپ: — ئاچ كۆزۈڭنى، قوپ ئورنۇڭدىن! — دەپ بۇيرۇق بەردى.

مەشرەپ ئويغىنىپ ئورنىدىن قوپتى. ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن كامالى ئىخلاىس بىلەن غەيرىي روھىي كۈچكە ئىگە بولغان پىرىنىڭ قولىنى سۆيىدى. ناۋاي خېمىرىنى راسا چەيلەپ، ئۇنىڭغا خالىغان شەكىلنى بېرىپ، تونۇرغا ياققانداك، ئافاق خوجىمۇ ھېرىپ بوشاشقان ئىخلاىسەن مۇرىتىنى ئەمدى ئوتتا تاۋلاپ، سۇغا تاشلىشى مۇمكىن ئىدى.

خانقانىڭ خوجىلىقى چوڭ، كەلدى - كەتتىسى كۆپ ئىدى. نەزىر قىلىنىشقا ئارقا - ئارقىدىن قوي - ئۆچكىلەر كېلىپ تۇراتتى، قاسساپلار ئۇلارنى بوغۇزلاپ - پارچىلاپ ئۈلگۈرەلمەيتتى. داشقازانلارنىڭ ئاستىدا لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان ئوتنىڭ تىللىرى دائىم يېلىنىپ گۆش سوراپ تۇراتتى. يالاڭ ئاياغ مۇرىتلارنىڭ بەزىلىرى دەريادىن سۇ توشۇپ، ئارقىمۇ

① ئافاق خوجا مەشرەپنى كېيىنۈز (باشقىلارنىڭ تەسىرىدە ئۇخلاش، بېھۇش بولۇش) ھالىتىگە كەلتۈرگەن (ئاپتونۇم).

ئارقا چوڭ تۇڭلارنى تولدۇراتتى، بەزىلىرى توقايلىقتىن ئوتۇن كېسىپ كېلەتتى. تاماق ئۇسۇۋاتقاندا ئاشخانا تەسىبە سېرىۋاتقان مەللە چاپانلىق مۇرىتلارغا توشۇپ كېتەتتى. ئۇلار قورساقلىرىنى تويدۇرۇپ، غەيرەتكە كېلىپ زىكرىخانىنى ئايلىنىپ، زىكرىگە چۈشۈشەتتى.

ئىچكىرىدە بولسا، دېدەك - كېنىزەكلەر، ئافاق خوجىنىڭ چوڭ خوتۇنى خانىمنىڭ خىزمىتىدە بولاتتى. خانىقا ئەتىدىن - كەچكىچە ھەرىنىڭ ئۇۋىسىدەك غۇزۇلدايتتى. بۇ يەردىكى ئادەملەرنىڭ بىر - بىرىگە بولغان مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىپ يېتەلمىگەن، تېخى ئەقلى ئۇيقۇدا ياتقان بابارەھىم بۇ مۇھىتقا شائىرانە تۇس بېرىپ، ئۆزىنى جەننەتكە كىرگەندەك ھېس قىلاتتى، تاپشۇرۇلغان ئىشلارنى جان تىكىپ قىلاتتى. ئۇ ئۆزىگە ئوخشىغان بىر بىچارە مۇرىت بىلەن ئوتۇن ياراتتى، ئوچاقنىڭ كۈلىنى ئالاتتى، داشقازان ئاستىغا ئوت قالايتتى. كەچتە تاماق يەپ ماغدۇرغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇ بەزىدە قولغا ساتارىنى ئېلىپ چالاتتى، ئۇنىڭ ئەتراپىنى يالاڭ ئاياغ مۇرىتلار ئوراپ ئالاتتى. ياش كېنىزەكلەر بېشىدىكى ياغلىقنى قىيا ئېچىپ، ئىشىك ئالدىدا مەشرەپنىڭ يېقىملىق ئاۋازىغا زوق بىلەن قۇلاق سېلىشاتتى. مۇتەئەسسەپ موللا قاسىم ئۇلارنى ئىچكىرىگە ھەيدەيتتى، مۇرىتلارغا ھەرخىل ئىشلارنى بۇيرۇيتتى.

ئاقىۋەت، ئۇ بۇ ئىشلاردىن ئافاق خوجىنى خەۋەردار قىلىشنى لازىم تاپتى. پىرى مۇرىشىد ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ تاتىرىپ كەتتى - دە:
 — ئۇنى ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە جاڭگالغا ئوتۇنغا ماڭدۇر! — دەپ بۇيرۇق بەردى،
 — كەچقۇرۇن ھېرىپ كېلىپ، قولغا ساتار ئېلىشقا ماجالى قالمايدۇ.
 كېنىزەكلەرنىڭ بابارەھىمغا قىزىقىپ قالغانلىقى ھەققىدىكى سۆز ئۇنىڭ يۈرىكىگە رەشىك ئوتىنى يېقىپ قويغانىتى.

ئەتىسى موللا باقى بابارەھىمنىڭ قولىغا ئون غۇلاچ ئارغامچا، بىر ئىتتىك پالتا تۇتقۇ زۇپ:
 — سېنىڭ ۋەزىپەڭ، ھەر كۈنى توقايدىن بىر ئۇلاق ئوتۇن كېسىپ كېلىش،
 دېدى.

خوپ، تەقىمىر، — دېدى بابارەھىم قول قوشتۇرۇپ. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر كۈنى ئەزان ۋاقتىدا قوپۇپ، ئېشىكىنى توقۇپ، جاڭگالغا ماڭىدىغان بولدى. يولدا ئۆزىنى بەزلەش ئۈچۈن ئۆز غەزەللىرىنى كۈيگە سېلىپ، ھۇزۇرلىناتتى. كۆڭلى ئەتىگەنكى يامغۇردىن ياشنىغان تاغدەك ئۈمىد چېچەكلىرى بىلەن قاپلىناتتى. قۇشلارنىڭ چۇرۇقلىشى بىلەن تولۇپ - تاشقان جاڭگالغا كېلىپ، ئېشىكىنى ئوتقا باغلاپ، قولغا پالتا ئېلىپ، ياۋا جىگدە، سۆگەت، توغراقلارنى كېسىپ باغلايتتى.

ئايىلار كەينىدىن ئايىلار ئۆتتى. ياز تۈگەپ، قىش ئۆز كەينىدىن باھارنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ قالدى. كۈلدەك قارىدىغان، قوللىرىنى قاداق باسقان بابارەھىم ھامان توقايغا قاتنىغىنىنى قاتنىغانىدى.

خانىمنىڭ خىزمىتىدە بولغان بىر دېدەك قىز ھەر كۈنى ناماز ۋاقتىدا ئافاق خوجىغا تاھارەت سۈيى ئېلىپ چىقاتتى. مەشرەپ گۈلدار مىس چۆگۈن كۆتۈرۈپ تۇرغان، يۈزىنى قىزىل ياغلىق بىلەن يېرىم توسىۋالغان بۇ چىرايلىق كېنىزەكنى كۆرگەندە، ئۈنچىقماي يەرگە قاراپ ئۆتۈپ كېتەتتى. ئۇ نامەھرەمگە، خۇسۇسەن پىرى مۇرىشىدىن خىزمىتىدىكى دېدەكلەرگە گە تىكىلىپ قاراشنى كۇفرانى نېمەت دەپ بىلەتتى. لېكىن قىز ئۆلگۈر قامىتى كېلىشكەن،

بۇرۇتى خەت تارتقان چىرايلىق يىگىتنى كۆرگەندە، گۈلدەك ئېچىلىپ كېتەتتى. ياغلىقنىڭ بىر چېتىنى ئېچىپ، خىيالچان قارا كۆزلىرى بىلەن مەشرەپكە كۈلۈپ قارايتتى، دەرھال قەتۇر قارىۋالاتتى. سۆزلەشمىگەن بولسىمۇ، كۆزگە كۆرۈنمەس سېھرىي يىپىلىرى ئۇلارنى بىر - بىرىگە باغلاشقا باشلىغانىدى.

بىر كۈنى مەشرەپ كەچتە، ئېشىكىنى ئوتۇنخانا ئالدىدا توختىتىپ، ئوتۇن چۈشۈرۈۋاتقاندا، قېشىغا ئوسما قويۇپ، كىرىپكىگە سۈرمە تارتقان قىز ئۇياق - بۇيىقىغا قاراپ، ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى.

— بۈگۈن بەك خۇشال كۆرۈنسىزغۇ، — دېدى ئۇ جان ئالدىغان كۆزلىرىنى مەشرەپكە تىكىپ.

— ھە، — دېدى كۈلۈمسىرىگەن مەشرەپ، — بۈگۈن بىر ساۋابلىق ئىش قىلدىم. بىر كىيىكنىڭ بالىسىنى تۇتۇۋالغانىم، قويۇۋەتتىم، ئانىسى ماڭا قاراپ - قاراپ قويۇپ، ئۇنى ئەگەشتۈرۈپ كەتتى.

— دائىم ساۋابلىق ئىش قىلىپ يۈرىسىز. ئۆمرىڭىزدە گۇناھمۇ قىلغانمۇ؟ — دېدى ئۇ كىنايە ئارىلاش قىلىپ. كېيىن گەپنى باشقا ياققا بۇردى، — ۋاي، پېشىڭىز ياغاچقا ئېلىنىپ يىرتىلىپ كېتىپتىغۇ، چەكمىنىڭىزنى سېلىپ بېرىڭ، مەن ياماپ بېرەي. — ئالدى بىلەن ئوتۇننى چۈشۈرۈۋالاي، كېيىن سېلىپ مانا بۇ يەرگە قويۇپ قويمەن. — ياخشى، يەكتىكىڭىزنىمۇ سېلىپ بېرىڭ، مەن يۇيۇپ بېرىمەن.

بۇ سۆزنى ئاڭلاپ مەشرەپنىڭ قەلبى مۇھەببەت نۇرى بىلەن تولۇپ تاشتى. خۇشال بولغىنىدىن ئۇ ئۆزىنى نەگە قويۇشنى بىلەلمەيتتى، ناخشا ئېيتقۇسى كېلەتتى. قارشىچە، بۈگۈن قىلغان ساۋابلىق ئىشى سۆيگۈ غەزىنىسىنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىۋەتكەندەك ئىدى. بۈگۈن ئادەتتىكىچە توقايلىققا كېلىپ، قولىغا پالتا ئالغاندا، ئوتتۇز قەدەمچە نېرىدا مۆلدۈرلەپ قاراپ تۇرغان كىيىككە كۆزى چۈشتى. مەشرەپ ئۇنى خېلى يەرگىچە تەقىپ قىلىپ باردى، كىيىك ئوقتەك ئۇچۇپ كەتتى - دە، يەنە توختىدى. جانىۋارنىڭ بۇ يەردە بالىسى باردەك يىراققا كەتمەيتتى، قولىدا پالتىسى بار يىگىتنى ئازدۇرۇپ چۆلگە باشلاپ كەتمەكچىدەك قىلاتتى. ياش يىگىت ئورنىغا يېنىپ كېلىپ، كەينىدىن كىيىكنىڭ ئەگىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى بايقىدى، ئاندىن كىيىكنى دەسلەپ ئۇچراتقان يېرىدە، ئوتلۇق ئارىسىدا كىيىك بالىسىنىڭ ياتقانلىقىنى كۆردى. « تۈنۈگۈن ياكى بۈگۈن تاڭ سەھەر تۇغۇلغان بولسا كېرەك » دەپ، ئۇنى قولىغا ئالدى. مەشرەپنىڭ مېھرى ئۇرغۇپ، بىر قولى بىلەن كىيىك بالىسىنى ئاستا سىلاپ، ئۇنىڭ شەبنەمدەك جەزىبىلىك كۆزلىرىگە تىكىلدى. « ئۆيگە ئېلىپ كېتىپ باقساممىكىن؟ » دېگەن پىكىر كۆڭلىگە كەلدى، لېكىن يىراقتىن نەملىك كۆزلىرىنى بالىسىغا تىكىپ، تېپىچەكلەپ تۇرغان ئانىسىنى كۆرگەچ، ئۆز پىكىرىدىن ياندى. « قورقما، جانىۋار، بالاڭنى ئېلىپ كەتمەيمەن » دېدى يىگىت كىيىك بالىسىنى يەرگە قويۇپ، كەينىگە يېنىۋېتىپ. ئانا كىيىك پالتىلىق يىگىتنىڭ يىراق كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، بالىسىنىڭ يېنىغا كەلدى، ئۇنى يالاپ ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ ئېمىتتى، ئاندىن تەمتىرەپ مېڭىشقا باشلىغان كىيىك بالىسىنى ئەگەشتۈرۈپ كۆزدىن غايىب بولدى. يىراقتىن ئۇلارنى كۆزىتىپ تۇرغان مەشرەپ، خۇشال بولۇپ، ئۆزىنى ئادالەتلىك بىر ئىش قىلغان پادىشاھتەك ھېس قىلدى ۋە بۈگۈنكى خۇشاللىق ئاشۇ ساۋابلىق ئىشنىڭ ئاقىۋىتى، دەپ ئويلىدى.

روزخان بىلەن مەشرەپ ئادەملەرگە بىلىندۈرمەي پات - پات ئۇچرىشىدىغان بولۇپ قالدى . ئۇلار نامازشام ياكى خۇپتەن ۋاقتىنى تاقەتسىزلىنىپ كۈتۈشەتتى . بۇ ۋاقىتلاردا جامائەت جەم بولۇپ ناماز ئوقۇيتتى ، خانىقا ھويلىسىدا قاغا ئۇچمايتتى . . . . .

ياش كېنىزەكنىڭ ياقۇت لەۋلىرىدىن مۇھەببەت شەرىپىنى تېتىپ قالغان مەشرەپ نامازنى ئۇنتۇپ قالغان ، جەننەتتىكى ھەۋزى كەۋسەر شەرىپىتىدىن كەچكەن ئىدى . ئۇ ئۆزىنى مۇسۇلمانى كامىل ھېسابلىسىمۇ ، ۋۇجۇدى دىن ئەقىدىلىرىگە بويسۇنمايۋاتقانلىقىنى ھېس قىلاتتى .

بىر كۈنى خۇپتەن نامىزى ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدا روزخان ئۇنىڭ بېلىدىن قۇچاقلاپ :
 — ئۆلگۈچە قۇلۇڭ بولاي . سەن بىلەن ئۇ دۇنياغا كېتىشىڭمۇ رازىمەن ، — دېدى .
 — يېنىمدا ئاتام ، قولىمدا ھۈنرىم ، تۇرارغا زېمىنىم بولمىسا ، سېنى ئېلىپ نەگە بارىمەن ؟ — دېدى مەشرەپ .

— پەيزاۋانغا بېرىپ ، بايلارنىڭ قوينى باقىمىز . بىر كەپىدە خاتىرجەم ياشايمىز . مەشرەپ سۆيگۈسىنىڭ قورسىقىغا قۇلىقىنى يېقىپ پىچىرلىدى :
 — ئۇ يەردە تۇغۇلىدىغان بالىلار قورسىقىڭدا تۇرۇپ : « دادا ، نان ، دادا تاماق ! » دەپ يىغلىشىۋاتىدۇ . مەن ئۇلارنى قانداق باقىمەن ؟

— قويسىڭىزچۇ ! — دېدى قىز ، ئۇنىڭ پېشانىسىغا نوقۇپ .
 — نەگە قېچىپ بارساقمۇ ئافاق خوجام بىزنى تۇتۇپ ئالغاي . بەربىر ئۇ پۈتۈن قەشقەرنىڭ پادىشاھىغۇ ! يەرگە كىرسەك قۇلىقىمىزدىن تارتىپ چىقارغاي ، ئاسمانغا چىقساق تاپىنىمىزدىن . . . . .

— بولمىسا ئىلى تەرەپلەرگە قېچىپ كېتەيلى .
 — ئۇ يەرلەرنى موڭغۇل ۋاڭى قونتەيجى باشقۇرىدۇ . ئۇ ئافاق خوجامنىڭ دوستى ۋە خوجىسى . موڭغۇللار دەرھال بىزنى تۇتۇپ قەشقەرگە ئەۋەتىدۇ . نەگە بارساقمۇ بېشىمىز ئاسارەت دامىغا ئېلىنىدۇ ، — دېدى مەشرەپ .

ئوي - خىيال دامىغا ئېلىنىپ تىپىرلىغان ئىككى ياش يۈرەك نىجاتلىق يولىنى ئىزدەيتتى . بىراق ئازادلىق دەرۋازىلىرى قۇلۇپلاقلق ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ، ئۆزلىرىنى نەگە قويۇشنى بىلىشمەيتتى . يىگىت ھەركۈنى جاڭگالغا ئوتۇنغا بېرىپ ، ئىش بىلەن ئۆزىنى بەزلىمەكچى بولاتتى ، قىز بولسا ئۇنىڭ يولىغا ئىنتىزار بولۇپ كۆز تىكەتتى .

بىر كۈنى مەشرەپ توقايلىقتا ھالىدىن كەتكەن بىر بوۋايغا ياردەملىشىمەن دەپ ئادەتتىكىدىن كەچ قالدى . ئىككىسى تۆت - بەش باغلام ئوتۇن تەييارلىغۇچە كۈن پېتىپ ، ئەتراپنى قاراڭغۇلۇق بېسىشقا باشلىدى . ئوتۇن يارىدىغان ، سۇ توشۇيدىغان ، ھويلا سۇپۇرىدىغان مۇرىتلار ، مەشرەپنىڭ دوستلىرى ئەنسىرەپ : « بىچارىنى بۆرە يەپ كەتمىگىدى . كېچىسى جاڭگالدا يالغۇز قېلىش خەتەرلىك . ئاچ بۆرىلەر ، چىل بۆرىلەر تاپ ئىزدەپ يۈرۈشىدۇ » دېيىشەتتى . بۇ گەپ - سۆزلەر سۆيگىنىنى كۈتۈۋېرىپ كۆزى تۆت بولغان روزخاننىڭ قۇلىقىغا كىرىپ ، يۈرىكىگە غۇلغۇلا سالاتتى . ئۇ بىر يەردە تۇرالماي بىردەم ئىچكىرى كىرىپ ، ئۆزىنى بەزلىش ئۈچۈن بىرەر ئىش بىلەن شۇغۇللىناتتى ، بىردەم ئۇھ دەپ يەنە سىرتقا چىقاتتى ، ئېھتىياتىنىمۇ ئۇنتۇپ ، مالايىلاردىن مەشرەپنىڭ كەلگەن - كەلمىگەنلىكىنى

سۈرۈشتۈرەتتى. ئۇنىڭ بىئاراملىقى بەزى ئادەملەرنىڭ كۆڭلىدە شۈبھە ئويغىتىشقا باشلىدى. موللا باقى خۇپتەن نامىزىدىن كېيىن مەشرەپنى ئىزدەپ تېپىش ئۈچۈن جاڭگالغا ئادەم ماڭدۇرماقچى بولۇپ تۇرغاندا، مەشرەپ ئۆزى كېلىپ قالدى. ئۇ ھارغان، كۆزلىرى ئولتۇرۇشقان بولسىمۇ، چىرايى ئوچۇق ئىدى. دوستلىرى ئۇنى چۆرىدىۋېلىپ نېمە ئۈچۈن كەچ قالغانلىقىنى سوراشقا باشلىدى. . . .

ئەتىسى ئەتىگەن موللا باقى ئافاق خوجا بىلەن يالغۇز قالغاندا روزىخاندىن شۈبھىلىنىۋاتقانلىقىنى، تۈنۈگۈن مەشرەپ كېچىكىپ قالغاندا، ئۇ بىئارام بولۇپ، ئاھ ئۇرۇپ كەتكەنلىكىنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى. . . .

ئافاق خوجا بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، يۈرىكى بىر قىسما بولغان بولسىمۇ سىر بەرمەي: — رەھىمدىل دېدەك، ئوتۇنچىنى بۆرە يەپ كەتمىسە بولاتتى، دەپ تەشۋىشلەنگەن بولسا، بۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس، — دېدى. . . .

دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن موللا باقى تەۋازۇ بىلەن بېشىنى ئېگىپ قويدى، ئىچىدە بولسا بابارەھىمنى قولغا چۈشۈرۈپ، جازاسىنى بېرىشنى ئويلىدى. ئۇ سوراپ، سۈرۈشتە قىلىپ، مەشرەپنىڭ بەزىدە شام، بەزىدە خۇپتەن نامىزىنى جامائەت بىلەن ئوقۇمايدىغانلىقىنى بىلىۋالدى ۋە تەجرىبىلىك ئوۋچىدەك قەيەرلەرگە تۇزاق قويۇش كېرەكلىكىنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈپ، تەسۋىسنى سىيرىشكە باشلىدى. . . .

ھەممە ياق جىمجىت. خانىقادا جامائەت جەم ئىدى. مۇرىتلار ئافاق خوجىغا ئىقتىدا قىلىپ شام نامىزىنى ئوقۇيتتى، يورۇقلۇق قاراڭغۇلۇق بىلەن قوشۇلغان چاغ ئىدى. ۋىسال پەيتىگە مۇشتاق بولغان ئىككى ياش خۇددى ئاھەنرەبا بىلەن تۆمۈردەك بىر - بىرىنىڭ قۇچىقىغا ئېتىلدى. ئىككىلىسى بىر قەدەھتىن بادە ئىچكەندەك، ئەتراپتىكى نەرسىلەرنى كۆرمەيتتى، قۇلاقلىرى بالدەك شېرىن سۆزلەردىن باشقا نەرسىنى ئاڭلىمايتتى. شۇ چاغدا پانا جايدا يوشۇرۇنۇپ تۇرغان ئىككى دىۋىدەك مۇرىت بىردىنلا ئېتىلىپ چىقىپ، ئۇلارنى بىر - بىرىدىن ئاجراتتى. ئىختىيارسىز توۋلىۋەتكەن روزىخاننىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، موللا باقىمۇ ئۇلارنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى. . . .

مەشرەپنىڭ قولىنى كەينىگە باغلاپ، ئوتۇنخانغا تاشلىدى، روزىخاننى بولسا چېچىدىن سۆرەپ ئىچكىرىگە ئېلىپ كىرىپ كەتتى. . . .

ئافاق خوجا ۋەقەدىن خەۋەردار بولسىمۇ، ھېچ نەرسە ئاڭلىمىغان ئادەمدەك ۋەزىمىن ۋە خاتىرجەم ئىدى. ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىن ئۇ ئالدىرىماي سالامخانغا چىقتى. . . . ئادەتتىكىدەك، تاشتەك قاتقان يۈزىدە ياسىما ئۇلۇغۋارلىقتىن باشقا ئىپادە يوق ئىدى. غەزىپى كۆڭۈل خىلۋەتخانىسىدا پىنھان، نېمىشقىدۇر كۆزلىرى قىزارغانىدى. كۆرسىغا ئولتۇرۇپ، كەشمىدەرى چاپىنىنىڭ ئېتەكلىرىنى يىغىشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قەددىنى توغرىلاپ، گۇناھكار يىگىتنى باشلاپ كىرىشنى بۇيرۇدى. ئىككى مۇرىت قولى كەينىگە باغلانغان مەشرەپنى قولتۇقىدىن تۇتۇپ ئېلىپ كىرىشتى. . . .

— قولىنى يېشىۋېتىڭلار! — دېدى ئافاق خوجا. . . .

ئىككى قولى بوشىغاندىن كېيىن مەشرەپ گۈپ قىلىپ پىرىنىڭ ئايىغى ئاستىغا يىقىلدى ۋە يېلىنىپ، ئەپۇ قىلىشنى سورىدى. . . .

— لۇتقى، كەرەمنىڭمۇ چېگرىسى بار. جىنايەتنى جازاسىز قالدۇرۇش ئاقىل ئادەمنىڭ ئىشى ئەمەس، — دېدى ئافاق خوجا: — ئاندىن ئوڭ تەرىپىدە تۇرغان موللا ساقىدىن

سورىدى: — خوش، شەررەت كۈچىسىغا كىرگەن پاسقىنىڭ جازاسى نېمە بولىدۇ؟
— ئۆلۈم، — دېدى موللا ساقى، ئۇنى تاغارغا سېلىپ، مۇناردىن تاشلىۋېتىش كېرەك!
پىرى مۇرشىد سول تەرىپىگە بۇرۇلۇپ، موللا باقىغا قارىدى:

— خوش، سىز نېمە دەيسىز؟

— مەنمۇ شۇ پىكىردىمەن. پاسقىنىڭ قېنى ھالال!

ئافاق خوجا كۆزىنى يۈمۈپ، گويا ئادالەت يۈزىسىدىن ئىش كۆرمەكچى بولغان پادشاھ-
دەك ئويلىنىشقا باشلىدى. ئۇ بېغىدا ئېچىلغان ئېسىل گۈلنى ئۆزىدىن ئاۋۋال بىر يالاڭ
ئاياغ مۇرتى ھىدىلىغىنى ئۈچۈن غەزەپكە پاتقاندى. رەشىك ئوتىدا كۆيگەن يۈرىكى:
« مەشرەپنى ھازىرلا تاغارغا سېلىپ، مۇناردىن تاشلىۋەت!!! » دەپ تۇرسىمۇ، ئەقلى: «
بەك ئالدىراپ كەتمە! » دەيتتى. بۇ يالاڭ ئاياغ شائىر يىگىتنىڭ كەمبەغەل مۇرتىلار ئارىسىدا
مۇخلىسلىرى كۆپ. قەتلە قىلدۇرساڭ، ئۇنى ۋەلىي دەپ ئاتاشقا باشلايدۇ، سەن ۋەلىي بىر
ئادەمنى ئۆلتۈرگەن بولۇپ قالسەن، ئويلاپ باق!»

ئۇ چوڭقۇر مۇلاھىزىدىن كېيىن بىر قارارغا كەلدى - دە، يېنىنى كولاشتۇرۇپ، مەس
ۋە تۆمۈر قېتىشمىسىدىن قىلىنغان تامغىنى قولىغا ئالدى. سادىق مۇرتى موللا قاسىمنى
چاقىرىپ، ئۇنىڭغا بىر قاچىدا چوغ ئېلىپ كېلىشىنى ۋە تامغىنى ئوتقا سېلىپ قىزدۇرۇشىنى
بۇيرۇدى.

— شەرئەت ھەلقىسىنى ئۈزۈپ، شەررەت يولىغا كىرگەن بۇ ئاسىي بەندە ئۆلۈمگە
لايىق، — دېدى ئۇ قاپقىنى تۈرۈپ، — ئەمما بىز قىساس ئېلىشىنى گۇناھ، ئەپۇ قىلىشىنى
مۇرۇۋەت (كەڭ قورساقلىق) دەپ بىلىمىز. شۇ سەۋەبتىن قېنىنى ئۆزىگە بېغىشلىدۇق.
ئەمما، جىنايەتنى جازاسىز قالدۇرۇش مۇ شەرئەتكە خىلاپ، ئۇنى ئېتىبارغا ئېلىپ، بۇ پاسقى
يىگىتنى ئەرلىك قۇۋۋىتىدىن مەھرۇم قىلىشقا قارار قىلدۇق.

شۇنى دەپ، چوغدا قىزىپ تىۋىغا كەلگەن تامغىنى سېپىدىن تۇتۇپ، ئالدىدا باش ئېگىپ
تۇرغان مەشرەپنىڭ بويىنىدىكى ئەسەپ تومۇرىدىن بىرىگە باستى. مەشرەپ كۆكسىگە نەيزە
سانجىلغان ئادەمدەك ئىڭراپ يىقىلدى.

— ئات ئېغىلىغا ئېلىپ بېرىڭلار بۇ پاسقىنى، نىياز ئاخۇن ئۇنى ئاختا قىلىۋەتسۇن! —

دەپ بۇيرۇق بەردى ئافاق خوجا. ئارىدىن بىرەر سائەتتەك ئۆتكەندىن كېيىن بىھوش مەشرەپنى
گىرىمىسەن قاراڭغۇ ھۇجرىغا ئېلىپ چىقىپ ئەسكى تېرە ئۈستىگە ياتقۇزۇپ قويدى. ئۇ
ھوشىغا كېلىپمۇ، مىدىرلاشقا ھالى يوق، ئىڭراپ ياتتى. بىر ھەپتىدىن كېيىن مەشرەپ
ماغدۇرىغا كېلىپ ئاستا - ئاستا مېڭىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئەزايى بەدىنىدە قۇۋۋەت يوق
ئىدى. چىرايى ئۇششۇك تەگكەن ياپراقتەك ساپسىرىق ئىدى. خانىقادا ئىش قىلىپ يۈرگەن
يالاڭ ئاياغ مۇرتىلار ئۇنىڭغا رەھىمى كېلىپ، تەسەللى بېرىشەتتى، پۈتۈن دۇنيا كۆزىگە
قاراڭغۇ كۆرۈنگەن مەشرەپكە ھېچقانداق سۆز خۇشياقمايتتى. تاتلىق سۆزلەر كۆڭلىنى تېخىمۇ
غەش قىلاتتى. « ھاياتىم خازان بولدى، ئەمدى ئۆيلىنەلمەيمەن، بالا تاپالمايمەن، » دەپ

ئويلايتتى ئۇ. « پىرى مۇرشىدىم ھۆرلىقەدەك كېنىزەكلەر ئىچىدە، راھەت - پاراغەت ئىچىدە
ياشايدۇ. مېنى پاسقى دەپ ئەرلىكىمدىن مەھرۇم قىلدى، ئۆزى بولسا، چىرايلىق دېدەك
قىزنىڭ قولىدىن ئابدەستىنى ئېلىپ، مۇستەھەب قىلىدۇ!... »

ئۇ ئاستا - ئاستا ئىخلاىس تۈزىقىدىن قۇتۇلۇپ، باشتا جەننەتتەك كۆرۈنگەن بۇ يەر پىسقى -
پاسات، تەمەگەرلىك ماكانى بولغان پانقاقلق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشكە باشلىدى. « چاپسان -

راق بۇ ماكاندىن قېچىپ قۇتۇلۇش كېرەك، — دېگەن قارارغا كەلدى ئۇ، — ئافاق خوجام ساھىبى كارامەت دەپ يۈرسەم، ساھىبى ئازار ئىكەن. »

كەچ كۈز ۋاقتى . . . . جەنۇب تەرەپكە ئۇچۇپ، تۆپىسىدىن چۇقان سېلىپ ئۆتسۇناتقان تۇرنىلارنىڭ چۇرقىرىشى ئاسماننى بىر ئالغاندى. . . شائىر ئۇلار بىلەن بىللە ئىسسىق تەرەپلەرگە يۈرۈپ كېتىشنى خالاپ قالدى. چۆل شاماللىرى گۈركىرەپ سەپەر كەمىرىنى باغلاشقا دەۋەت قىلاتتى.

ياش يىگىتنىڭ ئەھۋالىنى چۈشەنگەن تەدبىركار پىرى مۇرشىد ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى دەرھال قوبۇل قىلدى. موللا قاسىم: « يول خەجى ئۈچۈن ئۇنىڭغا بىر سىقىم يارماق بېرىڭلار! » دېدى ئۇلار. خەزىنىنى كۆپەيتىش كويىدا يۈرگەن بۇ ئادەمنىڭ پۇلىنى مەشرەپ-نىڭ قوبۇل قىلمايدىغانلىقىنى بىلمەيتتى. يولغا ئاتلانغان بابارەھىم مىس يارماقلار قولىنى كۆيدۈرگەندەك، ئۇلارنى دەرھال مۇرىتلارنىڭ پۇتى ئاستىغا چېچىۋەتتى — دە، ئىككى ئارپا ناننى بېلىگە تۈگۈپ، پىيادە يولغا چىقتى.

* * *

ئارىدىن بىر نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن موللا باقى يەكەن، خوتەن تەرەپلەردىن كەلگەن ئادەملەردىن مەشرەپ ھەققىدە غەلىتە سۆزلەرنى ئاڭلىدى ۋە ئۇلاردىن پىرىنى خەۋەردار قىلىشنى لازىم تاپتى. بىر كۈنى موللا باقى ئافاق خوجا بىلەن يالغۇز قالغاندا:

— پىرىم، يەكەن، خوتەن تەرەپلەردىن غارايىب خەۋەرلەر كېلىۋاتىدۇ، — دېدى، — بابارەھىم مەشرەپ ئۇ يەرلەردە ئەخلاق ۋە ئەدەپ چېگرىسىدىن چىقىپ، بىزنى سۆكۈدىغان غەزەللەرنى توقۇپ يۈرۈپتىمىش.

— مەسىلەن؟

— يەكەن ھاكىمى ئۇنى ھۆرمەت قىلىپ، ئوردىسىغا چىللاپتۇ، ئۆزىنىڭ كىمخاپ كۆرپىسىگە ئولتۇرغۇزۇپ ئەتىۋارلاپتۇ. بابارەھىم كوچىغا چىقىپ، « سەيدىسەن، خۇمسەن-سەن، زىنھار مەغرۇرى نەسەب بولما » مىسراسى بىلەن باشلىنىدىغان بىھايا غەزىلىنى ئوقۇپ-تۇ. خوتەندە بولسا شەھەر قازىسىغا: « بېشىڭىزدىكى سەللىنى ماڭا بېرىڭ، بىكار ئىسراپ بولماقتا، ئۇنى يىرتىپ يېرىمىدە ئىشتان، يېرىمىدە كۆڭلەك كىيىۋالاي » دەپتۇ. مەشرەپ سەللىسى چوڭ، تەسۋىي تۇتقان موللىلار، زاھىدلارنى، خوجىلارنى كۆرسە ئاۋام ئالدىدا ئۇلارغا شۇنداق ھۆرمەتسىزلىك قىلارمىش. سىلىنىڭ مۇرىتلىرى بولغىنى ئۈچۈن ھېچكىم ئۇنىڭغا ئازار بېرىشنى خالىماسمىش، ئىتائەت يىپىنى ئۈزگەن بۇ يالاڭ ئاياغنى تىزگىنلەپ ئېلىشنىڭ ۋاقتى يەتتى.

— راست ئېيتسەن، موللا باقى، — دېدى ئافاق خوجا ئاق ئارىلىغان ساقىلى-نى سىيلاپ، — بۇ ساۋابلىق ئىشنى ساڭا تاپشۇرمىن. ئېھتىيات بىلەن ئۇنى ئىلىغا ماڭدۇرۇش كېرەك. ئىلىدىن كەلگەنلەر « يۈرۈڭ، ئىلىغا بارىمىز » دېسىلا بولدى. سەرگەر-دانلىق ھاياتقا ئۆگىنىپ قالغان يىگىت ياق دېمىگەي.

— سىلىنىڭ ئەمىرلىرى ۋاجىپدۇر، پىرىم، — دەپ تەزىم قىلدى موللا باقى.

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئابدۇۋەلى خەلىپەت

لازىمكىكى ئىزدەنگەنلىرىڭىزنىڭ ئىككىنچى تىپىنىڭ ئىزدەش ئىشلىرى

رايۇننىڭ سىرتىدىكى ئىككىنچى تىپىنىڭ ئىزدەش ئىشلىرى

نۇسخە تۈردى

بىز ئېھتىمال ئىلىم - پەن يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان 21 - ئەسىردە ياشاۋاتىمىز، خىلمۇ خىل خۇراپىيلىقلاردىن، ئىدىيىۋى ئەسەبىيلىكتىن تولمۇ يىراقتا دەپ ئويلىشىمىز مۇمكىن. ئەمما، رېئاللىق، ئەڭ بولمىغاندا بىر قىسىم بېشارەتلەر بىزنى بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئالدىراپ خۇلاسى چىقارماسلىققا دەۋەت قىلىۋاتقانداك قىلىدۇ.

بۇنىڭدىن نەچچە يىل مۇقەددەم، يەنى 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بىزدە تۇيۇقسىزلا ئۇيغۇر تىلىنىڭ دۇنيادىكى « ئەڭ تەرەققىي قىلغان تىل » ئىكەنلىكىنى « ئىسپاتلاپ بېرەلەيمىز دىغان » « تىلشۇناس » پەيدا بولۇپ قالدى؛ ھەتتا بىر قىسىم كىشىلىرىمىز ئۇنى مەھمۇد قەشقىرى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇپ تىلغا ئالدى. گەرچە مەزكۇر « تىلشۇناس » نىڭ بايانلىرىنىڭ ئىلمىي ئاساسى ۋە مەنتىقىسى قەتئىي پۈت تىرەپ تۇرالمىسىمۇ ئوخشاشلا بىزنىڭ مىللىي ئىپتىخارلىق تۇيغۇمىزنى قوزغىيالىدى. ئارقىدىنلا، قانداقتۇر بىر « ئەۋلىيا » پەيدا بولۇپ، ئۆز « كارامىتى » نى كۆرسىتىشكە باشلىدى؛ سورۇن - سورۇنلاردا قىزغىن پاراڭ تېمىسىغا، ھەتتا بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ چوقۇنۇش ئوبيېكتىغا ئايلاندى. ھەتتاكى شۇنداق ئۈستىلىق بىلەن ئىسلام رىۋايەتلىرىگە باغلاپ « خىزىرغا يولۇققان » « ئەۋلىيا » شەرىپىگە كۆتۈرۈلدى. بىزنىڭ ساناپ كۆرسىتىدىغان پەخرىمىزنىڭ بىرىگە ئايلاندى. ھېچكىم بۇ ھەقتە ئارتۇقچە پىكىر بايان قىلمىدى ياكى ئوچۇق - ئاشكارا ئۆز پىكىرىنى ئوتتۇرىغا قويمىدى.

گەرچە بۇ ئىشلار ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خاتىرىمىزدىن كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان بولسىمۇ، ئەمما بىزنىڭ شۇ چاغدا بۇ ئىشلارغا قايتۇرغان ئىنكاسىمىز بىزنىڭ ئويلىنىشىمىزغا تولمۇ ئەرزىيدىغان مەسىلىدۇر. چۈنكى، بىز بۇ ئىشلاردىن بىزدىكى ئەسەبىي مىللىي ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىدىن ئىبارەت بۇ ھېسسىيات ئامىلى بىلەن ئەقلىيلىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىنى ئازدۇر - كۆپتۈر ھېس قىلالايمىز. ھەقىقەتەنلا، ھېچكىم بۇ ھەقتە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى ۋەقە قارىماققا ئۆزگىچىدەك قىلىشىمۇ، ماھىيەتتىن قارىغاندا تارىختا سادىر قىلغان خاتالىقلىرىمىزدىن قىلچە پەرقلەنمەيدۇ. قارىغۇلارچە چوقۇنۇش، جامائەت پىكىرىنىڭ ئاسانلا بىرلا نۇقتىغا ئېغىپ، ئىدىيىۋى ئەسەبىيلىككە ئايلىنىشى، ئۆزگىچە پىكىر بايان قىلغۇچىلارنىڭ ھەرزامان ھەسەت قىلغۇچىلار تەرىپىدىن ھالاك قىلىنىشى... قاتارلىق بىزنىڭ تارىخىمىزغا ئۇدۇم بولۇپ قالغان بۇ بىرقاتار ھادىسىلەرمۇ يۇقىرىقى ئىككى ۋەقەدىن جىق پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. ئاق تاغلىق، قارا تاغلىقلارنىڭ كۈردى.

شى، « ئىلى سۇلتانلىقى » دەۋرىدە پەيدا بولۇپ قالغان ياغاچنى زەمبىرەك قىلىپ ئاتالايدىغان « ئەۋلىيا » ئىشان ۋەقەلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىمۇ ئوخشاشلا قارىغۇلارچە چوقۇنۇش، ئىدىيىۋى ئەسەبىيلىكنىڭ مەھسۇلى ئىدى. ئۇلاردىكى بىرلا پەرق شۇكى، ئىلگىرىكىلىرى دىنىي جەھەتتىكى ئىدىيە، ھېسسىيات ئەسەبىيلىكنىڭ مەھسۇلى بولسا، بىز يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن ئىككى ۋەقە مىللىي ئىپتىخارلىنىش تۇيغۇسىنىڭ ئەسەبىيلىككە قاراپ يۈزلىنىشىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

ئەمەلىيەتتە، ئىدىيىۋى جەھەتتىكى ئەسەبىيلىك، بىر جەمئىيەتتىكى جامائەت پىكرىنىڭ سوغۇققانلىق بىلەن ئويلىنىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم بولۇپ، ھېسسىيات قاينىمىغا چۆكۈشى ۋە ئۇنىڭدىن شەكىللەنگەن نوپۇز تەرىپىدىن مۇتلەق تەقەب ئاستىغا ئېلىنىشى بۇ جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك خاتالىق ئۆتكۈزۈش خەۋپىدە تۇرغان جەمئىيەت ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. دېمەك، بىز، يەنى 21 - ئەسىردە ياشاۋاتقان ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى يەنىلا تارىختىكى خاتالىقلىرىمىزنى قايتا سادىر قىلىش ئىمكانىيىتىگە ھازىرمۇ ئوخشاشلا ئىگىدەك قىلىمىز. ئاسان قىزىيدىغان، ھېسسىياتنى ئۆلچەم قىلىدىغان، ئىدىيە جەھەتتىن تەنتەك، يەڭگىل مېجەزىمىز، تومۇرلىرىمىزنىڭ مەلۇم بىر جايلىرىدا ساقلىنىپ قالغاندەك قىلىدۇ. ئۇنداقتا، بۇنىڭ سەۋەبى زادى نېمە؟ مېنىڭ قارىشىمچە، بۇنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىنىڭ بىرى، بىزدە ئىلىم - پەن روھىنىڭ ياكى شۇ خىل روھنىڭ يېتىلىشى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئىلىم - پەن ئەنئەنىسىنىڭ بولمىغانلىقىدىندۇر.

بىلىشكە ئىنتىلىش، بىلىش ئارقىلىق نىجاتلىق تېپىش ئىنسان روھىيىتىدىكى بۈيۈك-لۈكنىڭ مۇھىم ئىپادىسى، شۇنداقلا ئىنسان تارىخىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدىن ئىبارەت. بىلىشنىڭ ئۈزلۈكسىز جۇغلىنىشى، يېڭىلىنىشى ئىلىم - پەننىڭ شەكىللىنىش تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاساس بولىدىغانلىقى ئارتۇقچە مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقەت بولسىمۇ، ئەمما بىلىشنىڭ ئۆزى ئىلىم - پەن ئەمەس. پەقەت بىلىش جۇغلىنىپ بەلگىلىك كۆلەم ۋە مىقدارغا يەتكەندە ھەمدە نەزەرىيە جەھەتتىن مۇكەممەل سىستېما ياراتقاندىلا ئاندىن ئىلىم - پەن بولۇپ شەكىللىنىدۇ. ئىنسان ۋاستىلىق ياكى ۋاستىسىز ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ. خان ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي مۇھىتنىڭ مۇرەككەپلىكى، كائىناتنىڭ چەكسىزلىكى تۈپەيلىدىن، شۇنداقلا ئىنساننىڭ بىلىشكە ئىنتىلىشتىن ئىبارەت بۇ روھىي پائالىيەتنىڭ مەڭگۈ-لۈك بولۇشى سەۋەبىدىن ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتى بىر ئادەم ياكى بىر ئەۋلاد بىلەن ئەمەلگە ئاشمايدۇ ھەم تاماملانمايدۇ. ئۇ ئىزچىل رەۋىشتىكى جۇغلىنىش ۋە ئەنئەنە تەلەپ قىلىدۇ. ئەنئەنە دېگىنىمىز، بىر مىللەت ياكى كىشىلەر توپىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تەكرار ئىپادىلىگەن، بۇ خىل تەكرارلىق ئارقىلىق ئادەتكە ئايلانغان قىلىق شەكلى ياكى پائالىيەتتىن ئىبارەت بولۇپ، شۇ مىللەت ياكى شۇ كىشىلەر توپى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا بۇ خىل ئادەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. دېمەك، بىز مىللىي تەرەققىيات توغرىسىدىكى مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈش ھەم ھەل قىلىشتا، ئەنئەنىدىن ئىبارەت مەزكۇر تارىخىي ھادىسىگە ھەرگىز

سەل قارىيالمايمىز. جۈملىدىن، ئىلىم - پەن ئەنئەنىسى ۋە شۇ ئاساستا ئىپادىلەنگەن ئىلىم - پەن روھىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە. چۈنكى، ئىلىم - پەن ئىنسان بىلىشىگە نوپۇز ۋە ھېسسىياتنىڭ مۇداخىلە قىلىشىنى قەتئىي رەت قىلىدۇ. ئۇ ئەستايىدىل كۆزىتىش، ئەمەلىي ئىسپات، لوگىكىلىق ھۆكۈم، ئەقلىي خۇلاسەنىلا ئېتىراپ قىلغاچ، ئىجاد قىلىش ۋە بىلىشتىن ئىبارەت ھەممە ئىنسانغا ئورتاق بولغان ئىقتىدارنىڭ نوپۇز ۋە ھېسسىيات رامكىلىرىدىن دادىللىق بىلەن بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئىدىيە جەھەتتىن ئازادلىققا چىقىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ؛ رامكىلىرىدىن قېلىپ قالغان ئىنسان بىلىشىنىڭ مەلۇم خىلدىكى نوپۇز تەقەببىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى نامايان قىلىشى، ئىنسان ئەقلىلىكىنىڭ ھۆرمەت قىلىنىشى ئۈچۈن توغرا ئىلمىي كەيپىيات يارىتىدۇ.

بىر مىللەتتە ئىلىم - پەننىڭ ئومۇملىشىشى بەلگىلىك كۆلەم ۋە سۈپەتتىكى ئىلىم - پەن بىلەن قوراللانغان نوپۇس قاتلىمىغا ئىگە بولۇشى، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا مىللەتنىڭ ئەقلىي پائالىيىتى ۋە ئىجادىيىتىدە ئادەت شەكلىدە ئۆزلىشىپ ئەنئەنىگە ئايلىنىشى بىلىش جەھەتتە ياكى ئەقلىي تەپەككۈر جەھەتتە مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان نوپۇز شەكلىنىڭ ئاپىرىدە بولۇشىنى چەكلەيدۇ ياكى جامائەت پىكىرىنىڭ ئاسانلا بىرلا تەرەپكە ئېغىپ، ئىجتىمائىي كەيپىياتنىڭ ئەسەبىي ھالغا چۈشۈپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق نوپۇزنىڭ تىكلەنىشى ياكى ئىجتىمائىي كەيپىياتنىڭ ئەسەبىيلىككە قاراپ يۈزلىنىشى راست گەپ قىلىش ئۈچۈن ئەڭ پايدىسىز ئامىللارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. شۇڭا، بىر مىللەتنىڭ كوللېكتىپ روھىيىتىدە ياكى بىلىش سىستېمىسىدا ئىلىم - پەن روھىنى يېتىلدۈرۈش سەل قارىغىلى بولمايدىغان مەسىلىلەر بىلەن بىرىدۇر. بىر جەمئىيەتنىڭ ئىلىم - پەندىن ئايرىلىپ قېلىشى ئۇنى ماددىي تەرەققىيات پۇرسىتىدىن مەھرۇم قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئىلىم - پەن روھىدىن كېلىدىغان راست گەپ قىلىشقا پايدىلىق بولغان، ئوخشىمىغان پىكىرلەرگە كەڭ قورساقلىق قىلىدىغان، ھەرقانداق مەسىلىگە نىسبەتەن سالماق، ئەقلىي يوسۇندا تەنقىدىي ياكى گۇمانىي مۇئامىلە قىلىدىغان، قارىغۇلارچە ئەگەشمەيدىغان مۇنداق ئىلمىي مۇھىتنىڭ ئاپىرىدە بولۇشى ئۈچۈنمۇ چەكلەش رولىنى ئوينايدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتساق، مۇنداق جەمئىيەت ھەر ۋاقىت ئومۇمىي جەمئىيەت خاراكتېرىلىك خاتالىق ئۆتكۈزۈش ئېھتىمالى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان، ئىدىيىۋى ئەسەبىيلىككە يۈزلىنىش خەۋپى بىر قەدەر چوڭ بولغان، كىشىلەرنىڭ بىلىش پائالىيىتى ياكى ئەقلىلىكى مەلۇم خىلدىكى نوپۇز ئىسكەنجىسىگە ئاسانلا چۈشۈپ قالىدىغان جەمئىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىزگە مەلۇمكى، ئىدىيە جەھەتتىن ئەسەبىيلىككە يۈزلەنگەن، ئىنسان بىلىشى نوپۇز ئىسكەنجىسىگە ئېلىنغان مۇنداق جەمئىيەتتە راست گەپ قىلىش تولىمۇ تەسكە توختايدۇ؛

راست گەپ قىلغۇچىلار پاجىئەلىك تەقدىرگە ئۇچرايدۇ. تېخىمۇ مېغىزلىق قىلىپ ئېيتساق، ئىنسان ئەقلىلىكى ۋە ئىنساننىڭ ئۆزى ھۆرمەتلەنمەيدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ قارشى كۆپ ھاللاردا مۇتلەق نوپۇز تىكلەنگەن بىر تەرەپلىمە ئەسەبىيلىك بولۇپ، ئۇنىڭ كەينىگە چېكىدىن ئاشقان مەنەنچىلىك، ھاكاۋۇرلۇق، تەنتەكلىك ۋە شوھرەتپەرەسلىك يوشۇرۇنغان بولىدۇ. شۇڭا، نوپۇز ئىگىلىرى كۆپ چاغلاردا خۇشامەت ئاتلىق تاتلىق زەھەر ئىچىشكە رازى بولىدۇ. كى، تەنگە داۋا راست گەپ ئاڭلاشنى ئەسلا خالىمايدۇ. يەنە كېلىپ ئۇ كۈچلۈك قۇدرەتكە ۋە سانى نۇرغۇن قارىغۇ مۇرىتلارغا ئىگە بولغاچقا، ناھايىتى ئاسانلا قارا نىيەتچىلەرنىڭ پايدىلىنىش ئوبيېكتى بولۇپ قالىدۇ. قارا نىيەتچىلەر بۇ خىل نوپۇزدىن پايدىلىنىشتا ۋە ئۇنى ساقلاشتا شۇ نوپۇزنىڭ مۇرىتلىرىدىكى ئەقلىي پىكىرنى بوغۇپ، بىر تەرەپلىمە ئەسەبىيلىكنى ئولغايتىشقا تىرىشىدۇ. چۈنكى، ئەقلىي پىكىر قىلىشنىڭ ئۆزى ئەسەبىيلىكنى، قارىغۇلارچە ئەگىشىشنى رەت قىلىپ، سالقىن، سوغۇققان مەجەزنى، ئىلمىي مۇلاھىزە ۋە ئەقلىي يەكۈننى تەلەپ قىلىدۇ.

ھالبۇكى، بىز نۆۋەتتە يەنىلا ئەسەبىي، تەنتەك خىياللاردىن قۇتۇلالمىغاندەك قىلىمىز. بىزگە مىللەت نامى قەيت قىلىنغان ھەممىلا نېمە چىرايلىق ئاڭلىنىدىغان، گەپنىڭ قانداق بولۇشى بىلەن ھېسابلاشماي، بۇ گەپنىڭ كىم ئۈچۈن ئېيتىلىۋاتقانلىقى ھەممىدىن بەك مۇھىم بولۇپ قالغاندەك قىلىدۇ. بىز پەن تارىخىدىن قارىغان چېغىمىزدا، شۇنى بىلەلەيمىزكى، راست گەپ قايناق ھېسسىيات، دەبدەبىلىك سۆزلەردىن بەكرەك پاكىتنى، ئەمەلىي رېئاللىقنى ئۆزىنىڭ ئاساسى دەپ بىلىدۇ. تېخىمۇ دۇرۇس قىلىپ ئېيتساق، راست گەپ قىلىش مەسىلىسىدە كىم ئۈچۈن گەپ قىلىشتىن كۆرە قانداق پاكىتنى ئاساس قىلىش مەسىلىسى ھەممىدىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى، كىم ئۈچۈن گەپ قىلىش مەسىلىسى كۆپ ھاللاردا ھېسسىيات تۈسىنى ئالغان بولىدۇ. ئۇنىڭ تونۇش جەھەتتىن ئاسانلا بىر تەرەپلىمىلىك، ئەسەبىيلىك تەرەپكە يۈزلىنىش ئېھتىمالى ناھايىتى چوڭ.

زىيالىيلار بىلىم جۇغلانمىسى ئەڭ مول بولغان ئالاھىدە بىر ئىجتىمائىي قاتلام بولۇش سۈپىتى بىلەن بىزنىڭ بىلىش تەرەققىياتىمىزدا كۈچلۈك تەسىر قىلىش كۈچىگە ئىگە. ئۇلارغا ئۆز بىلىشى، ئەقىل - پاراسىتى، ئىزدىنىشى، ۋىجدانى ئارقىلىق خەلققە راست گەپ قىلىش ۋەزىپىسى يۈكلەنگەن. شۇڭا، ئۇلار «دەۋرنىڭ ۋىجدانى» دۇر. ئۇلار دەۋردىكى مودا پىكىر - ئېقىملارنىڭ قولى ئەمەس، بەلكى ئۆز ئەقىل - پاراسىتى ئارقىلىق مۇستەقىل پىكىر قىلغۇچىلاردۇر. شۇڭا، ئۇلارنىڭ «راست گەپ» قىلىش بىلەن تەقدىرى مەھكەم چېكىلگەن. قەدىمكى ئافىنادا سوقراتنىڭ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىشى، ئىتالىيىدە برونونىڭ ئوتتا كۆيدۈرۈلۈشى، ئىسلام دۇنياسىدا مەنسۇر ئەللاجىنىڭ دارغا ئېسىلىشى... غا ئوخشاش تالاي تراگېدىيىلەر بىزگە ھېلىھەم ئىنسانلار بىلىشنىڭ قانلىق تەرەققىيات تارىخىنى ئەسلىدە تىش بىلەن بىرگە، زىيالىيلار بىلەن «راست گەپ» قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى نازۇك مۇناسىۋەتنى ھېس قىلدۇرىدۇ. ئۇلار پەقەت راست گەپ قىلىش ئارقىلىقلا ئۆزىنىڭ تارىخى

قىممىتىنى يارىتالغان ۋە ئىنسان بىلىشىدىكى بىر تەرەپلىملىك، ئەسەبىيلىك، زورلۇق خاھىشلىرىغا ئوت ئېچىپ، ئىنسان بىلىش ئىقتىدارىنىڭ توسقۇنسىز ئىلگىرىلەش خاھىشىنى نايامان قىلغان ئىدى.

دۇرۇس، پەن تارىخىدا، جۈملىدىن بىلىش تارىخىمىزدا زىيالىيلارنىڭ راست گەپ قىلمىقى ئىنتايىن مۇھىم. ئۇلار راست گەپ قىلىش ئارقىلىق ئىنسان بىلىشىنى بېيىتىدۇ؛ بىزنىڭ مەسىلىلەرنى بىرلا نۇقتىدىن ياكى بىرلا مەنبەدىن كۆزىتىپ، تونۇش جەھەتتىن بىر تەرەپلىملىككە، ئەسەبىيلىككە يۈزلىنىپ كېتىشىمىزنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇكى، بىر مىللەت كىشىلىرىنىڭ، بولۇپمۇ زىيالىيلارنىڭ تونۇش جەھەتتىن ئومۇميۈزلۈك ئەسەبىيلىككە قاراپ يۈزلىنىشى، بۇ مىللەتنىڭ پۈتۈن مىللەت خاراكتېرىلىك خاتالىق ئۆتكۈزۈشكە يۈزلەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بىرلا نەرسىگە ياكى بىرخىل تونۇشقا قارىغۇلارچە ئىشىنىش، ئۇنى ئەقلىلىكنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش تەرەققىياتنى بوغدۇدۇ.

دېمەك، زىيالىيلارنىڭ راست گەپ قىلىشى ياكى قىلالىشى، نوقۇل ھالدىكى پەزىلەت مەسىلىسىلا ئەمەس، بەلكى مەسئۇلىيەت مەسىلىسىدۇر.

مۇبادا، بىر مىللەت زىيالىيلرى ئارىسىدا راست گەپ قىلىشقا پايدىلىق مۇھىت تولۇق يېتىلمىگەن بولسا ۋە ياكى ئوخشىمىغان پىكىرلەرگە قارىتا كەڭ قورساقلىق قىلىدىغان، ھەرقانداق مەسىلىگە نىسبەتەن سالماق، ئەقلىي يوسۇندا تەتقىدى ياكى گۇمانىي مۇئامىلە قىلىدىغان، قارىغۇلارچە ئەگەشمەيدىغان مۇنداق ئىلمىي مۇھىت يارىتىلمىغان بولسا، شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇ مىللەتنىڭ زىيالىيلرى پۈتۈن مىللەتنى ئىلىم - پەن روھى بىلەن تەربىيەلەش ئىقتىدارىنى ھازىرلىمىغان، يەنە شۇ مىللەت ھەر ۋاقىت دىنىي ياكى باشقا خىلدىكى خۇراپىيلىق پاتىقىغا پېتىپ قېلىش خەۋپىدە تۇرغان مىللەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەپسۇس، ھازىرغا قەدەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىلىش دۇنياسىدا مۇكەممەل ئىلىم - پەن سىستېمىسى ۋە جۇدقا كەلمىدى، ھەتتاكى زىيالىيلار ئارىسىدا توغرا بولغان ئىلمىي كەيپىياتمۇ شەكىللەنمىگەندەك قىلىدۇ. ئىلىم باھانىسىدە تۆر تاللىشىش، تەنتەكلىك، مەنەنچىلىك، يۇرتتۇزلىق... قاتارلىق ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى بىزگە ھەرگىزمۇ يات ئەمەس. مېنىڭلا راست بولسىكەن دەيدىغان نوپۇز ئىزدەش قارشى، باشقىلار ئۆزىدىن ئېشىپ كەتسە چېچاڭشىپ ئولتۇرالمىدىغان غەيرىي پىسخىكا، دەبدەبىلىك، يۈرەكنى تىترىتىدىغان سۆزلەر بىلەن ماقالە يېزىپ بازار ئىزدەش خاھىشى... قاتارلىق ئادەتلەرنىڭ تىنىمىنى بىزنىڭ روھىيىتىمىزدە يوق دەپ كىم ئېيتالايدۇ.

مېنىڭچە، بىزنىڭ ئەقلىي سەۋەنلىك تۈپەيلىدىن تارىختا تارتقان زىيانلىرىمىز، ئەسەبىيلىك تۈپەيلىدىن تارتقان كۈلپەتلىرىمىز يېتىپ ئاشىدۇ. بىزنىڭ ۋەزىپىمىز ئەمدى ئەسەبىي ھېسسىيات بىلەن خەلقىمىزنى دەيدەيگە سېلىش ئەمەس، بەلكى ئۇلارنى ئۆز ئەقلىلىكىگە ئىشىنىدىغان ۋە شۇنىڭغا تايىنىپ نېمىنى ياخشى كۆرۈش، نېمىنى ياخشى كۆرمەسلىكىنى ئۆزى تاللىيالايدىغان قىلىشتىن ئىبارەتتۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ مەدداھلىق سەنئىتى توغرىسىدا

ئەخمەت مۆمىن تارىمى

مەدداھلىق — ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خاراكتېرىنى ئالغان ئەنئەنىۋى سەنئەت تۈرى، شۇنداقلا ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ كەڭ تۈردە ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى شەكىللىرىنىڭ بىرى ① بولۇپ، يەنە ھېكايىچىلىق، داستانچىلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مەزمۇن جەھەتتىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خاراكتېرىگە، شەكىل جەھەتتىن كۈچلۈك سەنئەت تۈسىگە ئىگە. چۈنكى ئۇنىڭدا بايان قىلىنىدىغىنى قەدىمدىن بۇيان خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ كېلىۋاتقان ھېكايە - داستانلار، ئەپسانە - رىۋايەتلەر بولۇپ، بۇ جەھەتتىن ئالغاندا ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ. ئىپادىلىنىش شەكلىدىن قارىغاندا، ئۇ مەخسۇس بىر ماھارەت ئىگىسى (مەدداھ) تەرىپىدىن ئورۇندىلىدىغان بولۇپ، بۇ جەھەتتىن ئۇ سەنئەت تۈرىگە مەنسۇپ. مەدداھلىق ئۇيغۇرلاردا بىرخىل ئىجتىمائىي كەسىپ سۈپىتىدە كەڭ ئومۇملاشقان ئادەت بولۇپ، مەدداھلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتىقاد - ئادەتلىرىنى، خەلق ئىچىدىكى مەشھۇر ھېكايە - داستانلارنى، خەلق قەھرىمانلىرى توغرىسىدا كى رىۋايەت - قىسسەلەرنى، شۇنىڭدەك ئىسلام تارىخىدىكى زور ۋەقەلەرنى ئاغزاكى تىل سەنئىتىگە مۇناسىپ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ۋە ماھارەت بىلەن بايان قىلىشنى كەسىپ قىلغان ②.

ئۇيغۇرلاردا مەدداھلىق سەنئىتىنىڭ تارىخىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئەڭ ئاۋۋال ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرىدىن سۆز ئېچىشقا توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى دەۋرلەردە يېزىق ئىجاد قىلىنمىغان شارائىتتا، ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىدا يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنى، ئۇرۇش - جەڭلەرنى، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ باتۇرلۇق - قەھرىمانلىقلىرىنى ۋە باشقا خاتىرىلەش - كە ئىززىتىگۈدەك ئەھۋاللارنى ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن، جۈملىدىن ئارغامچا تۈگۈش، ياغاچقا ھەرخىل بەلگىلەرنى ئويۇش (بۇخىل ئۇسۇللار دۇنيادىكى باشقا قەدىمكى مىللەتلەردىمۇ بولغان) قاتارلىق شەكىللەر بىلەن ئىپادىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئاغزاكى بايان قىلىش ئارقىلىق تارقىتىش ئۇسۇلىنىمۇ قوللانغان، مانا بۇ مەدداھلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى تارىخىي ئاساس ھېسابلىنىدۇ. بۇخىل ئاغزاكى بايان قىلىش ئۇسۇلىدا، خاتىرىلەش قىممىتى بولغان ئەھۋاللار ئۇرۇق - قەبىلە ئاقساقاللىرى ياكى ئۇرۇق - قەبىلە ئىچىدىكى مۆتىۋەرلەر تەرىپىدىن ئۆز قوۋملىرىغا، ئاتا - ئانىلار تەرىپىدىن بالىلىرىغا يەتكۈزۈلۈپ، ئەۋلادمۇئەۋلاد

تارقىلىپ، تەدرىجىي ھالدا بىر مۇكەممەل تۈس ئالغان ئاغزاكى تارىخ بولۇپ شەكىللەنگەن. يېزىق ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىن، بۇخىل تارىخىي ئەھۋاللار تاش پۈتۈكلەرگە ئويۇلۇپ، ئابىدە سۈپىتىدە ساقلانغان (« تويوقۇق مەڭگۈ تېشى » ، « كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى » ، « بايانچۇر مەڭگۈ تېشى » بۇنىڭ تىپىك مىساللىرىدۇر) ، شۇنداقلا يەنە ئاغزاكى خاتىرىلەش ئۇسۇلىمۇ ئۆز قىممىتىنى يوقاتمىغان، جۈملىدىن يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەش بىلەن ئاغزاكى بايان قىلىش بىر - بىرىنىڭ كەم تەرەپلىرىنى تولۇقلاپ، ئۆز رولىنى تەڭ جارى قىلدۇرغان. ئەجدادلىرىمىز ئومۇميۈزلۈك ھالدا شەھەر مەدەنىيىتىگە كۆچكەندىن كېيىن، يەنى مىلادىيە 840 - يىلى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار تۇرپان، بەشبالىق ۋە تارىم ئويمانلىقى، يەتتە سۇ، پامىر ئەتراپلىرىغا كېلىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھەم قاراخانلار خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئىلىم - پەننىڭ راۋاجلىنىشى، جۈملىدىن ئەدەبىيات، تارىخشۇناسلىق ۋە باشقا ئىلىملەرنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن تارىخىي ۋەقەلەرنى ھەم قىسسە - رىۋايەت، ھېكايە - داستانلارنى بايان قىلىشنى مەقسەت قىلغان مەدداھلىق بارا - بارا خەلق ئارىسىدىكى ئېغىز ئەدەبىياتى خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان، سەنئەت تۈسىنى ئالغان بىر تۈرلۈك كەسىپكە ئايلىنىپ قالغان.

مەدداھلار ئادەتتە يۇرت ئارىلاپ يۈرىدىغان بولۇپ، بارغانلا يېرىدە بىر نەچچە مەيدان مەدداھلىق ماھارىتى كۆرسىتىدۇ. ھەر مەيدانغا ئاز دېگەندە 40 - 50 كىشى، كۆپ دېگەندە 100 - 200 كىشى يىغىلىدۇ. مەدداھ ئالدى بىلەن كىشىلەر كۆپرەك توپلىشىدىغان جايىنى تاللاپ، ئەپلىك سورۇن ھازىرلاپ، كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ ماھارىتىدىن بەھىر ئېلىشقا جەلپ قىلىدۇ، كىشىلەر توپلاشقاندىن كېيىن، مەدداھ ئۆزى سورۇننىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ، ئاۋۋال بىر نەچچە كەلىمە سۆز قىلىدۇ، ئاندىن سول قولى بىلەن سول قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ بارلىق ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، كىشىلەر بەكرەك قىزىقىدىغان، خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ھېكايە - رىۋايەتلەرنى زوق - شوق بىلەن سۆزلەشكە باشلايدۇ. ئۇلارنىڭ بايان قىلىدىغان ھېكايە، داستان، قىسسەلىرى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەسى بىلەن، بولۇپمۇ خەلقنىڭ مىللىي پىسخىكىسى ئادەت - ئەنئەنىلىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئىنتايىن قىزىقىپ ئاڭلايدۇ، بولۇپمۇ ياشانغانلار ئالاھىدە ئىشتىياق بىلەن زېرىكمەي ئاڭلايدۇ. چۈنكى مەدداھلار كەمەك ھىيار، تاھىر - زۆھرە، يۈسۈپ - ئەھمەد، غېرىب - سەنەم، سىيىت نوچى قاتارلىق داستانلارنى سۆزلىگەندە، كىشىلەر ئۆزىنى خۇددى ئەينى ۋاقىتتىكى شۇ ئەھۋاللارغا ئىشتىراك قىلغاندەك ھېس قىلىدۇ. مەدداھ قەدىمكى پارس ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىسى بولغان « شاھنامە » دىن سۆزلەپ، تازا قىزىق يېرىگە كېلىپ: « ئەلقىسسە رۇستەمى باتۇر لەك - لەك لەشكەرلىرى بىلەن بەھەيۋەت يېتىپ كەلدىلەر، خىسراۋغا يولۋاس كەبى تاشلاندىلەر » دەپ توختىغاندا، ئۇنىڭ شاگىرتى ياكى ياردەمچىسى (كۆپىنچە كىچىك بالىلار بولىدۇ) ئۇنلۇك ئاۋازدا « ھەق راست! » ياكى

« بەرھەق! » دەپ توۋلاپ دوست تارتىشىپ بېرىدۇ. مەدداھ ئۆزىنىڭ بارلىق ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، سورۇننى ئايلىنىپ يۈرۈپ، قىزىق ھەرىكەتلەر بىلەن ئاجايىپ ھەۋەستە سۆزلىگەنلىكتىن، ئاڭلاۋاتقانلار ئۆزىنى ئۇنتۇپ پۈتۈن ئەس - يادى بىلەن ھېكايە ۋە قەلىمگە بېرىلىپلا كېتىدۇ. شۇڭا ئاڭلىغۇچىلار مەدداھ بىرەر ھېكايە - داستاننى سۆزلەپ بولغاندا، مەننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئىزز ئىختىيارچە ئۇنىڭ ئالدىغا ئاتىغانلىرىنى - پۇل ياكى باشقا نەرسىلەرنى تاشلايدۇ. مەدداھ ئالاھزەل بىرەر - ئىككى سائەتچە سۆزلىگەندىن كېيىن، سورۇننىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ھېكايىسىنى داۋاملاشتۇرىدۇ ياكى ھېكايىسىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ كېتىپ قالىدۇ.

مەدداھلارنىڭ سەييارە مەدداھلىق قىلىش ئادىتى ئۇلار ئۈچۈن ئۆز ماھارىتىنى ئۆستۈرۈش، ئۆگىنىش، توپلاش، تارقىتىش جەريانى بولۇپ، خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەت، ھېكايە - چۆچەك، داستان - قىسسەلەرنى شۇلارنىڭ ئۆگىنىشى، توپلىشى، رەتلەپ قايتا ئىجاد قىلىپ تارقىتىشى نەتىجىسىدە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ بۈگۈنكى كۈنگىچە يېتىپ كەلگەن، دېيىشكە بولىدۇ③. بىز مەدداھلىقنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى ۋە رولىغا قاراپ، ئاغزاكى تىل ئادىتى بويىچە ئۇنى « مەدداھلىق ئەدەبىياتى » ياكى ئاممىۋى ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيىتى، مەدداھلارنى تالانتلىق ئەدىب، سەنئەتكار ۋە تەرغىباتچى دەپ ئاتىساق ھەرگىز مۇبالىغە قىلغان بولمايمىز.

ئۇيغۇر مەدداھلىق سەنئىتى گەرچە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى تاشلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما يېقىنقى يىللاردىن بېرى يەنە سەنئەتكارلار تەرىپىدىن خەلقىمىز ئىچىدە، جەمئىيەتتە بارلىققا كەلگەن ياخشى ئىش، ياخشى ھەرىكەتلەرنى، ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىپ خالىسا مېھنەت كۆرسىتىۋاتقان خەلقپەرۋەر شەخسلەرنى تونۇشتۇرۇش يۈزىسىدىن يېڭىچە مەزمۇن، يېڭىچە شەكىل بىلەن سەھنىلەرگە ئېلىپ چىقىلىپ ئۆز قىممىتىنى ھېلىمە نامايان قىلماقتا. بۇنىڭدىن قارىغاندا، مەدداھلىق ھېلىمە ناھايىتى زور بەدىئىي ۋە ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئىنتايىن زور ئىستىقبالغا ۋە تەرەققىيات يوشۇرۇن كۈچىگە ئىگە، بۇ پەقەتلا سەنئەتكارلارنىڭ ۋە خەلقىمىزنىڭ داۋاملىق تىرىشىشىغا ۋە ئىزدىنىشىگە موھتاج.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① ئابدۇكېرىم راخمان: « ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان »، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

نەشرىياتى، 1989 - يىلى 1 - نەشرى، 518 - بەت.

② ③ ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا: « ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى »، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،

1993 - يىلى 1 - نەشرى، 427 - ، 428 - ، 429 - بەتلەر.

